

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

İMPARATORLUĞUN TEBAASINDAN CUMHURİYET'İN VATANDAŞINA
GEÇİŞ SÜRECİNDE İLKÖĞRETİMDE DEVLET, TOPLUM VE BİREY
ALGISINDA DÖNÜŞÜM

Yüksek Lisans Tezi

DERYA BALTACI

İzmir-2019

T.C.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

**İMPARATORLUĞUN TEBAASINDAN CUMHURİYET'İN VATANDAŞINA
GEÇİŞ SÜRECİNDE İLKÖĞRETİMDE DEVLET, TOPLUM VE BİREY
ALGISINDA DÖNÜŞÜM**

Yüksek Lisans Tezi

DERYA BALTACI

Tez Danışmanı

Doç. Dr. ERDAL ASLAN

İzmir-2019

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI TUTANAĞI

26.06.2019

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans programı **2016880004** numaralı öğrencisi **Derya BALTACI** ile ilgili Yüksek Lisans tez savunma sınavı tutanağı aşağıdadır
Gereğini arz ederim.

Doç. Dr. Başak OCAK
Anabilim Dalı Başkanı

SINAV TUTANAĞI

Tez sınav jürimiz tarafından incelenen "**İmparatorluğun Tebaasından Cumhuriyetin Vatandaşına Geçiş Sürecinde İlköğretimde Devlet, Toplum ve Birey Algısında Dönüşüm**" başlıklı Yüksek Lisans tezi ile ilgili olarak jürimiz 26/06/2019 tarihinde saat: 15.00 'da toplanarak aşağıda belirtilen şekilde işbölümü yaptıktan sonra adayın tez savunmasını dinlemiştir. Yönetmelik gereğince adaya tezi ile ilgili sorular yöneltilmiş ve tartışmalardan sonra adayın tezi hakkında aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL edilmesine

Oy Birliği ile

BAŞARI NOTU: (90) Doksan

RED edilmesine

Salt Çoğunlukla

(**) DÜZELTME verilmesine

Tez Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmza
Tez Danışmanı	Doç. Dr. Erdal ASLAN	
Üye (Diğer Üniversite)	Dr. Öğr. Üyesi Ramazan ALABAŞ	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Hasan TÜRKER	

ONAY

Doç. Dr. Başak OCAK
Müdür V.

(**) Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci, en geç üç ay içinde gerekli düzeltmeleri yaparak tezini aynı jüri önünde tekrar savunur.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "İmparatorluğun Tebaasından Cumhuriyet'in Vatandaşına Geçiş Sürecinde İlköğretimde Devlet, Toplum ve Birey Algısında Dönüşüm" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2019

Derya BALTACI

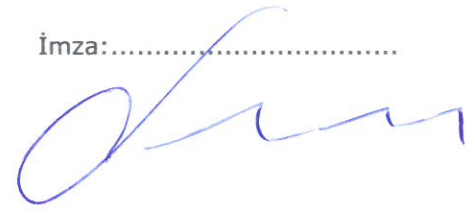
T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Referans No	10265415
Yazar Adı / Soyadı	DERYA BALTACI
T.C.Kimlik No	67384046390
Telefon	5432510136
E-Posta	derya.bltc@gmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	İmparatorluğun Tebaasından Cumhuriyet'in Vatandaşına Geçiş Sürecinde İlköğretimde Devlet, Toplum ve Birey Algısında Dönüşüm
Tezin Tercümesi	Transformation in the Perception of the State, Society, and the Individual in Elementary Education during the Transition from Subject of the Empire to Citizen of the Republic
Konu	Türk İnkılap Tarihi = History of Turkish Revolution
Üniversite	Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Anabilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2019
Sayfa	219
Tez Danışmanları	DOÇ. DR. ERDAL ASLAN
Dizin Terimleri	
Önerilen Dizin Terimleri	İMPARATORLUK=EMPİRE/ CUMHURİYET=REPUBLIC/ DEVLET=STATE/ TOPLUM=SOCIETY/ BİREY=İNDİVİDUAL/ VATANDAŞLIK DERSİ=CİTİZENSHIP CLASSES

08.07.2019

İmza:.....

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

İmparatorluğun Tebaasından Cumhuriyet'in Vatandaşına Geçiş Sürecinde İlköğretimde Devlet, Toplum ve Birey Algısında Dönüşüm

Derya BALTACI

Dokuz Eylül Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Bu araştırma, II. Meşrutiyet'ten itibaren başlayan vatandaşlığa geçiş süreci ve bu doğrultuda okullarda okutulmaya başlanan vatandaşlık dersleri kapsamında II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet Devrimi'nin ilk yıllarına kadar olan süreçte devlet, toplum ve birey algısında ne gibi dönüşümlerin yaşandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet Devrimi'ne vatandaşlığın inşası temelinde incelemeye alınan devlet, toplum ve birey algısındaki dönüşümleri ortaya koymak için *1914 Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı* ve *1924 İlk Mektepler Müfredat Programı* ele alınmış ve bu programlar kapsamında belirlenen dönemin vatandaşlık kitapları çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmuştur. Söz konusu kaynaklar belirlenirken özellikle ilköğretim kademesi esas alınmıştır. Bu temel kaynaklar dışında çalışmanın konusuna uygun literatür taraması yapılarak gerekli bilgiler toplanmıştır. Bu veriler ışığında II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimleri arasında devlet, toplum ve birey eksenli bir karşılaştırma yapılmıştır. Bu çalışma, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimleri arasında bir karşılaştırma yaparken, II. Meşrutiyet'in kendinden önceki siyasal rejimden olan kopuşunu da ortaya koymuştur.

Belirlenen kaynaklar üzerinde II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimleri arasında yapılan devlet, toplum ve birey eksenli karşılaştırmada ortaya çıkan en radikal dönüşüm siyasal rejim noktasındadır. II. Meşrutiyet mutlakiyet rejimine karşı bir hareket olarak ortaya çıkıp egemenliğin kaynağında kısıtlı bir düzenlemeye giderken, Cumhuriyet ise gerek ulusal bağımsızlık gerek milli egemenlik mücadelesi vererek egemenliğin kaynağını koşulsuz şartsız millete bırakmıştır. Bir diğer dönüşüm vatandaşlık konusundadır. II. Meşrutiyet'te her ne kadar vatandaşlığın inşasına ilişkin atılımlar yapılmış olsa da tebaa Cumhuriyet ile birlikte vatandaş konumuna yükselmiş ve vatandaşlık anayasal güvence altına alınmıştır. Bir diğer dönüşüm ise toplum alanındadır. İmparatorlukta toplum, ümmet konumunda iken Cumhuriyet ile birlikte ulus devlet anlayışı çerçevesinde yeni bir devlet inşa edilerek ümmet anlayışı yerini millete bırakmıştır. Bu radikal dönüşümler Cumhuriyet Devrimi'nin II. Meşrutiyet'ten farklı olarak çağdaş ve laik olduğunu göstermektedir. Bu radikal dönüşümlerin yanı sıra Cumhuriyet'in getirdiği yeni değerler sistemi, II. Meşrutiyet'ten ayrılarak daha başka birçok farklılığı da barındırmaktadır.

İki dönem arasındaki bu dönüşümlerin yanı sıra bazı süreklilikler de dikkati çekmektedir. Bunlar; özellikle okulların vatandaşlığın inşasında önemli bir aracı olarak kullanılmaya devam etmesi, her iki dönemin de kendi vatandaşını inşa etmek isterken medenilik vurgusu yapması ve her iki dönemin de ortak olarak mutlakiyet rejimini ötekileştirmesidir.

Anahtar Kelimeler: İmparatorluk, Cumhuriyet, Devlet, Toplum, Birey, Vatandaşlık Dersi.

ABSTRACT

Master's Thesis

Transformation in the Perception of the State, Society, and the Individual in Elementary Education during the Transition from Subject of the Empire to Citizen of the Republic

Derya BALTACI

Dokuz Eylül University

Institute of Atatürk Principles and the History of the Turkish Revolution

The purpose of this research is to reveal the transition to citizenship that commenced with the Second Constitutional Monarchy and the type of transformations that occurred in the perception of the state, society, and the individual from the Second Constitutionalist Period to the early years of the Republic within the scope of citizenship lessons that began being taught in that context.

The *1914 Curriculum for Primary Schools* and the *1924 Primary Schools Curriculum Program* were considered in order to reveal transformations in the conception of the state, society and the individual in the framework of the construction of citizenship from the Second Constitutional Monarchy to the Republican revolution, and the citizenship texts of the period specified in the scope of these programs constituted the principles sources for this study. The elementary education level was particularly considered in the determination of the sources in question. In addition to these principal sources, the requisite information suited to the subject of the study was collected through a scan of the literature. In the light of these data, state, society, and individual-based comparison between the Second Constitutional Monarchy and Republican revolutions performed. In undertaking a comparison between the Second Constitutional Monarchy and Republican revolutions, this study is also important in showing how the Second Constitutional Monarchy diverged from the preceding political regime.

The most radical transformation emerging in state-, society-, and individual-focused comparison of the Second Constitutional Monarchy and Republican revolutions in the light of the specified sources concerns the political regime. The Second Constitutional Monarchy emerged as a counter-movement against the absolutist regime and involved a limited rearrangement in the source of sovereignty, while the Republic attributed the source of sovereignty unconditionally to the people by waging a campaign of both national independence and national sovereignty. Another transformation concerns the subject of citizenship. Although steps toward building citizenship were taken in the Second Constitutional Monarchy, subject status rose to a position of citizenship with the Republic, and citizenship was placed under constitutional guarantee. Another transformation was in the sphere of society. Under the Empire, society referred to the Islamic nation, while with the construction of a new state in the context of the idea of the nation state under the Republic, the concept of the Islamic nation gave way to that of the people. These radical changes show that, in contrast to the Second Constitutional Monarchy, the Republican revolution was modern and secular. In addition to these radical transformations, the new system of values ushered in by the Republic entails numerous other differences differentiating it from the Second Constitutional Monarchy.

In addition to these transformations between the two periods, various elements of continuity are also noteworthy. These are particularly the fact that schools continued to be used as an important tool in the construction of citizenship, that civilization was emphasized in seeking to build citizenship in both periods, and the rejection of the absolutist regime as a common feature of both.

Key words: Empire, Republic, State, Society, Individual, Citizenship Classes.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
YEMİN METNİ	ii
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
ÖNSÖZ.....	xii
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE İLKÖĞRETİMDE DEVLET ALGISI

1. DEVLET	14
1.1. Devlet Kavramının Etimolojisi	15
1.2. Devlet Kavramının Tanımı	17
1.3. Devleti Oluşturan Unsurlar	21
1.3.1. İnsan Unsuru	21
1.3.2. Toprak Unsuru.....	23
1.3.3. Egemenlik.....	25
1.4. Devletin Kaynağına İlişkin Teoriler	28
1.5. Osmanlı İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı	34
1.6. 1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nda Devlet	44

1.7. II. Meşrutiyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Devlet Algısı	45
1.7.1. İnsan ve Toprak Unsuru	45
1.7.2. Egemenliğin Kaynağı Açısından Devletin Şekli	46
1.7.3. Anayasa	50
1.7.4. Yasama	52
1.7.5. Yürütme	57
1.7.6. Yargı Sistemi.....	59
1.7.7. Yönetim Sistemi	63
1.8. Türkiye Cumhuriyeti'nin Devlet Yapısı	68
1.9. 1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda Devlet	69
1.10. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Devlet Algısı	69
1.10.1. İnsan ve Toprak Unsuru	70
1.10.2. Egemenliğin Kaynağı Açısından Devletin Şekli	73
1.10.3. Anayasa	77
1.10.4. Yasama	78
1.10.5. Yürütme	79
1.10.6. Yargı Sistemi.....	81
1.10.7. Yönetim Sistemi	83

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUM VE İLKÖĞRETİMDE TOPLUM ALGISI

2. TOPLUM	87
2.1. Toplum Bilimciler ve Toplum Kuramları	90
2.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplum Yapısı	94
2.3. 1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nda Toplum	97
2.4. II. Meşrutiyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Toplum Algısı	97
2.4.1. Aile	97

2.4.2. Toplumsal Vazife ve Sorumluluklar	100
2.4.3. Devletin Topluma Karşı Vazife ve Sorumlulukları	102
2.5. Türkiye Cumhuriyeti'nin Toplum Yapısı	104
2.6. 1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda Toplum	107
2.7. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Toplum Algısı	108
2.7.1. Toplum	108
2.7.2. Aile	110
2.7.3. Toplumsal Vazife ve Sorumluluklar	111
2.7.4. Devletin Topluma Karşı Vazife ve Sorumlulukları	113

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİREY VE İLKÖĞRETİMDE BİREY ALGISI

3. BİREY	120
3.1. Tarihsel Süreçte Birey Algısında Dönüşümler	123
3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Birey	131
3.3. 1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nda Birey	134
3.4. II. Meşrutiyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Birey Algısı	135
3.4.1. Bireysel Hak ve Hürriyetler	135
3.4.2. Bireyin Vazife ve Sorumlulukları	138
3.4.2.1. Bireyin Kendisine Karşı Vazife ve Sorumlulukları	139
3.4.2.2. Bireyin Devlete Karşı Vazife ve Sorumlulukları	142
3.4.2.3. Bireyin Topluma Karşı Vazife ve Sorumlulukları	146
3.5. Türkiye Cumhuriyeti'nde Vatandaş Olarak Birey	147
3.6. 1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda Birey	152
3.7. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Birey Algısı	153
3.7.1. Bireysel Hak ve Hürriyetler	153

3.7.2. Bireyin Vazife ve Sorumlulukları	157
3.7.2.1. Bireyin Kendisine Karşı Vazife ve Sorumlulukları	158
3.7.2.2. Bireyin Devlete Karşı Vazife ve Sorumlulukları	161
3.7.2.3. Bireyin Topluma Karşı Vazife ve Sorumlulukları	164
SONUÇ	166
KAYNAKÇA	174
EKLER	192
EK 1: Ali Seydi, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye, Devre-i Âliye, Birinci Sene, 1920.	192
EK 2: Ali Seydi, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye, Devre-i Âliye, İkinci Sene, 1920.	193
EK 3: Mithad Sadullah, Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye, Devre- i Âliye, Birinci Sene, 1923.....	194
EK 4: Mithad Sadullah, Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye, Devre- i Âliye, İkinci Sene, 1923.....	195
EK 5: Mithad Sadullah, Doktor Ali Rıdvan, Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye Dersleri, Dördüncü Sınıf, 1926.	196
EK 6: Mithad Sadullah, Doktor Ali Rıdvan, Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye, Beşinci Sınıf, 1924.	197
EK 7: Orhan Fuad, Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lumât-ı Vataniye, Dördüncü Sınıf, 1926.....	198
EK 8: Orhan Fuad, Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lumât-ı Vataniye, Beşinci Sınıf, 1924.....	199
EK 9: 1914 Mekatib-i İptidiye Ders Müfredatı	200
EK 10: 1340 (1924) İlk Mektebler Müfredat Programı	201

ÖNSÖZ

Okul, tarihsel süreç içerisinde çocukları gelecekteki yaşamlarına hazırlamanın yanı sıra siyasi rejimlerin değerlerinin, ideolojilerinin benimsetilmesi ve meşrulaştırılması için de önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Okul aracılığı ile söz konusu ideolojiler, değerler bireylere aktarılır, böylece insanların siyasi sistemlere uyumları da sağlanmış olur. "*İmparatorluğun Tebaasından Cumhuriyet'in Vatandaşına Geçiş Sürecinde İlköğretimde Devlet, Toplum ve Birey Algısında Dönüşüm*" adlı bu çalışma, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında okullarda okutulmaya başlanan vatandaşlık dersi ve bu dersin ders kitapları kapsamında imparatorluktan Cumhuriyet'e devlet toplum ve birey algısında ne gibi dönüşümlerin yaşandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Zira II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında okullarda okutulmaya başlanan vatandaşlık dersleri, özellikle ilkokullar aracılığı ile gerek II. Meşrutiyet'in, gerek Cumhuriyet'in getirdiği yeni değerler sistemi çerçevesinde her iki siyasi sistemin de yetiştirmek istediği yeni vatandaş profilini oluşturmada önemli bir rol üstlenmiştir.

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet Dönemi için esas alınan vatandaşlık kitapları, Mithad Sadullah'ın mekatib-i iptidaiyelerin üçüncü devresi olan Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıfları için hazırlanmış olduğu 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye* kitapları ile Ali Seydi tarafından, yine mekatib-i iptidaiyelerin üçüncü devresi olan Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıfları için hazırlanan 1920 tarihli *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitaplarıdır. Bu çalışmada II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında Mithad Sadullah'ın 1923 tarihli kitaplarına yer verilmesi, henüz Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmemiş olmasından, müfredat programlarına ve ders kitaplarına ilişkin bir düzenleme yapılmamış olmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla bu kitaplar imparatorluğun eğitim anlayışını temsil ettikleri için II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında incelenmeleri uygun görülmüştür. Her ne kadar bu kitaplar II. Meşrutiyet Dönemi için incelemeye alınmış olsalar da, bazı bölümlerde Cumhuriyet'in izlerini de taşımaktadırlar.

Cumhuriyet Dönemi kapsamında ele alınan vatandaşlık kitapları ise Mithad Sadullah ve Doktor Ali Rıdvân tarafından ilk mekteplerin dördüncü sınıfları için ortak hazırlanan 1926 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniye Dersleri* ile yine aynı yazarlar tarafından ilk mekteplerin beşinci sınıfları için ortak hazırlanan 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniye* kitaplarıdır. Yine Cumhuriyet Dönemi kapsamında yer verilen diğer vatandaşlık kitapları Muallim Orhan Fuad tarafından ilk mekteplerin dördüncü sınıfları için hazırlanan 1926 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* ile beşinci sınıflar için hazırlanan 1924 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitaplarıdır. Söz konusu bu kitaplar çerçevesinde iki dönem arasında bir karşılaştırma yapılırken özellikle mekatib-i iptidaiyelerin son müfredat programı olan *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı* ile Cumhuriyet Dönemi'nin ilk müfredat programı olan *1924 İlk Mektepler Müfredat Programı*'ndan yararlanılmıştır.

Bu çalışmada yer verilen Cumhuriyet Dönemi'ne ait vatandaşlık kitaplarının esas alınmasının sebebi, *1924 İlk Mektepler Müfredat Programı* kapsamında hazırlanmış olmalarından ve yine 1924 yılında yayımlanan bir genelgeyle "*Maarif Vekâleti Tarafından 1340-1341 Seney-i Dersiyesi İçün – İstanbul Vilayeti de Dâhil Olmak Üzere Bütün İlk Mekteplerin İptidai Kısımlarında Tedrisi Kabul Edilen Kitaplar*" başlığında, ilk mekteplerde okutulması öngörülen kitaplar arasında yer almalarından ileri gelmektedir¹. Cumhuriyet Dönemi için esas alınan bu kitaplar ise II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında ele alınan kitapların belirleyicisi olmuştur.

1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda ilk mekteplerin *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* ders konularının birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda *Musâhabât-ı Ahlâkıyye*, dördüncü ve beşinci sınıflarda ise *Ma'lûmât-ı Vataniye* şeklinde ayrıldığı görülmektedir. Birinci, ikinci ve üçüncü sınıflardaki *Musâhabât-ı Ahlâkıyye* konularının ahlaki sohbetler şeklinde ele alınmasından² dolayı bu çalışmada sadece dördüncü ve beşinci sınıfların konuları esas alınmıştır. İlk mekteplerin dördüncü ve beşinci sınıflarının *Ma'lûmât-ı Vataniye* konularına uygunluğunun sağlanması için de imparatorluğun iptidai mekteplerinin üçüncü

¹ Erdal Aslan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Ders Kitapları", **Eğitim ve Bilim**, C. 35. S. 158, 2010, s.s. 220-221.

² **Maarif Vekâleti, İlk Mektepler Müfredat Programı**, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1924, s.s. 29-35.

devresi olan Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıflarındaki *Musâhabât-ı Ahlâkıyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* dersi konularına yer verilmiştir.

Bu ilkeler doğrultusunda ele alınan bu çalışmanın giriş bölümünde, çalışmanın ana eksenini oluşturması açısından önem arz eden ilkokulların Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Dönemi'nde nasıl bir dönüşüme uğradığı, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında müfredatlara dâhil edilen vatandaşlık derslerinin Cumhuriyet Dönemi'ne kadar olan dönüşüm süreci ve *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı* ile *1924 İlk Mektepler Müfredat Programı* ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Birinci bölümde vatandaşlık kitapları kapsamında değerlendirmeye alınan başlıklardan biri olan devlet algısı konusunda, öncelikle devlet kavramının etimolojisi, tanımı, devleti oluşturan unsurlar ve tarihsel süreç içerisinde devlet denilen soyut gerçeklik için ortaya konulmuş olan teoriler ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Sonrasında ise imparatorluk ve Cumhuriyet'in devlet yapısına ilişkin bilgilere de yer verilerek söz konusu dönemler kapsamında ele alınan müfredat programları ve vatandaşlık ders kitapları çerçevesinde devlet algısında yaşanan dönüşüm incelenmiştir.

İkinci bölümde yine devlet başlığı altında olduğu gibi öncelikle topluma ilişkin değerlendirmeler yapılarak toplum nedir, nasıl tanımlanmıştır sorularına cevap aranmıştır. Bunlara ek olarak toplumla ilgili geliştirilmiş olan kuramlara da yer verildikten sonra imparatorluğun ve Cumhuriyet'in toplum yapısını ele alarak müfredat programları ve vatandaşlık ders kitapları kapsamında iki dönem arasında toplumsal yapıda nasıl bir değişim yaşandığı ve çocuklarda nasıl bir toplum algısı oluşturulmak istendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise birey konusu incelemeye alınmıştır. Bireyle ilgili tanımlamalar yapılarak bireyin tarihsel süreç içerisinde ne zaman ortaya çıktığı, nasıl bir boyut kazandığı ve birey algısında ne gibi dönüşümler yaşandığına ilişkin bilgilere yer verilerek imparatorluk ve Cumhuriyet'teki birey algısı ele alınmıştır. Sonrasında ise müfredat programları ve ders kitapları çerçevesinde gerek imparatorluğun gerek Cumhuriyet'in kendi değerleri sisteminde nasıl bir vatandaş yetiştirmeyi hedeflediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemleri'nin birey algısı değerlendirilirken salt bir birey tanımlaması ile değil,

gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek Cumhuriyet'in bireye yüklediği anlamlar üzerinde durulmuş ve aynı çerçevede ışığında vatandaşlık olgusu konusundaki benzerlikler ve farklılıklar irdelenmiştir.

Tezimin hazırlanmasında desteğini esirgemedi, bilgi ve tecrübeleriyle beni yönlendiren danışman hocam Doç. Dr. Erdal ASLAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine bu çalışmada benden yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi M. Emin ELMACI hocama ve desteklerini her zaman hissettiğim sevgili aileme de sonsuz teşekkür ederim.

Derya BALTACI

İzmir/2019

KISALTMALAR

A.g.b. : Adı Geçen Bölüm

A.g.e. : Adı Geçen Eser

A.g.m. : Adı Geçen Makale

A.g.t. : Adı Geçen Tez

A.g.y. : Adı Geçen Yayın

Akt. : Aktaran

b. : Basım

B.t.y. : Basım Tarihi Yok

B.y.y. : Basım Yeri Yok

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

S. : Sayı

s. : Sayfa

GİRİŞ

Egemen bir devlet olarak altı yüzyıldan fazla bir zaman, varlığını devam ettiren Osmanlı Devleti, Batı'nın siyasi ve askeri üstünlüğünü sağlamasıyla birlikte çöküş sürecine girdi³. Devleti içine düşmüş olduğu bu çöküş sürecinden kurtarmak ve eski görkemine kavuşturmak için bir dizi ıslahat hareketlerine girişildi. Askeri alanda başlatılan bu ıslahat hareketleri, devleti kurtarmada yetersiz görülünce, devlet ve toplum mekanizmasının hemen hemen her alanında ıslahatlar yapılmaya başlandı. Bu ıslahatların kendisini en etkili bir şekilde gösterdiği dönem ise 19. yüzyıl oldu. 19. yüzyıl itibarı ile Osmanlı Devleti'nde kendisini gösteren ıslahat hareketleri doğrultusunda, birçok alanda değişimler yaşandı. Bunlardan biri de hiç kuşkusuz eğitimdi.

Bu bölümde gerek imparatorlukta gerek Cumhuriyet Dönemi'nde eğitim sisteminin ilköğretim kademesinde yaşanan değişimlerin ele alınması amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra çalışmanın ana kapsamını oluşturan vatandaşlık dersleri ile 1914 ve 1924 tarihli müfredat programları hakkında da bilgilere yer verilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilköğretim seviyesinde olan ve ilmiye sınıfının kontrolünde, geleneksel yöntemlerle dini konuların öğretildiği sıbyan mektepleri Tanzimat Dönemi'ne kadar ıslah edilemeden, imparatorluğun temel eğitim seviyesindeki okulları olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir⁴. Sıbyan mektepleri, genellikle mahalle camisi ve mescitleri yanında, bazı yerlerde de mahalle aralarında müstakil bir şekilde hayırsever kişiler tarafından yaptırılan ve idareleri de yaptırılan kişilerin kurdukları vakıflar tarafından sağlanan ilkokullardır. Bunun yanı sıra hükümdar ve vezirler tarafından yaptırılan sıbyan mektepleri de bulunmaktadır. Bu mekteplere vakfiyelerine göre "*mekteb-i sibyan*", "*dar-üs sibyan*", "*muallimhane*", "*mektebhane*", "*darülilim*", "*darüttalim*" gibi çeşitli isimlerin verildiği görülmektedir⁵. Bu sıbyan mektepleri arasında karma olanlar da bulunmakla birlikte

³ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, 6. b., Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.s. 89-90.

⁴ Ahmet Cihan, **Osmanlı'da Eğitim**, 3F Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 52.

⁵ Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 6, Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, 7.b., Alfa Yayınları,

bazı yerlerde yalnızca kız çocuklar için olanları da vardır⁶. Bu mekteplerin belirli bir yönetmeliği, devlet ya da başka bir kurumca düzenlenen öğretim programları bulunmuyordu. Temel amaçları ise çocuklara tecvit kurallarına uygun bir şekilde Kur'an okumayı, temel dini ve ahlaki bilgileri, biraz da gündelik yaşamlarında kullanabilecekleri kadar hesap öğretmekten ibaretti⁷.

Tanzimat Dönemi öncesinde imparatorluktaki devlet adamlarının Batı'nın ilerleyişi ve üstünlüğü karşısında yenileşme hareketlerini askeri alanda başlatmalarından ve reformlarında askeri yöne ağırlık vermelerinden dolayı askeri okullar dışındaki eğitim kurumlarına dokunulmamıştır. II. Mahmut Devri'ne gelindiğinde askeri alanda yapılan yeniliklerin yetersiz kalmasıyla mülki alanda da yenileşmeler yapılmaya başlanmıştır⁸. II. Mahmut, 1824 yılında ilköğretimin yaygınlaştırılması ve mecburi hale getirilmesini sağlamak amacıyla sadece İstanbul'u ve erkek çocuklarını kapsayan bir ferman yayınlamıştır⁹. Bu fermanın ilköğretimi zorunlu hale getirip getirmediği konusunda birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Yahya Akyüz; daha önce okuma ve yazmanın üzerinde durulan fermanlar çıkarılmış olsa da 1824 yılı fermanı, bu konuyu daha kapsamlı bir şekilde ele aldığı için zorunluluğu getiren ilk belge olarak kabul edildiğini¹⁰ ifade etmektedir. Niyazi Berkes ise; bu fermanın, eğitimi genel ve zorunlu yapan ileri bir eylem ortaya koymadığı, hatta fermanla birlikte ilköğretimin asıl hedefinin çocukları dünya işlerinin gerektirdiklerine değil, ahiret hayatına hazırladığını savunmaktadır¹¹. Ayrıca II. Mahmut'un yüzyılların ihmali taşıyan sıbyan mekteplerinin "*kârgir*"den yapıldığı için rağbet gören birkaçı dışında; haraplıklarını, hocasız, denetimsiz durumlarını görmeyerek 1838'de rüştiye adıyla sıbyan mektebi üstü okullar açmasına izin vermesi de ayrı bir hesapsızlık olarak değerlendirilmektedir¹².

İstanbul, 1999, s.s. 72-73., Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, 1.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 19.

⁶ Unat, a.g.e., s. 6.

⁷ A.g.e., s. 7., Akyüz, a.g.e., s. 73., Sakaoğlu, a.g.e., s. 19.

⁸ Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, 2. b. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 58.

⁹ Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 81., Akyüz, a.g.e., s. 132.

¹⁰ Akyüz, a.g.e., s. 131.

¹¹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 22.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 180.

¹² Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, 1. b., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 59.

3 Kasım 1839'da ilan edilen *Tanzimat Fermanı*'nda eğitimle ilgili bir ifadeye yer verilmemiştir. Buna karşılık ferdandan itibaren başlayan Tanzimat-ı Hayriye Dönemi, eğitimin çağdaş çizgide yol almasını sağlamıştır. Tanzimat'la eski devirlerin "*hayat yok, ahiret var*" görüşü kırılabilmiş, hayatı öne çıkarmasa bile ahiretle eşitleyebilmiştir¹³. Eğitimin öneminin kavranmasına rağmen fermanın ilk yıllarında bu alanla ilgili çalışmalara ağırlık verilememiştir. II. Mahmut'un ölümü üzerine on yedi yaşında tahta geçen Abdülmecit gerekli ıslahatları hayata geçirebilmek için çalışmalara başlamıştır¹⁴. Abdülmecit'in 1845 yılından itibaren başlattığı Maarif Reformu, 8 Nisan 1847 tarihinde sıbyan okulları için bir talimatnamenin hazırlanmasıyla birlikte yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Hocalara rehberlik etmesi amacıyla hazırlanan bu talimatnameye gerek duyulması, eğitim alanında yeni bir anlayışın ortaya çıktığını göstermektedir. Beraberinde, talimatnamenin okullara bir düzen vermeyi amaçladığı da anlaşılmaktadır¹⁵. Bu talimatname, sıbyan mekteplerindeki eğitim ve öğretimi bir düzene koymayı amaçlayan resmi bir girişimdir¹⁶. Bu talimatname ile birlikte sıbyan mektepleri programlarına önemli dersler eklenmiş ve yeni düzenlemeler getirilmiş, okulların eğitim süreleri de 4 yıl olarak belirlenmiştir. Talimatnamede "*...Türkçe Lûgat (Türkçe önce üç ve sonra daha fazla harfli kelimelerin yazılması), Ahlâk (Türkçe kısa ahlâk risaleleri okutulacak), Yazı (önce sülüs ve nesih), ...Türkçe Tecvid (harflerin ve Kur'an'ın okunma biçimi)*"¹⁷ gibi dersler de yer almaktadır. Bu talimatname okumanın yanında yazmayı öğretmeyi de amaçlamıştır¹⁸. Ayrıca bu talimatnamede genel rüştiyeler orta öğretim kurumu değil, sıbyan mekteplerinin devamı olarak düşünülmüştür¹⁹. İlkokul yönetmeliği ve ilkokul programı şeklindeki bu talimatname ile "*usul-i cedit*" (yeni yöntem) hareketinin belirgin bir şekilde başladığı söylenebilir²⁰. Fakat 1847 Talimatnamesi finans ve hoca eksikliği nedeniyle

¹³ Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim...**, s. 71.

¹⁴ Gülsüm Pehlivan Ağırakça, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2012, s. 19.

¹⁵ Kodaman, a.g.e., s. 62.

¹⁶ Unat, a.g.e., s. 38.

¹⁷ Akyüz, a.g.e., s. 140.

¹⁸ Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, 1. b., Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930, s. 102.

¹⁹ Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", **OTAM Dergisi (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S. 5, 1994, s. 13.

²⁰ Cavit Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 469.

uygulanamamış, okullar yeniden eski usulde öğretime devam etmişlerdir²¹. 1857 yılında Maarif Nezareti'nin kurulmasından, *1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne kadar geçen on iki yıllık sürede ise göze çarpan ciddi bir gelişmenin olduğu söylenemez²².

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi eğitimi düzenleyen ilk kapsamlı metin olma özelliğini taşımaktadır. Bu nizamname; teftiş ve değerlendirme ile ilgili konular, eğitim hakkı, eğitim yönetimi, okul kademelerinin düzenlenip belirlenmesi, ödenekler, öğretmenlerin yetiştirilmesi ve yerleştirilmesi, taşra örgütü ve sınav sistemleri hakkındaki konuları kapsamaktadır²³. Nizamnamenin sıbyan mekteplerine ilişkin genel hükümlerinden bazılarına bakıldığında; her mahalle ve köyde gerekli görülürse bir – iki mahalle ve bir – iki köyde en az birer tane sıbyan mektebi bulunması gerektiği, sıbyan okullarının eğitim sürelerinin 4 yıl olduğu, erkekler için 6 – 10, kızlar için ise 7 – 11 yaşları arasında okula devam mecburiyeti getirdiği görülmektedir. Bu hükümlerden, devletin ilköğretimi imparatorluğun her tarafına yaymak istediği ve öğretim yaşına gelen bütün çocuklara asgari bir eğitim vermeyi amaçladığı anlaşılmaktadır²⁴. Devam mecburiyeti konusunda, bu nizamnameden önce yayımlanan ferman ve beyannamelerde kız ve erkek çocukları açık bir şekilde ifade edilmemekle birlikte, sadece erkek çocukların düşünüldüğü belirtilmekteydi. Bu nizamname ile birlikte ise ilk defa kız ve erkek çocuklar için ilköğretim zorunluluğu getiriliyordu²⁵. Bu konuda Yahya Akyüz 1847 Talimatnamesinin kız çocuklarının da zorunlu eğitime tabi tutulması gerektiği hükmüne yer verdiğini savunmaktadır. "*Ana babalar, altı yaşını bitiren erkek ve kız çocuklarını ya da köle çocuklarını sıbyan mektebine göndermeye mecburdurlar*"²⁶.

Ayrıca 1869 Nizamnamesi "*sıbyan mektebi*" kavramına yer vermişse de Maarif Nezareti'nin denetiminde olanlarına "*iptida-i mektep*", "*mekteb-i iptida*", "*usül-i cedide*" mektebi denilmekteydi²⁷. Nizamname ile sıbyan mekteplerinin reforme edilmesi ya da "*iptidai*" adıyla modern usulde eğitim veren temel eğitim

²¹ Kodaman, a.g.e., s. 62.

²² Cihan, a.g.e., s. 55.

²³ Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim...**, s.s. 93-94., Kafadar, a.g.e., s. 98., Kodaman, a.g.e., s.s. 22-27., Zülfü Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 17, S. 1, 2007, s. 178.

²⁴ Akyüz, a.g.e., s. 142., Kodaman, a.g.e., s. 63.

²⁵ Unat, a.g.e., s. 39.

²⁶ Akyüz, a.g.m., s. 16.

²⁷ Akyüz, a.g.e., s. 143.

okulları tesis edilmesi için yapılan ilk girişim 1870 tarihinden sonra başlatılabilmektedir. Tanzimat Dönemi içerisinde rüştiyelere öğrenci yetiştirmek üzere sıbyan mekteplerinin iyileştirilerek düzeltilmiş bir kurum haline dönüştürülmesi ve beraberinde iptidai adıyla modern ilkokulların açılması girişimleri çok sınırlı kalmıştır²⁸. Bu açıklamalar ışığında Tanzimat Dönemi'nde, eğitimi çağdaştırma yolunda girilen bütün çabalara rağmen, en az başarının sağlandığı alanın ilköğretim kademesi olduğu görülmektedir. Bunun nedeni Niyazi Berkes'e göre; "*din alanında kalan ilköğretimin, eğitim alanının modernleştirilmesine karşı gelmekten çok, bununla rekabet eder duruma gelmesi ve Tanzimat'ın bu alanda sadece yüzeyde kalmış yenilikler getirmiş olmasıdır*"²⁹.

Tanzimat Dönemi, imparatorluğu Batı ekonomilerine açan demokratik değerlerin, fikirlerin de ülkeye girmesini sağlayan bir dönemdir. Özellikle 1860 yılından sonra basın ve yayın hayatının canlanması Namık Kemal, Ali Suavi, Şinasi, Ziya Paşa gibi aydınlar aracılığı ile liberal reformist fikirlerin ülke topraklarına girmesine aracılık etti. Bu gelişmeler ışığında Tıbbiye ve Mühendishane öğretmen ve öğrencileri arasında gelişerek başlayan, yeni oluşan yerli "*Hayriye esnafı*"na kadar uzanan genişçe bir grup kamuoyu oluşturmaya başladı³⁰. Aydınların şartlı bir yönetim isteği, padişah ve etrafındakilerin Yeni Osmanlılık politikasını gerçekleştirmek istemesi ve batılı devletlerin baskısının birleşmesiyle birlikte tahta yeni çıkmış olan II. Abdülhamit, 23 Aralık 1876 tarihinde *Kanun-i Esasi*'yi ilan etmek durumunda kaldı³¹. Kanun-i Esasi'nin ilanı ile birlikte başlayan I. Meşrutiyet Dönemi, 13 Şubat 1878 yılında parlamentonun süresiz kapatılmasıyla birlikte sona erdi ve Kanun-i Esasi askıya alındı. I. Meşrutiyet çok fazla yaşama şansı bulamadığı için bu dönemin örgün ve yaygın eğitimi hakkında çok fazla ayrıntıdan söz edilemez. Çünkü savaş nedeni ile eğitimle ilgili çalışmalar yapılamamıştır. Fakat burada vurgulanması gereken nokta Kanun-i Esasi'de eğitime ilişkin önemli maddelerin yer almasıdır³². Özellikle ilköğretime ilişkin "*Osmanlı efradının kaffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecatı ve teferruatı nizam-i*

²⁸ Cihan, a.g.e., s. 56.

²⁹ Berkes, a.g.e., s. 230.

³⁰ Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 27.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s.s. 122-123.

³¹ Karpat, a.g.e., s. 99.

³² Akyüz, a.g.e., s. 195.

mahsus ile tayin kılınacaktır"³³ maddesi anayasa ile ilköğretim zorunluluğunu getirmiştir.

II. Abdülhamit'in, meclisi kapatması ve Kanun-i Esasi'yi askıya almasıyla birlikte başlayan İstibdat Dönemi, giderek ağırlaşan özgürlük kısıtlamaları, sansür ve baskı dönemin eğitimi üzerinde de etkisini gösterirken, "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"ne hayatîyet ve işlerlik kazandırma çabaları da aralıksız devam etmiştir. Bunun yanı sıra toplumsal çalkantılar ve ulusçu hareketler de eğitimi etkilemiştir³⁴. 1879'da Maarif Nezaretine bağlı "*Mekatib-i sîbyaniye dâiresi*" nin kurulmasıyla birlikte devletin ilköğretim meselesini ciddi bir şekilde ele aldığı görülmektedir. İlköğretimin imparatorluğun her tarafına yayılması ve yönetiminin etkili bir biçimde gerçekleşmesi ancak taşra maarif teşkilatının kurulmasıyla ve bu vekaletlere ilköğretime ilişkin görevler verilmesiyle mümkün olabilirdi. Bunun bilincindeki hükümet 1869 tarihli nizamnamenin öngördüğü bir şekilde taşra maarif müdürlükleri ve meclislerini oluşturarak ilkokullarla ilgili ıslahatların yürütülmesini bu birimlere bırakmıştır. Ayrıca İstanbul'dan gönderdiği ilköğretim müfettişleri ve taşradaki müfettişleri aracılığıyla yapılan çalışmaları yakından izlemiştir³⁵. 1881-1882 yılları arasında ilköğretim işleriyle görevli "*Mekatib-i Sıbyaniye*" dairesinin ismi "*Mekatib-i İptidaiye İdaresi*" şeklinde değiştirilerek artık "*Usul-i Cedit*" üzerine eğitim ve öğretim yapan ilkokulların geliştirilmesi yoluna gidilmiştir³⁶. "*Usul-i Cedit*" hareketiyle birlikte yeni açılmış ilkokullar artık "*Mekatib-i İptidaiye*", "*İptidai Mektepler*", "*Usul-i Cedide Mektepleri*" gibi isimlerle tanımlanmaktaydı. Söz konusu okullar Maarif Nezareti'ne bağlıydılar. Evkaf Nezareti'ne bağlı olan okullara yine sıbyan mektepleri ya da "*Usul-i Atika*" mektepleri denilmekteydi. Maarif Nezareti'nin ilköğretim kademesine ilişkin yaptığı düzenlemeler bu okulları etkilemiyor, bu okulların öğretmenleri eğitim ve öğretimde yaşanan gelişmelere kayıtsız kalıyor ya da bu gelişmeleri engellemek istiyorlardı³⁷. Bu durumun ilköğretimde ikili bir yapı ortaya çıkardığı görülmektedir. Bu ikili yapı belli bir süre varlığını devam ettirse de 1882 yılı sonrasında Maarif Nezareti bunu ortadan kaldırmak için önceliği iptidai mekteplerine doğru kaydırmaya başlamıştır. Bu sayede ilköğretimin modernleşmesine karşı çıkan sıbyan mektebi taraftarlarının

³³ Kodaman, a.g.e., s. 67.

³⁴ Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze...**, s. 97.

³⁵ Kodaman, a.g.e., s. 67.

³⁶ Kafadar, a.g.e., s. 113.

³⁷ Akyüz, a.g.e., s.s. 196-197.

gösterdikleri direniş de azalmaya başlamıştır. Bundan sonra da sıbyan mektepleri "*usul-i cedide*"ye dönüştürülmeye başlanmış ve 1909 yılına kadar pek çok okul geliştirilmiş yeni öğretim sistemini uygular hale gelmiştir³⁸. II. Abdülhamit Devri'nde ilköğretimde yenileşme çabalarına ilişkin teoride her türlü tedbirler alınmış, fakat finansal problemler, öğretmen eksikliği gibi sebeplerle bunların hepsi uygulamaya sokulamamıştır. Ancak bu dönemde ortaya çıkan fikirler, alınan karar ve uygulamalar II. Meşrutiyet Dönemi için temel oluşturmuştur³⁹. II. Abdülhamit Devri'nde sadece ilköğretim alanında değil, eğitimin bütün kademelerinde her tarafta bir eğitim seferberliği olduğu görülmektedir. Bunun altında yatan nedeni Necdet Sakaoğlu, "*halkı uyandırmak amacıyla çok herhalde, devletin en ücra köşelere kadar, merkezi otoritenin uzantılarını götürmek, bir anlamda bürokrasiyi ve resmi kurumlaşmayı yaygınlaştırmak düşüncesi*"⁴⁰ şeklinde açıklamaktadır.

II. Abdülhamit'in istibdadı, Jön Türk hareketinin ve özellikle bu hareket içerisindeki *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin gerek dışarıda gerek içeride gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde, 1908 yılında meşrutiyetin tekrar ilan edilmesinin sağlamasıyla birlikte sonra ermiştir⁴¹. II. Meşrutiyet Dönemi'nde bütün çağdaş fikirler systemsiz de olsa imparatorluğa yayılmaya çalışılmış, eğitim alanında gerek Batı'dan gelen süreli yayınlar gerek Avrupa'ya giden öğrenci ve araştırmacıların eser ve makaleleri, pedagoji gibi kavramlar daha iyi biçimde imparatorluğa yansıtılmıştır⁴². II. Meşrutiyet Dönemi, Türk eğitim tarihinde ilköğretimde ortaya çıkan problemlerin iyice hissedildiği, halk ve devlet tarafından kabul edildiği bir dönemdir. Bu dönemde bakanlık ilköğretimle ilgilenmeye zorlanmış, öğretmen yetiştirme, yasalar ve bina sorunları çözülmeye çalışılmıştır⁴³.

II. Meşrutiyet'in ilk aylarında ilköğretimle ilgili önemli bir çalışma yapılmamıştır. Devletin ilköğretimle ilgilenmeye başlaması 31 Mart Olayı'ndan sonra olmuştur. Bu konuda atılan ilk önemli adım 4 Nisan 1909'da çıkarılan "*Tahsil-i İbtidaiye Lâyiha-yı Kânûniyesi*" olmuştur. Emrullah Efendi daha sonra "*Maarif-i*

³⁸ Kodaman, a.g.e., s.s. 68-69.

³⁹ A.g.e., s. 89.

⁴⁰ Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze...*, s. 97.

⁴¹ Kafadar, a.g.e., s. 123.

⁴² Mustafa Ergün, "İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", **100. Yılında II: Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler**. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 263.

⁴³ A.g.y., s. 267.

Umumiye Kanunu" gereğince bir "*Tedrisat-ı İbtidaiye Lâyiha-ı Kânûniyesi*" hazırlamış ve 1910 yılında bu yasa parlamentoya gönderilmiştir. Fakat bu yasa meclisin Maarif Encümeni'nde bekletilmiş ve daha sonra bakanlığa iade edilmiştir⁴⁴. Yasanın iade edilme sebepleri Maarif Nazırı'nın değişmesi ve müfettiş maaşlarının meclis tarafından kesilmesi idi. Emrullah Efendi, verdiği uğraşlar neticesinde tasarıyı 1911 yılında tekrar parlamentoya getirtmeyi başarmıştır. Ama yasanın çıkartılması yine sonuçsuz kalmıştır. Bu yasa genel olarak azınlıkların denetim sistemine karşı çıkmaları sebebiyle hasıraltı edilmiştir⁴⁵. Bu tasarı ile Emrullah Efendi, ilköğretimi Fransız örneğine göre düzenlemek istiyordu. Tasarısının kendisi de "*Fransa İlköğretim Yasası*"nın Türkçeye uyarlanmış hali gibiydi⁴⁶.

1913 yılına gelindiğinde, 1908 yılından itibaren başlatılan eğitim faaliyetlerinin bir sonucu olarak "*Tedrisât-ı İbtidaiye Kânûn-ı Muvakkatı*" yayınlanmıştır. Maarif Nazırı Şükrü Bey Dönemi'nde çıkarılan bu geçici yasa, ilköğretim kademesine ilişkin düzenlemeler getiriyor gibi gözükse de içinde okul öncesi eğitim, özel eğitimle ilgili maddelerle birlikte genel birtakım ifadeler de barındırmaktaydı⁴⁷. Yürürlüğe giren bu yasa, ana çizgileriyle Emrullah Efendi zamanında hazırlanan yasanın aynısıydı⁴⁸. Bu yasanın birinci maddesi kapsamında "*tahsili iptidainin mecburiliği ve mekâtibi iptidaiyei umumiyede meccanîliği*", yani ilköğretim zorunluluğu ve mekatib-i iptidaiyelerin parasız olduğu hükme bağlanmıştır⁴⁹. Parasız ilköğretim ilk kez bu yasa çerçevesinde kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra yasa, okulların örgütsel yapısı açısından da önemli bir değişiklik getirmiştir. Mevcut bulunan iptidaiye ve rüştiye okulları birleştirilerek "*Mekâtib-i İptidaiye-i Umumiye*" adını almışlardır. Böylece ilköğretim altı yıl olarak yeniden düzenlenmiştir. Altı yıl olarak yeniden düzenlenen bu okullar "*Devre-i Ulâ*", "*Devre-i Mutavassıta*" (Vasatiye), "*Devre-i Âliye*" şeklinde üç devreye ayrılmıştır⁵⁰. Bu yasa bir takım değişikliklerle 1961 tarihli "*İlköğretim Eğitim ve Öğretim Yasası*"na kadar

⁴⁴ Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Tarih Öğretmenliği Programı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2009, s. 131.

⁴⁵ Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s.s. 195-196.

⁴⁶ A.g.e., s. 196.

⁴⁷ Erkek, a.g.t., s.s. 142-143.

⁴⁸ Ergün, a.g.e., s. 201.

⁴⁹ Nevzad Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1948, s. 196.

⁵⁰ Akyüz, a.g.e., s.s. 231-232.

yürürlükte kalmış ve 48 yıl boyunca Türk ilköğretim sisteminin yasal omurgasını oluşturmuştur⁵¹. *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı* da bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır⁵².

İmparatorluğun ilköğretim kurumları olan "*Mekâtib-i İptidâiye*"lerin son müfredat programı *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı* tamamen Fransa eğitim sistemine göre hazırlanmış bir program olmakla beraber Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığı görevi yapmış olan Ahmet Şükrü Bey Dönemi'nde hazırlanmıştır⁵³. *İlköğretim Teşkilat Kanunu*'nu ve öğretim programlarının hazırlaması için Darülfünun ve Darülmuallimin müdürleri ve hocaları arasından seçilen bir komisyon ile çalışmalara başlanmış ve beş ay süren çalışmalar neticesinde tamamlanmış olan program 1914 yılında yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı*, I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ile hiçbir değişime uğramaksızın 1924 yılına yani Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk müfredat programı hazırlanmaya kadar yürürlükte kalmıştır⁵⁴.

Gerek imparatorluğun son döneminde, gerek Cumhuriyet Dönemi'nde eğitim sisteminin temel derslerinden biri haline gelen vatandaşlık dersleri ise ilk olarak II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında bağımsız bir ders olarak "*Malumat-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye*" adı altında okullarda okutulmaya başlanmıştır⁵⁵. Bu dersin 1910–1911 öğretim yılında ilkokul üçüncü senede "*Malumat-ı Ahlâkiye*" adı altında⁵⁶, 1913 tarihli Tedrisât-ı İbtidaiye Kânûn-ı Muvakkatı kapsamında da ilköğretim programları dâhilinde "*Malûmat-ı Medeniye ve Ahlâkiye ve İktisadiye*"⁵⁷ adıyla yer aldığı anlaşılmaktadır.

1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nda söz konusu vatandaşlık dersleri *Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* adı altında ikişer yıllık üç devreye ayrılmış olan iptidai mekteplerinde ilk devreden itibaren okutulmaya

⁵¹ Lütfi Budak, Çiğdem Budak. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/1, 2014, s. 383.

⁵² A.g.m., s. 383.

⁵³ Erdal Aslan "Osmanlı'nın "*Mekatib-i İptidaiye*"sinden Türkiye Cumhuriyeti'nin "*İlk Mektepler*"ine Geçişte Tarih Programlarında Değişim", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 48, Güz 2011, s.757.

⁵⁴ A.g.m., s. 757.

⁵⁵ Füsun Üstel, "*Makbul Vatandaş*"ın Peşinde, 7.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.33.

⁵⁶ Ergün, a.g.e., s. 198.

⁵⁷ Akyüz, a.g.e., s. 232.

başlanmıştır. İptidai mekteplerin birinci devresi olan Devre-i Ulâ'da *Musâhabât-ı Ahlâkıyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* dersi, birinci sınıflarda haftada üç ders, ikinci sınıflarda haftada iki ders; ikinci devre olan Devre-i Mutavassıta'da birinci sınıflarda haftada iki ders, ikinci sınıflarda ise haftada bir ders; üçüncü devre olan Devre-i Âliye'de ise birinci ve ikinci sınıflarda yine haftada bir ders⁵⁸ olarak okutulduğu görülmektedir.

20. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması ve 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nı imzalayarak, yaklaşık 600 yıl süren bir devri kapatarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Böyle bir miras devralan 1918–1923 döneminin öncüleri, ölüm kalım mücadelesi verirken elbette eğitimi öne alamamıştır⁵⁹. Ama bu da eğitimin tamamen arka plana itildiği anlamına gelmiyordu. Eğitim alanında bu döneme ilişkin vurgulanması gereken en önemli nokta, savaş koşulları altında toplanan 15 Temmuz 1921 tarihli Maarif Kongresi'dir. Mustafa Kemal'in cepheden gelerek açtığı kongre yurdun her tarafından gelen 250'den fazla erkek ve kadın öğretmenin bir araya gelmesiyle toplanmıştır. Kongrede ilkokul ve ortaöğretim programları, köy öğretmeni yetiştirilmesi gibi konular ele alınmıştır. Kongre bir sonuca varamasa da savaş koşullarında toplanması açısından eğitim tarihimizde önemli bir yer tutmaktadır⁶⁰. Kongrede Mustafa Kemal'in yaptığı açılış konuşmasında yer alan:

*"Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim bir âmil olduğu kanaatındayım. Onun için bir millî terbiye programından bahsederken, eski devrin hurafatından ve evsafi fitriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciyei milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kastediyorum. Çünkü dehayı millîmizin inkişafı tamı ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Lâalettâyin bir ecnebi kültürü şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin muhrip neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür (haraseti fikriye) zeminle mütenasiptir. O zemin, milletin seciyesidir"*⁶¹

ifadeleri maarifin alacağı yönü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Her ne kadar Tanzimat Dönemi'nden itibaren ilköğretim alanında birçok iyileştirme çabası içerisine girilmiş olsa da bu döneme gelindiğinde ilköğretim kurumları olarak

⁵⁸ Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dersane ve Muallimli Mekteblere Mahsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330(1914), s.s. 4-10.

⁵⁹ Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze...*, s. 157.

⁶⁰ Akyüz, a.g.e., s.s. 279-280.

⁶¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Divan Yayıncılık, 2006, s. 19.

"Mekteb-i İptidai"leri, "Sıbyan Mektepleri"ni, "Mahalle Mektepleri"ni ve medreseleri görmekteyiz⁶².

Ulusal bağımsızlık ve milli egemenlik mücadelesinin verildiği Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması ve ardından 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte yeni rejimin ruhuna uygun siyasi, sosyal, ekonomik, hukuki ve kültürel reformlara hız verilmiştir. Yapılacak reformlar arasında elbette ki rejim için hayati bir önem taşıyan eğitim de yer almaktaydı. Cumhuriyet Dönemi eğitimi Tanzimat'ın getirmiş olduğu "mektep"ten "okul"a geçiş olarak belirginleşmiştir. Bu geçişin ilk belirtilerini 1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde bulmak mümkün olsa da Batı tipi eğitim kurumlarının ortaya çıkışı Cumhuriyet Dönemi'ne rastlamaktadır. Bunun en önemli sebebi, bu dönemin eğitim anlayışının yeni rejimin temel ilkeleri ile doğrudan ilişkili olmasıdır⁶³. Cumhuriyet Dönemi'nin eğitimdeki temel gayesi bütün okullarda yeni kurulmuş olan devletin ihtiyaç duyduğu yeni nesiller yetiştirmektir⁶⁴.

Savaşın sona ermesi ile eğitim ciddi ve hızlı bir şekilde ele alınmıştır. Ülkenin eğitim sorunlarına çözüm aramak amacıyla 15 Temmuz–15 Ağustos 1923 tarihleri arasında ülkenin tanınmış eğitimcileri Ankara'da bir araya gelerek "*Birinci Heyet-i İlmiye*"yi toplamışlardır. Gerçekleştirilen bu toplantıda ilköğretimi doğrudan doğruya ilgilendiren konular; "*Tahsil-i iptidai programında ne gibi tadilata ihtiyaç vardır, iptidai tahsilden sonra hayat tedrisat programı nasıl olmalıdır?*"⁶⁵ şeklinde idi. Fakat "*Birinci Heyet-i İlmiye*"yi meydana getiren üyelerin düşünce bakımından "*mektebli*" ve "*medreseli*" olarak ikiye ayrılmaları ve her sorunun karşısında iki tarafında sorunları kendi görüş açıları çerçevesinde ele almaları bu toplantıyı bir sonuca ulaştıramamıştır⁶⁶.

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında eğitim alanında en esaslı yenilik 3 Mart 1924 yılında "*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*" (Öğretim Birliği) ile gerçekleşmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile okullardaki eğitimin niteliği ve eğitim yönetimi anlayışının esasları belirlenmiştir. Bu kanunla eski eğitim anlayışı tasfiye edilmiş, yerine yeni

⁶² Erdal Aslan, "1924 İlk Mektepler Müfredat Programı", *İlköğretim Online*, 10(2), 2011, s. 720.

⁶³ Kafadar, a.g.e., s. 147.

⁶⁴ Akyüz, a.g.e., s. 186.

⁶⁵ Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim*, 2. b., Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 140, Ankara, 1985, s. 32.

⁶⁶ A.g.e., s. 33.

siyasal rejimin getirdiği değerlerle bütünleşmiş vatandaşlar yetiştirecek bilimsel bir eğitim anlayışı benimsenmiştir⁶⁷. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim ve öğretim kurumlarının hepsi Eğitim Bakanlığı'na bağlanarak eğitim işlerinin tek elden yürütülmesi sağlanmış, medreseler ve sıbyan mektepleri de kapatılmıştır⁶⁸. Öğrenim birliğinin sağlandığı Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince okullarda uygulanan programların, yeni rejimin eğitim ve öğretim anlayışına uygun bir şekilde düzenlenmesi için harekete geçilmiştir. Bu çerçevede 23 Nisan-1 Mayıs 1924 tarihleri arasında "*İkinci Heyet-i İlmiye*" toplantısı düzenlenmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde belirlenmiş olan esaslara uygun olarak "*II. Heyet-i İlmiye*" toplantısında zorunlu eğitim olan ilköğretimin süresi üç devreye ayrılmış altı yıldan, kesintisiz bir şekilde beş yıla indirilmiş, ilköğretim devletleştirilmiş, parasız olarak her tarafa ulaştırılması gereken bir kamu hizmeti olarak görülmüştür⁶⁹. İkinci Heyet-i İlmiye toplantısı kapsamında karara bağlanan konulardan biri de ilk mekteplerin müfredat programlarıdır⁷⁰. *1924 İlk Mektepler Müfredat Programı* da İkinci Heyet-i İlmiye toplantısı sonucunda kabul edilmiştir⁷¹.

1924 İlk Mektepler Müfredat Programı 1915 tarihli *Mekatib-i İptidaiye Talimatnamesi* ve *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı* esas alınarak hazırlanmıştır. İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçişle ortaya çıkan siyasi değişimler ile birlikte mekatib-i iptidaiye programlarında yer alan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş değerlerine aykırı düşen dersler ve konular programdan çıkartılarak yeni sistemin eğitim ilkelerine uygun yeni dersler ve konular eklenerek İkinci Heyeti İlmiye toplantısı sonucunda kabul edilmiştir⁷². 1924 yılı müfredat programında "*Musâhabat-ı Ahlâkiye ve Malûmat-ı Vataniye*" şeklinde gözükten vatandaşlık dersinin adı ise 1926 yılı müfredat programı ile birlikte *Yurt Bilgisi*'ne dönüştürülmüştür⁷³.

1924 tarihli *İlk Mektepler Müfredat Programı*'nda *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* dersinin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflar için *Musâhabât-ı Ahlâkiyye*, dördüncü ve beşinci sınıflar için ise *Ma'lûmât-ı Vataniye* konularına

⁶⁷ Aslan, "1924 İlk Mektepler..." s. 721.

⁶⁸ Akyüz, a.g.e., s. 286.

⁶⁹ Aslan, "1924 İlk Mektepler..." s. 721.

⁷⁰ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. 5. Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 2007.

⁷¹ Aslan, "Osmanlı'nın...", s. 754.

⁷² Aslan, "1924 İlk Mektepler...", s.s. 723-724.

⁷³ Akyüz, a.g.e., s. 302.

ayrıldığı⁷⁴ görülmektedir. *Ma'lûmât-ı Vataniye* dersinin dördüncü ve beşinci sınıflarda haftada birer ders⁷⁵ olarak okutulduğu anlaşılmaktadır. 1924 tarihli *İlk Mektepler Müfredat Programı*'nda hem *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* dersinin amacı hem de *Ma'lûmât-ı Vataniye*'ye ilişkin konuların dördüncü ve beşinci sınıflarda verilmesinin neden uygun görüldüğü net bir şekilde ifade edilmektedir. Müfredatta *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* dersinin amacı;

*"Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye derslerinin gayesi gençlere Türkiye Cumhuriyeti'nin bir vatandaşı olmak sıfatıyla malik oldukları hak ve vazifeleri tanıtmak, bütün hareketlerinde hâkim olması lazım gelen ahlak esaslarını telkin etmek, velhasıl milli ve insani vazifelerini takdir ve ifa edebilecek bir hale getirmektir"*⁷⁶

şeklinde açıklanmaktadır. *Ma'lûmât-ı Vataniye*'ye ilişkin konuların dördüncü ve beşinci sınıflarda verilmesinin amacı ise şu şekilde açıklanmaktadır:

*"İlk mektebi terk edecek olan çocukların büyük bir kısmı tahsil hayatına veda edeceklerdir. Bu gençler hayata atıldıktan sonra mektebde tesadüf etmedikleri, yahud çocukluk devresinde kendileri için mevzû'u bahis olmayan muhtelif veya mutenâvi hadiseler, meseleler ve vaziyetler karşısında kaldıkları zaman faaliyetlerine main bir istikamet verebilmeleri lazımdır. Beş senelik bir tahsil ve terbiyeden sonra hayata atılan gençlerin, içtimai hayatın mekanizmasını, bi-z-zarure temasda bulunacakları her şey, siyasi ve iktisadi müesseselerin mana ve ehemmiyetlerini, Türk Cumhuriyeti'nin ne gibi fedakarlıklar bahasına tesis ettiğini, hakiki dostlarını ve düşmanlarını, devlet mekanizmasının hangi esaslar üzerine kurulduğunu ve nasıl işlediğini mümkün olduğu kadar esaslı ve etraflı bir surette öğrenmeleri zaruridir. Çok terbiyevi ve aynı zamanda hayati ve ameli bir kıymet ve faidesi olan bu ma'lûmâtın yalnız son iki senede verilmesi muvafık görülmüştür"*⁷⁷.

⁷⁴ *İlk Mektepler Müfredat Programı*, s.s. 29-35.

⁷⁵ A.g.e., s.s. 32-35.

⁷⁶ A.g.e., s. 29.

⁷⁷ A.g.e., s.s. 31-32.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE İLKÖĞRETİMDE DEVLET ALGISI

1. DEVLET

Tarihsel süreç içerisinde insanoğlunun en çok kafa yorduğu, üzerinde birçok teori geliştirdiği ve halen ortak bir tanım birliğine varamadığı en önemli olgulardan biri *devlettir*. Üzerinde yaşadığımız dünya sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisinde. Bu değişim ve dönüşümler insanlık için yeni ihtiyaçları beraberinde getirmekte ve bu yeni ihtiyaçlar insanları sürekli bir arayış içerisinde tutmaktadır. Devlet de tam bu çerçevede hem yapısal olarak hem de kavramsal olarak eskinin cevap veremediği noktalarda dönüşüme uğrayarak yeniden şekillenmiş, farklı devlet yapıları ve tanımlamaları ortaya çıkmıştır.

İnsanoğlunun kuramsal çerçeveyi geliştirmeye başladığı Eski Çağ'dan itibaren bu durum böyle olagelmıştır. Eski Çağ'da site devletlerin gelişen dünyanın ihtiyaçlarına cevap vermedeki yetersizliği Sokrates, Platon, Aristoteles gibi düşünürleri ve onların devlete ilişkin fikirlerini ortaya çıkarmıştır. Sonrasında ise önce Makedonyalılar, ardından Romalılar tarafından imparatorluk kurulmuştur. Ardından feodal kurumların yükselen kapitalizmin gereklerine ayak uyduramamasıyla ulusal devletler ortaya çıkmıştır. Bunu ise liberal devletlerin ortaya çıkışı, daha sonra da bir yandan emperyalist, faşist veya sosyal demokrat, öte yandan sosyalist veya antiemperyalist devletlerin kurulması izlemiştir⁷⁸.

Yukarıda da belirtildiği üzere gelişen dünyanın doğurduğu yeni ihtiyaçlara cevap vermek için insanoğlu sürekli bir arayış içerisinde. Bu süreç günümüzde de halen devam etmekte ve gelecekte de devam edecektir. Devlet de bu sürecin en önemli mihenk taşlarından biri olmakla beraber insanoğlunun en önemli sorunsallarından birini oluşturmaktadır. Bu unsurlar göz önünde bulundurularak, bu bölümde devlet kavramının etimolojisi, tanımı, kökeni ele alınarak yaşamın her

⁷⁸ Cem Eroğul, **Devlet Nedir?**, 2.b., Yordam Kitap, İstanbul, 2017, s.s. 23-24 (Önsöz)

alanında karşımıza çıkan bu soyut gerçeklik genel hatları ile de olsa ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.1. Devlet Kavramının Etimolojisi

Devlet kelimesinin Arapça tabirlerde geçen bir hali "*devle*" şeklindedir⁷⁹. Bu haliyle Türkçeye geçen kelime "*d*", "*v*", "*l*" asli harflerinden oluşmaktadır. Bu asli harfler aynı zamanda "*tedavül*" kelimesinde de geçmektedir⁸⁰. Kelimenin sözlük anlamına bakıldığında, "*elden ele gezme, dolaşma, kullanılma*"⁸¹ anlamına geldiği görülmektedir. O halde devlet "*iktidarın el değiştirmesi*" ni hatırlatmaktadır⁸². Eski Arapçada galibiyet ve zaferin savaşı iki ordudan birinden diğerine geçmesine "*devlet*" denilmektedir. Aynı zamanda servet, makam, nüfus ve itibar sahibi kimselerin hallerine de "*devlet*" denilmektedir. Kelime dilimize bu manasıyla geçmiş, yakın zamanlara kadar da bu manayı korumuş ve halen de kısmen korumaktadır⁸³. Ali Fuat Başgil'in ifade ettiği gibi eski anlayışa göre devlet, "*tıpkı bir altın top gibi elden ele geçen ve en kuvvetlinin zapt ve inhisarına giren ikbal, nüfuz ve iktidardır*"⁸⁴.

Batı dillerinde devlet kelimesinin Fransızca karşılığı "*etat*", İngilizce karşılığı "*state*", Almanca karşılığı "*staat*", İtalyanca karşılığı ise "*stato*"dur. Bu kelimelerin kökenleri Latince "*status*" kelimesinden gelmektedir. Ancak Latince "*status*" devlet değil, "*hal*", "*durum*", "*vaziyet*" anlamına gelmektedir⁸⁵. Devlet kavramının oluşmasına paralel, bu kavramın Batı dillerindeki karşılığının "*status, stato, etat, state*" şeklinde kullanılmaya başlanması 16. yüzyıla rastlamaktadır⁸⁶. İlk kez 16. yüzyıl İtalya'sında, monarşi veya cumhuriyete dayalı bütün devletleri karşılaması için "*stato*" terimi bulunarak şehrin/shehirlerin önünde kullanılmaya başlanmıştır: "*Stato di Firenze*" (Floransa Devleti)⁸⁷ gibi. Modern anlamda devleti karşılaması için "*stato*" terimini kullanan ilk kişinin Hükümdar (1513) adlı eserinde Niccola Machiavelli

⁷⁹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat Eski ve Yeni Harflerle**, 19. b., Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s. 181.

⁸⁰ Kemal Gözler, **Devletin Genel Teorisi**, 1.b., Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, Şubat 2017, s. 6.

⁸¹ Devellioğlu, a.g.e., s. 1053.

⁸² Gözler, a.g.e., s. 6.

⁸³ Ali Fuat Başgil, "Devlet Nedir?", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 12, S. 4, 1946, s. 981.

⁸⁴ A.g.m., s. 982.

⁸⁵ Gözler, a.g.e., s.7.

⁸⁶ Münici Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, 10. b., Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 1998, s. 40.

⁸⁷ Gözler, a.g.e., s. 8.

olduğu kabul edilmektedir⁸⁸. Rangeon ise ilk kez Machiavelli'nin 15. yüzyılın başında, belli bir toprak ve topluluk üstünde etkili otoriteyi anlatmak için "*stato*" sözcüğünü kullandığını ileri sürmektedir⁸⁹. 16. yüzyıl öncesinde siyasal toplulukları karşılama için ise "*polis*", "*civitas*", "*respublica*", "*regnum*" gibi terimlerin kullanıldığı görülmektedir⁹⁰. Devleti tanımlamak için neden farklı terimler kullanıldığına bakıldığında, bunun başlıca nedeni göndermede bulunulan durumun, her olayda farklılaşması ya da siyasi düşüncenin büyük atılımlar gerçekleştirdiği dönemlerde değişim göstermesidir⁹¹.

Eski Yunan'da, devleti karşılama için "*polis*" terimi kullanılmıştır. Bu ise "*site*" yani "*şehir*" demektir. Bu terimle esasen şehirde oturanlar kastedilmiştir⁹². Bir sonraki başlıkta devlet kavramının tanımlaması ele alındığında görüleceği gibi modern devlet kavramı sadece insan unsurundan oluşmamaktadır. Bu nedenle Eski Yunan'da kullanılan "*site*" sözcüğünün, tam manasıyla devleti karşıladığı söylenemez. Roma'ya bakıldığında, imparatorluğun evrensel idealine açılmak amacıyla site devletin sınırlı bakış açısını aştığı ve beraberinde devlet kavramına, Yunan düşüncesine kısmen yabancı kalan bir "*hukuki unsur*" eklediği için daha geniş ve karmaşık bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Burada Cicero'nun "*respublica*" hakkında verdiği tanımda ilgi odağı, amaçtan doğrudan doğruya devletin yapısına kaydırılmıştır; "*jus*" (hukuk), siyasi birliği diğer tüm insani birliklerden ayıran özelliktir. Augustinus'a gelince siyasi konular için "*respuplica*", "*civitas*", "*regnum*" gibi farklı terimler kullanmıştır. Ancak bu sözcükler için verdiği tanımlar hemen hemen aynıdır. Bu sözcükler zaten belirgin bir şekilde Orta Çağ siyasi yazılarında görülen sözcüklerdir. Fakat anlamları bu dönemde sayıları çok artan insan birliklerinin tip, biçim çeşitliliğine ve uygulandıkları duruma göre farklılık göstermektedir. Orta Çağ siyasi dil dağarcığında "*civitas*", Avrupa'da özellikle İtalya'da gelişmekte olan site-devleti karşılardı. "*Regnum*" Erken Orta Çağ Dönemi'nden itibaren oluşum sürecinde olan yerel monarşileri betimlemek,

⁸⁸ A.g.e., s. 8.

⁸⁹ François Rangeon, Hobbes, Etat et droit s. 21'den akt.: Cemal Bali Akal, **İktidarın Üç Yüzü**, 8. b., Dost Kitabevi, Ankara, Ekim 2016, s. 38.

⁹⁰ Kapani, a.g.e., s. 40.

⁹¹ Alessandro Passerin D'entreves, "Devlet Kuramı" Çev.: Başak Baysal, **Devlet Kuramı**, (Der. Cemal Bali Akal), 4. b., Dost Kitabevi, Ankara, Kasım 2013, s. 193.

⁹² Gözler, a.g.e., s.7.

"*Respublica*" ise birçok durumda daha geniş bir topluluğu, tüm inançlı Hristiyanları tek çatı altında toplayan "*respublica christiana*"yı tanımlamak için kullanılırdı⁹³.

Özetle, gerek Eski Yunan'da gerek Roma'da gerekse Orta Çağ'da olsun, devleti tanımlamak için kullanılan söz konusu terimler modern devlet kavramı ile aynı içeriğe sahip değildir. Bu terimler modern devlet kavramını oluşturan unsurlardan ya toprak unsuruna ya insan unsuruna ya da egemenlik unsuruna göndermede bulunmaktadır⁹⁴.

1.2. Devlet Kavramının Tanımı

Devlet yüzyıllardan beri var olan bir olgu olmasına karşın, kavrama ilişkin birçok tanımlama ile karşılaşmaktayız. Bu kavrama ilişkin tanımlamaların sayıca çok fazla olmasının nedenleri, devlet denen olgunun anlaşılması için kullanılan yöntemlerin farklılığı, tanımlı yapan kişilerin düşünceleri doğrultusunda devleti oluşturan unsurlardan birinin ya da birkaçının ön plana çıkartılmasıdır⁹⁵. Farklı tanımlamaların yapılması ve ortak bir tanım üzerinde fikir birliği sağlanamamasının bir başka nedeni de devletin zaman ve mekân boyutu açısından gösterdiği farklılıklardan kaynaklanmaktadır⁹⁶.

Bazı düşünürler devleti bir "*sınıf yapısı*" olarak görürler. Marksistlerin ortaya koyduğu bu teoriye göre devlet, "*bir sınıfın diğer sınıfları egemenliği altında bulundurduğu bir örgütlenmedir*". Farklı bir teoriye göre devlet sınıfların üstünde, toplumun tamamını kapsayan ve birleştiren bir kuruluştur. Bir başka teoriye göre en üstün değer devlettir ve başlı başına bir amaçtır. Bu teoriler dışında devleti bir amaç değil; sadece bir araç olarak gören, devleti egemen ve tek bir güç olarak kabul eden teoriler de bulunmaktadır. Başka bir teori ise devleti, insanların meydana getirdiği, bir topluluk, fakat onlardan daha geniş bir "*topluluklar topluluğu*"⁹⁷ şeklinde tanımlar. Siyaset filozofları arasında devleti bir iyilikten çok kötülük, insanların özgürlük aracı olmaktan çok onların doğal gönüllü birlikteliklerine aykırı düşen, hatta ona engel olan bir baskı aracı olarak görenler de bulunmaktadır. Bazıları ise

⁹³ Alessandro Passerin D'entreves, a.g.m., s.194

⁹⁴ Gözler, a.g.e., s.s. 7-8.

⁹⁵ Bilgehan Bengü Tortuk, "İbn Haldûn'un Siyaset ve Devlet Felsefesine Dair Görüşlerinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Isparta, 2012, s. 15.

⁹⁶ Davut Dursun, **Siyaset Bilimi**, 8. b., Beta Yayınları, İstanbul, Ekim 2016, s. 145.

⁹⁷ Kapani, a.g.e., s. 34.

devletin gerekli ve yararlı bir kurum olmadığını, zararlı olduğunu ve bundan dolayı ortadan kaldırılması gerektiğini ileri süren ütopyik düşünceler ortaya koymuşlardır⁹⁸.

Devlet denilince, en ilkel şekilde de olsa yöneten ve yönetilenlerin farklılaşmasını ve dolayısıyla siyasal iktidar olgusunun kendisini gösterdiği siyasal toplulukların bütününe mü anlamalıyız ya da bugünkü anlam ve unsurlarını kapsayan siyasal kuruluşları mı anlamalıyız⁹⁹? Eğer devletten anladığımız belli sınırlar içerisinde yaşayan bir insan topluluğu, istikrarlı bir siyasal örgüt ve kurumsallaşmış bir iktidar ise bu özellikleri taşıyan kuruluşları görebilmek için çok eski tarihlere gidilememektedir¹⁰⁰. En ilkel şekilde de olsa yöneten ve yönetilenlerin farklılaşmasını ve dolayısıyla iktidar olgusunun kendisini gösterdiği siyasal topluluklar değerlendirildiğinde, bu toplulukların ilk kez nerede, ne zaman ya da nasıl ortaya çıktıklarına ilişkin sosyal bilimciler arasında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bu noktada devlet bazen insanlık tarihinin başlangıcına, bazen göçebe toplulukların belli bir toprak parçası üzerine yerleşmelerine ve bazen de hayvancılıktan tarıma geçişe dayandırılmaktadır. Fakat sosyal bilimcilerin büyük bir çoğunluğu, kavramın bu derece geniş bir anlamda kullanılmasına ve ilkel toplulukları da karşılayabileceği düşüncesine karşı çıkmaktadırlar. Bu tartışmaların ötesinde geçerli olan ve genel kabul gören görüş ise devletin bugünkü anlam ve unsurlarıyla yeni bir kuruluş olduğu ve bu kuruluşun 15. ve 16. yüzyıllar içerisinde ortaya çıktığıdır¹⁰¹.

Devletle ilgili birçok tanımla karşılaşılmasına rağmen, bu tanımlar arasında en çok benimsenmiş ve gerçekliği kabul görmüş olan Georg Jellinek'in "*üç unsur teorisi*" çerçevesinde geliştirmiş olduğu tanımdır. Bu tanım ve teoriye göre devlet, "*insan*", "*toprak*" ve "*egemenlik*" unsurlarının bir araya gelmesiyle oluşan bir varlıktır¹⁰². Üç unsur teorisi çerçevesinde yapılan, fakat farklı ifadeler kullanılan bazı tanımlamalar ise şu şekildedir: "*Devlet, belirli bir toprak parçası üzerinde egemen olan belirli bir insan topluluğunun oluşturduğu bir varlıktır*"¹⁰³. "*Devlet, belirli bir ülke üzerinde egemen olmuş milletin meydana getirdiği bir varlıktır*"; "*devlet bir ülke*

⁹⁸ Ahmet Arslan, **Felsefeye Giriş**, 23. b., Adres Yayınları, Ankara, Şubat 2016, s. 241.

⁹⁹ Kapani, a.g.e., s. 39.

¹⁰⁰ Cengiz Çuhadar, "Bazı Filozofların Düşüncesinde Devlet Kavramı", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12:2, 2007, s. 112.

¹⁰¹ Kapani, a.g.e., s. 39.

¹⁰² Gözler, a.g.e. s. 4.

¹⁰³ A.g.e., s. 4.

üzerinde yaşayan insan topluluğunun üstün bir iktidara tabi olmak suretiyle oluşturduğu varlıktır" veya "devlet, millet, ülke ve egemenlik unsurlarının bir araya gelmesiyle oluşmuş bir varlıktır"¹⁰⁴. Yine üç unsuru kapsayan bir başka tanım ise "Devlet, amacı toplumsal düzenin, adaletin ve toplumun iyiliğinin sağlanması olan; belli bir toprak parçası 'ülke' üzerinde yerleşmiş; bir insan topluluğuna 'halka' dayanan ve toprak üzerinde bulunan her şey üzerinde nihai meşru kontrole 'otoriteye' sahip; siyasal bir örgütle 'hükümet' donanmış sosyal bir organizasyondur"¹⁰⁵ şeklindedir. Devleti oluşturan unsurlar genel olarak insan unsuru, toprak unsuru ve egemenlik unsuru olarak kabul edilse de bu unsurlara "tanınma"¹⁰⁶ (diğer devletlerce kabul görme) unsuru da eklenmektedir. Devletin insan unsuru ve egemenlik unsuru yerine farklı terimler kullanılmaktadır. Yani bu unsurlar üzerinde kavramsal bir görüş ayrılığının olduğu söylenebilir. Bu konu devletin unsurları bölümünde ele alınmıştır.

Devlet, ancak bahsedilen üç unsurun bir araya gelmesiyle var olabilir. Öncelikle devletin üzerine yerleştiği ve yetkilerinin sınırlandığı bir toprak parçasının, yani ülkenin olması gerekir. Sonrasında ülke üzerinde oturan ve gerek ırk gerek dil ve din gibi benzer özelliklerle ya da aynı gelenek görenekler etrafında birleşmiş, aynı yaşayış biçimine sahip bir topluluk, son olarak da ulusun ülke üzerinde sürekliliğini ve varlığını sürdürmeye yönelik bir hukuksal ve politik örgüt olması gereklidir¹⁰⁷. Devleti oluşturan bu unsurlar aynı derecede öneme sahiptirler. Yani ne tek başına insan unsuru ne de insan unsuru ile toprak unsurunun varlığı devleti ifade eder. Bugünkü anlamda bir devletin varlığından bahsedebilmek için üç unsurun varlığı aynı derecede gereklidir¹⁰⁸. Ancak devletin bu üç unsurunu bir araya getirerek oluşturulan tanımlama, bize tam anlamıyla devletin ne olduğunu açıklamada yetersiz kalabilir. Yani devlet, ne tek başına ülke ne tek başına insan topluluğu ne de iktidar veya siyasal ve hukuki bir düzendir. Ne de bu unsurların bir toplamı ya da birleşimidir. Bunların dışında devlet elle tutulamayan ve gözle görülemeyen soyut bir düzendir. Bazı sosyal bilimcilerin söylediği gibi "devleti şimdiye kadar gören

¹⁰⁴ A.g.e., s.s. 4-5.

¹⁰⁵ Bülent Daver, **Siyasal Bilime Giriş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 251, Sevinç Matbaası, Ankara, 1968, s. 156.

¹⁰⁶ Dursun, a.g.e., s.s. 151-152.

¹⁰⁷ Esat Çam, **Siyaset Bilimine Giriş**, Der Yayınları, İstanbul, 1987, s. 114.

¹⁰⁸ Gözler, a.g.e., s. 5.

olmamıştır"¹⁰⁹sözü, bu gerçekliği ortaya koyması açısından önemlidir. Diğer bir ifadeyle devleti oluşturan unsurların büyük çoğunluğu, nesnel varlıklardan ibaret olduğu halde devlet soyut bir varlıktır. Yani devlet bir soyutlamadan ibarettir¹¹⁰.

Devletin var olabilmesi için gerekli olan diğer özelliklerine bakıldığında; bir siyasal yapı kurmak için, yani devleti kurmak için belirli bir toplumda "*kollektif bir isteğin*" olması, bu isteğin resmen ve fiilen ortaya konulması gerekir. Kurulacak olan siyasal yapının "*bölünmez ve değiştirilemez*" olması da önemli özelliklerden birini oluşturur. Bu nokta, aslında devlet ile hükümet arasındaki farklılığı da ortaya çıkartması açısından önemlidir. Devletin zorlayıcı üstün bir kudrete sahip olması gerektiği de önemli özellikleri arasında yer almaktadır¹¹¹. Devletin zorlayıcı üstün bir kudrete sahip olması gerektiği konusunda M. Weber, bütün devletlerin güç ve şiddet üstüne inşa edildiklerine dikkat çekmekle beraber, şiddetin (cebir) devletin tek aracı olmadığını, fakat şiddet kullanımının sadece devlete mahsus bir özellik olduğunu vurgulamaktadır. Yaygın Weberyen tanıma göre devlet; belirli bir toprak üzerinde güç kullanma yetkisine sahip siyasal bir kurumdur. Cebir kullanma yetkisine sahip olan kurumlar ve kişiler bu hakkı devletten alırlar ve verilen izinler çerçevesinde kullanabilirler. Fiziksel şiddet kullanma hakkına sahip olan devlet ve devletin kendisinin, bu hakkı tanıdığı kişi ve kurumlar dışında hiç kimsenin bu hakkı kullanması söz konusu değildir. Dolayısıyla devleti diğer kurum ve kuruluşlardan ayıran en önemli özellik cebir kullanma tekeline sahip olmasıdır¹¹². Zabunoğlu'na göre devletin bu zorlayıcı üstün kudreti fiilen ve her zaman ve her yerde gerekli değildir. Çünkü önemli olan zorunlu olan her durumda devletin varlığından şüphe edenleri bu gücüyle ikna etmesidir. Devletin böyle bir güce sahip olduğu konusunda toplumda bir fikrin var olması dahi bu konuda yeterli sayılabilir. Herhangi bir devlet, isteklerinin yerine getirilmesini sağlamak için bireylere karşı sürekli olarak zorlayıcı gücünü kullanmaz. Zorlayıcı gücün sürekli kullanıldığı bir durumda bu güç etkinliğini kaybederek aşınır ve giderek zayıflar¹¹³.

¹⁰⁹ Kapani, a.g.e., s. 36.

¹¹⁰ Yahya Kazım Zabunoğlu, **Kamu Hukukuna Giriş Devlet Tanım- Kaynak- Unsurlar**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 328, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 37.

¹¹¹ A.g.e., s.s. 38-40.

¹¹² Dursun, a.g.e., s.s. 147-148., Ebubekir Uğur, "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Türkiye'de Devlet İzdüşümleri: 'Siyaset, İdeoloji ve Din Üçgeninde Tek-Parti Dönemi'", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Sosyoloji Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2014, s. 33.

¹¹³ Zabunoğlu, a.g.e., s. 40.

1.3. Devleti Oluşturan Unsurlar

Bir devletin varlığı için üç temel unsurun mevcudiyeti gereklidir. Bu unsurlar insan unsuru, toprak unsuru ve devletin gücünü temsil eden egemenliktir. Söz konusu unsurlar bir devletin mevcudiyeti için temel teşkil etmekle beraber, devletin varlığı içinde aynı derecede öneme sahiptirler. Aşağıda devletin varlığını meydana getiren bu unsurlar ele alınmıştır.

1.3.1. İnsan Unsuru

Devletin var olabilmesi için gerekli olan temel öğelerin başında beşerî unsur, yani insan unsuru gelir. İnsan unsuru olmaksızın bir devletin varlığından söz etmek söz konusu dahi olamaz¹¹⁴. İnsan unsurunun tanımlanmasında farklı kavramların kullanımı ile karşılaşmaktadır. Bunlar arasında "*teb'a, halk, ahali, nüfus, insan topluluğu, millet*" gibi kavramların yer aldığı görülmektedir¹¹⁵. Bu durum insan unsurunu betimlemek için terminoloji konusunda mevcut bir fikir ayrılığının olduğunu göstermektedir. Burada, özellikle modern bir kavram olması nedeniyle; devleti oluşturan insan unsurunu tanımlamada kullanılmasının, bazı fikir ayrılıklarına sebebiyet verebileceği düşüncesiyle millet kavramının ele alınması uygun görülmüştür.

Yahya Kazım Zabunoğlu; millet kavramına ilişkin olarak, insan unsuru sadece "*millet*" olabilen, sosyal ve siyasal yapıya verilen ad ise, "*millet*" aşamasına ulaşamamış yapıların devlet olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı konusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Zabunoğluna göre; insan unsurunun millet olarak tanımlanması yakın tarihlere ait bir olgudur. Özellikle 16. yüzyıldan başlamak üzere, Modern Çağ ile birlikte devleti oluşturan insan unsurunun millet olarak tanımlanmasına ilişkin bazı görüşler ortaya atılmıştır. Bu bağlamda söz konusu tarih öncesindeki yapılara farklı bir isim bulmak gerekecektir ve her ne kadar millet kavramı yakın tarihin bir ürünü olsa da insan unsurunun millet olarak tanımlanmadığı veya tanımlanamadığı devletler uzun yüzyıllardan beri mevcuttur. Günümüzde ise milletleşmeden devlet olma imkânına sahip olmuş insan topluluklarının sayısı da az değildir¹¹⁶.

¹¹⁴ Tortuk, a.g.t., s. 18.

¹¹⁵ Zabunoğlu, a.g.e., s. 76.

¹¹⁶ A.g.e., s.s. 77-78.

Kemal Gözler milleti; "*birbirlerine birtakım bağlarla bağlanmış insanlardan oluşmuş bir topluluk*"¹¹⁷ olarak tanımlamaktadır. İnsan topluluğunu millet haline getiren iki ayrı faktör vardır. Bu faktörler "*objektif millet anlayışı*" ve "*sübjektif millet anlayışı*" olarak ikiye ayrılmaktadır¹¹⁸. Objektif millet anlayışı, insanların elle tutulur, gözle görülür niteliklerle birbirlerine bağlanmasıyla oluşur. Bu nitelikler; ırk, dil ve din birliğidir. Sübjektif millet anlayışı ise "*manevi*" nitelikteki birtakım duygu ve düşüncelerden oluşur. Bunlar arasında "*mazi, hatıra, amaç, ideal, istikbal, ülkü*" birliği gibi unsurlar yer almaktadır. Ortak bir geçmiş, ortak başarılar, ortak mücadeleler insanları birbirine bağlar ve milleti oluşturur¹¹⁹. Objektif ve sübjektif millet anlayışları çerçevesinde değerlendirildiğinde ırk, dil, din gibi birlikteliklerin bulunmadığı devletlerin var olduğu gerçek bir olgu olmakla beraber ortak mazi, ideal, ülkü birliği gibi bağların milli birliği oluşturan asli unsurlar olduğu da gerçek bir olgudur¹²⁰. Bu bağlara aynı bayrağa ve buyruğa tabi olmaktan doğan siyasi bir bağda eklenince, millet devletleşir¹²¹. Bu açıklamalar ışığında millet kavramının yakın tarihimize ait bir kavram olduğu ve yukarıda devlet kavramının açıklandığı bölümde vurgulandığı üzere modern anlamda bir devlet tanımının da yaklaşık bu tarihlerde ortaya çıktığı görüşünü de ön plana çıkartırsak, devleti oluşturan insan unsurunun millet olarak tanımlanmasında bir sakınca olmadığı söylenebilir. Beraberinde devleti oluşturan insan unsuru, hangi kavramla tanımlanırsa tanımlansın, bu sadece bir terminoloji sorunu olarak kaldığı müddetçe, ciddi bir problem teşkil etmez¹²².

Devleti oluşturan insan unsurunun niceliğine bakıldığında; devletin ortaya çıkması için bir kişinin varlığı yeterli değildir. Bir devletin ortaya çıkması için birden çok kişiye ihtiyaç vardır. Fakat bu sayının ne kadar olması gerektiği konusunda net bir şey söylenemez. Çünkü dünya üzerinde yer alan devletlerin hepsi birbirinden farklı sayıda insan barındırmaktadır. Bu bazen binlerle ifade edilirken, bazen de milyarlarca ifade edilmektedir. Burada önemli olan unsur belirli bir toprak üzerinde belirli bir insan topluluğunun egemen olabilmesidir ve insan unsurunun niceliğinden ziyade niteliği meselesidir. Zira insanlar tarihsel süreç içerisinde sürekli birlikte

¹¹⁷ Gözler, a.g.e., s. 51.

¹¹⁸ A.g.e., s.51.

¹¹⁹ A.g.e., s.s. 51-57.

¹²⁰ Tortuk, a.g.t., s.s. 18-19.

¹²¹ Başgil, a.g.m., s. 988.

¹²² Zabunoğlu, a.g.e., s. 79.

yaşamışlardır. Ancak birlikte yaşayan bu insan topluluklarının her zaman bir devlet oluşturdukları söylenemez. Bu insan topluluklarının bir devlet oluşturabilmesi için belli bir niteliğe sahip olmaları gerekmektedir. Bu nitelik ise insanların "*birbirlerine bağlı olması*"dır. Yani bir devletin oluşabilmesi için insanların bazı bağlar ile birbirlerine bağlı olmaları gerekir¹²³. Bu bağlar yukarıda millet kavramı çerçevesinde açıklanmıştır.

Devlet, meşruiyetini insan unsuruna karşı olan birtakım görevlerini yerine getirmekten almaktadır ve devletin öncelikli görevi toplum değerlerinin iyi işlenmesini sağlamaktır. Devletin ortaya çıkma nedeni de toplumsal düzeni sağlam tutmak ve bu düzenin sürekliliğini sağlamaktır. Kısacası varoluş nedeni topluma bağlı olan devlet, sahip olduğu topluma karşı görevlerini eksiksiz bir şekilde yerine getirmelidir¹²⁴. Devletin onu oluşturan topluma karşı görevleri olmakla beraber, toplumun da devlete karşı görevleri bulunmaktadır. Toplumun oluşturan bireyler, devlet denilen tüzel kişiliğe özellikle modern devlet anlayışı çerçevesinde vatandaşlık bağı ile bağlıdır¹²⁵. Bu bağlamda devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan bireylerin de devlete karşı ödev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Devletlerde vatandaşlık bağının nasıl sağlandığına bakıldığında; bu kan esası "*jus sanguinus*" ve toprak esası "*jus soli*" olarak ikiye ayrılmaktadır. Pratikte devletler kan ve toprak esasını birlikte uygulamakla beraber bazen kan esasının bazen de toprak esasının temel alındığı görülmektedir. Bu durum birden çok tabiiyete sahip olmayı beraberinde getirmekle birlikte tabiiyetsiz kalma sonucunu da doğurmaktadır¹²⁶.

1.3.2. Toprak Unsuru

Devleti oluşturan bir diğer temel unsur ise toprak unsurudur. Toprak unsuru hukukta "*ülke*" olarak tanımlanmaktadır¹²⁷. Ülke, devletin ayırt edici özelliklerinden biri olmakla birlikte, devleti diğer cemiyetlerden ayıran maddi ve sabit bir unsur rolü de oynamaktadır. Bundan dolayıdır ki ülkesiz bir devletin varlığı tasavvur dahi

¹²³ Gözler, a.g.e., s.s. 49-51.

¹²⁴ Ayhan Bıçak, **Devlet Felsefesi Eleştiriler ve Öngörüler**, 1.b., Dergah Yayınları, İstanbul, Ekim 2016, s.s. 39-40.

¹²⁵ Tortuk, a.g.t., s. 18.

¹²⁶ Daver, a.g.e., s.s. 166-167.

¹²⁷ Gözler, a.g.e., s. 65.

edilemez ve "ülke devlet fikrinin cismi ve kalıbıdır"¹²⁸. Devlet ülkesel bir birlik olduğundan dolayı, sınırlarının belli bir coğrafyaya sahip olması gerekir. Bu sınırlar ise anlaşmalarla ortaya çıkar. Ülke, devlet iktidarına bir ölçü ve sınır getirir. Zira ülke devlet iktidarının en etkili olduğu alandır¹²⁹. Dolayısıyla bir devlet yalnızca kendi ülkesi sınırları içerisinde egemenlik hakkına sahiptir ve bu egemenlik hakkını bir başka devlet üzerinde kullanamaz. Bu durumda ülke sınırlarının devlet egemenliğinin sınırlarını da belirlediği söylenebilir¹³⁰. Fakat milletlerarası antlaşmalardan doğan bazı istisnaların olduğu da görülebilmektedir¹³¹.

Devleti oluşturan birinci öğede yani insan unsurunda nicelikten çok niteliğin önemli olduğu vurgulanmıştır. Ülke unsurunda da toprak parçasının büyüklüğü ya da küçüklüğü çok fazla öneme sahip değildir. Çok küçük toprak parçasına sahip devletler olmakla beraber, bir kıtaya sahip devletler de bulunmaktadır. Bu bağlamda önemli olan bir ülkenin varlığı, bu ülkenin belli sınırlarının olması ve bu sınırlar içerisinde yerleşik insan topluluklarının yaşıyor olmasıdır¹³². Ülke, sınırları üzerinde yaşanan coğrafyayı kapsamakla birlikte, mevcut coğrafyanın yer altını, hava sahasını ve kıta sahanlığını da kapsamaktadır. Bu durum devlet egemenliğinin bu ayrılmaz parçalar üzerinde söz sahibi olduğunu göstermekle birlikte, bu yerler üzerinde bulunun kaynaklardan yararlanma, kullanma ve işletme hakkına da sahip olduğunu göstermektedir. Yani kendi sınırları içerisinde yer alan bölgelerde her türlü tasarruf hakkı, o ülke üzerinde egemenliğini sürdüren devlete aittir¹³³.

Devlet ve ülke arasında mevcut birtakım hukuki ilişkiler bulunmaktadır. Fakat bu konuda farklı görüşler ortaya atılmaktadır. Bu görüşlerden biri devletin sahip olduğu ülkesi üzerinde hükümranlık hakkı olduğunu, ülkenin ise devletin objesi konumunda bulunduğunu ileri sürerken, bir diğesinde devlet ve ülke aynı şey olarak düşünölmekte, iki tarafı da hak sahibi olarak kabul etmektedir. Bir diğere göre ülke, devletin faaliyet alanının sınırlarını belirleyen bir zemin ya da sahayı ifade etmektedir. Farklı bir görüş ise devlet ile ülke arasında biyolojik bir

¹²⁸ Ali Fuat Başgil, "Devletin Ülke Unsuru (Ülke ile Devlet Birliği Arasındaki Münasebetin Hukuki ve Sosyolojik Mana ve Mahiyeti Üzerinde Bir İzah Denemesi)" **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 13. S. 4, 1947, s.s. 1261-1262.

¹²⁹ Dursun, a.g.e., s. 150., Çam, a.g.e., s. 115.

¹³⁰ Gözler, a.g.e., s. 67.

¹³¹ Yıldızhan Yayla, **Anayasa Hukuku Ders Notları**, Marmara Üniversitesi Yayın No. 426, Hukuk Fakültesi yayın No. 1, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 22.

¹³² Ali Öztekin, **Siyaset Bilimine Giriş**, 3. b., Siyasal Kitapevi, Ankara, 2001, s. 29.

¹³³ Zabunoğlu, a.g.e., s.102., Dursun, a.g.e., s. 150.

ilişki kurarak, ülkeyi devletin bir uzvu olarak kabul etmektedir. Bunların dışında ülke ile devlet arasında tam bir ayniyet/örtüşme ilişkisi kuranlar da bulunmaktadır¹³⁴.

Devlet ve ülke ilişkisi çerçevesinde vurgulanması gereken önemli bir nokta da ülkenin bütünlüğü ilkesidir. Bu ilke çerçevesinde bir ülke, ona sahip olan devletin rızası olmadan hiçbir şekilde bölünemez, parçalanamaz ve bu ilkeye aykırı olarak self-determinasyon¹³⁵ hakkı kullanamaz. Devletin bütünlüğü ilkesi *Milletler Cemiyeti Sözleşmesi*'nin onuncu maddesiyle tanınmakla birlikte, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun aldığı kararla da kabul edilmiş ve ülke bütünlüğüne karşı kuvvet kullanılması "*saldırı*" olarak tanımlanmıştır. Anayasamızın 3. maddesinde de görüleceği üzere devletin ve ülkenin bölünmez bütünlüğü ilkesi net bir şekilde ifade edilmiştir¹³⁶.

1.3.3. Egemenlik

Her toplulukta özellikle üye sayısının çok olduğu topluluklarda örgütlenmiş bir güce ihtiyaç duyulmaktadır. Devlet, insan topluluklarının en büyük şekli olduğuna göre burada diğer bütün güçlerden üstün bir gücün varlığının olması gerektiği kabul edilmektedir¹³⁷. Ne insan unsuru ne de toprak unsuru gerçek anlamda bir devletin varlığından bahsedebilmek ve onu diğer topluluklardan ayırt edebilmek için yeterli ölçütlerdir. O halde devleti diğer topluluklardan ayırt eden en önemli öge egemenliktir. "*Klasik doktrin, devleti ona benzeyen kuruluşlardan, topluluklardan ayıran en önemli niteliğin egemenlik olduğunu kabul etmiştir*"¹³⁸.

Egemenlik, mutlakıyetçi devletlerin ortaya çıkmasında ideolojik bir işlev görmüş, modern devleti açıklamada ve meşrulaştırmada bir klasik kuram olarak 19. ve 20. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır¹³⁹. Egemenlik, bir devletin koşulsuz şartsız bağımsız olması, hukuki alanda bütün devletlerle eşit olması, sahip olduğu güce kendi sınırları içerisinde karşı koyabilecek farklı bir kuvvetin olmamasıdır¹⁴⁰. Kavram, Latince "*en üstün iktidar*" anlamına gelen "*superanus*" sözcüğünden

¹³⁴ Tortuk, a.g.t., s. 20.

¹³⁵ Self-Determinasyon: "*Milletlerin kendi kaderini bizzat tayin etme hakkı*". Ayrıca bkz.: Gözler, a.g.e., s. 61.

¹³⁶ Gözler, a.g.e., s. 76.

¹³⁷ Sadık Tüzel, **Anayasa Hukuku**, 3.b., Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir, Mayıs 1969, s. 70.

¹³⁸ Dever, a.g.e., s. 170.

¹³⁹ Mustafa Bayram Mısır, "Devlet", **Siyaset Bilimi**, (Haz.: Gökhan Atılğan, E. Atilla Aytekin), 6. b., Yordam Kitap, Şubat 2017, s. 55.

¹⁴⁰ Fevzi Demir, **Anayasa Hukukuna Giriş**, Dost Kitapevi, İzmir, 1984, s. 18.

gelmektedir. Kavramı ilk kez sistemleştirip bir teori haline getiren ise Jean Bodin'dir¹⁴¹. Bodin egemenliği, " *yurttaşlar ve uyruklar üstündeki en yüksek, mutlak ve en sürekli güç*" olarak tanımlamıştır¹⁴². Jean Bodin'den sonra egemenlik, belirli bir toprak parçası ve topluluk üzerinde yasa koyma ve zor kullanma tekeli olarak "*iç egemenlik*" (hukuki egemenlik), söz konusu insan topluluğunu diğerleri karşısında temsil etmek "*dış egemenlik*" (siyasi egemenlik) olarak da tanımlanmıştır¹⁴³. Egemenlik kavramı tarihsel süreç içerisinde değişime uğramış ve hukuki ve siyasi egemenlik kavramlarının yanı sıra devletin egemenliğinden, halkın veya milletin egemenliğinden bahsedilmiştir. Kavramın faydalarının yanında faydasızlığı da öne sürülmüştür¹⁴⁴. Egemenlik iç ve dış egemenlik olarak ikiye ayrılmış olsa da egemenliğin, halkın yararı için kullanılan buyurma ve yasaklama hakkı olduğu, bu bağlamda bu hakkı kullanma alanının sadece yurt içinde geçerli olduğu kabul edilmektedir. Bu durumda kendisine dışarıdan bir başka yetke tarafından emredilmemesi, sosyal menfaatler bakımından alınacak tedbirlerde başkalarından bağımsız olarak hareket edebilme gücüne ve yeteneğine sahip olabilmesi şeklinde tanımlanan dış egemenlik, genel itibariyle "*bağımsızlık*" olarak kabul görmekte ve tanımlanmaktadır¹⁴⁵.

Devleti oluşturan temel unsurlardan biri olan egemenliğin kaynağına ilişkin birtakım teoriler öne sürülmüştür. Bunlar, başlıca teokratik ve demokratik egemenlik teorileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Teokratik teoriye göre egemenlik tanrıya aittir. Egemenlik hakkını tanrı bizatihi kendisi kullanamayacağı için tanrı adına bu hakkı kullanabilecek araçlara ihtiyaç vardır. Bu araçların kimler olacağı, bunların nasıl belirleneceği konusunda bir fikir birliğinin olmayışı, iki farklı doktrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu doktrinler; "*doğüstü ilahi hukuk doktrini*" ve "*prodovansiyel ilahi hukuk doktrini*"¹⁴⁶dir. Birinci doktrine göre kral, imparator, devlet başkanı adı ne olursa olsun, bu kişi halkı yönetmek için doğrudan doğruya tanrı tarafından seçilmiş ve tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak siyasal iktidarla donatılmıştır. Uyrukları üzerinde hakka sahiptir, fakat uyrukları ise onun üzerinde herhangi bir hakka sahip değildir. Sadece ona iktidarı bahşeden tanrıya karşı

¹⁴¹ Gözler, a.g.e., s. 78.

¹⁴² Mete Tuncay, **Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi Seçilmiş Yazılar Yeni Çağ**, 6. b., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Mart 2016, s. 183.

¹⁴³ Mısır, a.g.b., s. 56.

¹⁴⁴ Daver, a.g.e., s. 170.

¹⁴⁵ Tüzel, a.g.e., s. 70.

¹⁴⁶ Gözler, a.g.e., s.s. 87-88.

hesap verebilir, yalnızca tanrı ondan hesap sorabilir. İkinci doktrinde ise siyasi iktidar yine tanrıdan gelmektedir. Fakat ona sahip olan kişi ve kişiler, doğrudan doğruya tanrı tarafından seçilmemişlerdir. Onlar tanrının değişmeyen yönetimi altında gerçekleşen insani olanaklar vasıtasıyla siyasi iktidarla donatılmışlardır¹⁴⁷.

Demokratik egemenlik teorisine göre egemenliğin kaynağı tanrı değil beşerdir. Demokratik egemenlik teorilerinin, demokratik bir rejim ortaya çıkartıp çıkartamadıkları konusu bir hayli tartışmalıdır. Bu nedenle egemenliğin kaynağının beşerî olması dolayısıyla, bu teoriyi "*beşerî egemenlik teorileri*" olarak tanımlamak daha doğru kabul edilmektedir¹⁴⁸. Bu teorinin taraftarlarına göre insanlar, doğa halinden toplum haline geçerken sahip oldukları iktidarı ya tek bir şahsa (monarşi) ya idare edenlere (aristokrasi) veya doğrudan doğruya topluma bırakmışlardır¹⁴⁹. Burada konu kapsamımız gereği sadece monarşi ve doğrudan doğruya egemenliğin halka bırakıldığı yapılar ele alınmıştır.

Monarşik devletlerde egemenlik tek kişiye aittir ve devletin iradesi bu kişinin iradesi olarak ortaya çıkar. Bu tür devlet yapılarında monarşiler, egemenliğin kapsamına göre mutlak ve meşruti monarşi olarak ayrılmaktadır. Mutlak monarşilerde hükümdarın yetkileri hiçbir şekilde sınırlandırılmaz. Hükümdar devletin tek asli unsuru olmakla birlikte onun egemenlik haklarını sınırlandıran bir objektif hukuk veyahut bir yaptırım da yoktur. Onu sınırlandıran tek unsur kendi vicdanıdır. Bunların yanı sıra sahip olduğu bazı hak ve yetkileri kendi kurduğu organlara devredebilir. Meşruti monarşilerde hükümdardan başka organlarda bulunmaktadır. Organlar arasındaki ilişkileri, yetki sınırlarını belirleyen ise anayasadır ve bütün organlar, anayasanın kurallarına ve yaptırımlarına bağlı olarak hareket eder¹⁵⁰. Egemenliğin doğrudan doğruya halka bırakıldığı yapılar ise demokratik cumhuriyetlerdir. Demokratik cumhuriyetlerde egemenliğin sahibi olan halk, bu hakkını ya kendisi kullanır ya da temsilcileri aracılığı ile kullanır. Bu da, halkın egemenlik hakkını kısmen de olsa kendisinin kullandığı doğrudan demokrasi, egemenlik hakkının temsilciler aracılığı ile kullanıldığı temsili demokrasi, egemenlik hakkının temsilciler aracılığıyla kullanıldığı ve bazı durumlarda halkın

¹⁴⁷ Leon Duguit, "Egemenlik ve Özgürlük" Çev.: Didem Köse, Sedef Koç, Akal, **Devlet...**, s.s. 388-390.

¹⁴⁸ Gözler, a.g.e., s. 89.

¹⁴⁹ İbrahim Kaplan, "Demokrasi-Hukuk-Otorite", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 49, S.1, 1994, s. 267.

¹⁵⁰ Demir, a.g.e., s.s. 28, 31-32.

egemenliğin kullanılmasına doğrudan katıldığı yarı doğrudan demokrasi gibi farklı biçimleri doğurmuştur¹⁵¹.

Klasik egemenlik kuramı, günümüzde modern devlet kavramı çerçevesinde devleti açıklamada yetersiz kaldığı düşüncesiyle, birçok eleştirilere tabi tutulmaktadır. Klasik egemenlik kuramının devleti toplumsal gerçekliği içinde çözümleyemediği, egemenliğin kendi amacını kendi belirleyen bir irade olması, egemen gücün tek olduğuna ilişkin ortaya atılan kuramsal düşünce, egemenliğin bölünmezliği ve devredilmezliği getirilen eleştiriler arasındadır¹⁵². Bu eleştirilerden dolayı birçok tartışmayı ve fikir ayrılığını içinde barındıran egemenlik kavramı yerine "*iktidar*"¹⁵³, "*kurucu iktidar*"¹⁵⁴ gibi terimler kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra klasik egemenlik kuramı taraftarlarının ileri sürdükleri şekilde tek, bölünmez ve devredilemez, mutlak ve en üstün nitelikte bir egemen kuvvetin olmadığını ifade edenler de bulunmaktadır¹⁵⁵. Egemenlik ve modern devlet ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan bu fikir ayrılıklarının net bir çözüme kavuşturulamadığını ve bu durumun gelecekte de devam edeceğini söylemek, günümüz koşulları çerçevesinde pek de abartılı olmayacaktır.

Egemenlik kavramının modern devleti karşılaması konusunda ortaya çıkan fikir ayrılıklarına karşın, bu çalışmada imparatorluk ve Cumhuriyet Dönemi'nin müfredat programlarına ve ders kitaplarına kavramsal bir çerçeve oluşturması, monarşi, meşruti monarşi ve egemenliğin kaynağının halka ait olduğu demokratik cumhuriyet oluşumlarının ortaya konulabilmesi için bu kavrama yer verilmesi uygun görülmüştür.

1.4. Devletin Kaynağına İlişkin Teoriler

Devletin kaynağının ilk defa nerede, ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı konusunda gerek sosyal bilimlerin gerek siyasal bilimin ve siyaset sosyolojisinin günümüzde ulaştıkları bilgi ve gelişmelere rağmen, doğru ve kesin bilgilere ulaşılamamakla beraber, bu durum çözüm getirilemeyen bir sorun olarak hâlâ

¹⁵¹ A.g.e., s. 33.

¹⁵² Mısır, a.g.b., s. 66.

¹⁵³ Çam, a.g.e., s. 115.

¹⁵⁴ Kapani, a.g.e., s. 62

¹⁵⁵ Daver, a.g.e., s. 171.

varlığını korumaktadır. Fakat bu konuda birtakım varsayımların, farklı görüşlerin, teorilerin ortaya atıldığını söylemek mümkündür¹⁵⁶.

Devletin kaynağına ilişkin ortaya atılan teorilerden biri ilahi hukuk teorisidir. Bu teoriye göre, devlet tanrı tarafından yaratılmıştır ve insanları yönetme yetkisi yine tanrı tarafından belirli kişilere verilmiştir. İlk ve Orta Çağ'da din adamları iktidarın kaynağının tanrıdan geldiğini ve bundan dolayı devleti yönetme yetkisine sahip olduklarını ileri sürmüşlerdir. Özellikle Orta Çağ'da devletin tanrının bir eseri ve yansıması olduğu, devletin tanrının buyruklarına göre yönetilmesi gerektiği kilise hukukçuları tarafından savunulmuştur. Yine İslam devletlerinde de devletin Allah'ın iradesinin bir yansıması ve sonucu olduğu, yönetme yetkisinin kişilere Allah tarafından verildiği ve yönetenlerin ise şeriat kurallarına göre yönetme yetkisini kullanacağı görüşü kabul edilmiştir¹⁵⁷.

Aileyi devletin temeli sayan teoriye göre devletin kökeni Âdem ve Havva'nın kurdukları aileye dayanmaktadır. Beraberinde Tevrat'ta, Beni İsrail Devleti'nin bir ailenin gelişip büyümesiyle ortaya çıktığı yazılmaktadır. Aile teorisine göre ataerkil bir ailenin büyüüp gelişmesi ile devlet ortaya çıkmıştır. Burada devlet kudreti, ataerkil ailede babanın ailenin diğer fertleri üzerindeki otoritesinde aranmaktadır. Babanın diğer fertler üzerindeki otoritesi zamanla devlet kudretine ve otoritesine dönüşmüştür¹⁵⁸. İçgüdüsel teoriye bakıldığında, bu teorinin ilk ve en önemli temsilcisi Aristo sayılmaktadır. Aristo'ya göre devlet insan içgüdülerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve yine Aristo'ya göre insan "*zoon politikon*", yani "*sosyal ya da siyasal bir hayvan*" dır¹⁵⁹. İnsan toplumsal bir yaşam dışında düşünülemez, bu durum da onu toplumsal, siyasal birliktelikler oluşturmaya iter. İnsan sadece yaşamak için değil, aynı zamanda iyi bir yaşam sürdürmek ve mutlu olmak için ve böylelikle kendi doğasına uygun bir varlık oluşturmak için var olur. Bu insansallaşma süreci siyasal birlikteliğin dışında gerçeklik kazanamayacağına göre iyiye dönük topluluklar kaçınılmaz olarak ortaya çıkacaktır. Bu yüzden devlet, insanı "*insansal varlık*" durumuna getiren birlikteliğin en yükseği olarak, insanı

¹⁵⁶ Zabunoğlu, a.g.e., s.s. 47-48.

¹⁵⁷ Öztekin, a.g.e., s. 33.

¹⁵⁸ Muvaffak Akbay, **Umumi Amme Hukuku Dersleri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Birinci Cilt, Ankara, 1948, s. 18., Zabunoğlu, a.g.e., s. 49.

¹⁵⁹ Zabunoğlu, a.g.e., s. 51.

toplumsallaşma ve siyasallaşmaya iten dürtüsü de insanların doğal bir belirleyeni olarak kabul edilmelidir¹⁶⁰.

Devletin kaynağını açıklamada ortaya atılan bir diğer teori ise toplumsal sözleşme teorisidir. Bu teoride "*tabiat hali*" ile "*toplum hali*" birbirinden ayrılmaktadır. İnsanlar tabiat halinden toplum haline geçişi toplumsal sözleşme ile sağlamışlardır. Daha sonra siyasal bir sözleşme ile de devleti kurmuşlar ve sahip oldukları hak ve özgürlüklerin hepsini veya bir kısmını devlete bırakmışlardır. Bu teori Thomas Hobbes, John Locke, J.J. Rousseau gibi düşünürler tarafından savunulmakla beraber birbirinden farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur¹⁶¹.

Hobbes'a göre doğa insanları bedensel ve zihinsel olarak eşit yaratmıştır. İnsanlar arasındaki bu eşitlik amaçlara ulaşma konusunda da bir eşitliği doğurmaktadır. Amaçlara ulaşma ya da insanların kendilerini koruma düşüncesi, karşısındakini yok etme ya da kendi hakimiyeti altına alma eğilimini de beraberinde getirir. Böylece insanlar arasında bir düşmanlık başlar. Devletin olmadığı doğa durumunda insanlar arasındaki bu hâl savaşı tetikler ve herkes birbirine karşı bir savaş halinde olur¹⁶². Yani doğa halinde "*insan insanın kurdudur*". Doğa durumunda, savaş halinde bulunan insanlar yaşamak ve varlıklarını sürdürebilmek için akıllarını kullanarak başka insanlarla bir uzlaşma yoluna giderler ve bu uzlaşma sonucunda da bir sözleşme yaparlar. Fakat tarafların bu sözleşmeye uymasını sağlayacak bir güce de ihtiyaç vardır. Bir devlete veya egemene ihtiyaç tam bu noktada ortaya çıkar. Burada devlet, insanların kendi aralarında uymayı kabul ettikleri şartları zorla uydurma gücüne sahip bir kurumdur. İnsanlar da bir yandan barış içerisinde sözleşmeye girerken, diğer taraftan kendilerini sözleşmeye itaat ettirecek ve uymamaları durumunda cezalandırılacakları egemeni ortaya çıkartırlar ve ona iktidar ve yetki verirler¹⁶³. Buradaki önemli nokta insanların devleti kurarken bütün haklarını devlete terk etmesidir¹⁶⁴.

Sözleşme kuramının teorisyenlerinden bir diğeri John Locke'dur. Locke, Hobbes'un tersine doğa durumunun bir barış durumu olduğunu söyler. Doğa durumu

¹⁶⁰ Celal A. Kanat, **Platon ve Aristoteles'te Devlet ve Toplum Felsefesi**, Doruk Yayımcılık, İstanbul, Nisan 2013, s. 266.

¹⁶¹ Daver, a.g.e., s.s. 161-162.

¹⁶² Yıldırım Torun, **Siyaset Felsefesi Tarihinde Devlet**, Orion Kitabevi, Ankara, 2011, s. 138.

¹⁶³ Arslan, a.g.e., s. 264.

¹⁶⁴ Muvaffak Akbay, "Devletin Menşeyini İctimai Mukaveleye İstinat Ettiren Nazariyeler", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 4, 1945, s.96.

bir olgudur ve yetkinleştirilebilir. Locke için mülkiyet kuramı çok önemlidir ve özel mülkiyet doğa durumunun içerisinde. Mülkiyet doğaldır ve yalnız mülk sahibi için değil, bütün insanlık için yararlıdır. İnsanlar da mülkiyetlerini korumak için doğa durumundan çıkarlar¹⁶⁵. Locke'a göre insanların varoluş itibariyle sahip oldukları haklar arasında mülkiyet hakkı ile hayat ve hürriyet hakları da bulunmaktadır. Fakat bu hakların korunması güvenlikten yoksundur ve her ne kadar doğa durumu, bir barış düzeni olarak tanımlansa da savaş durumuna dönüşme tehlikesi taşımaktadır. Söz konusu tehlikeden kaçınmak için bir araya gelen insanlar, akla uygun bir şekilde toplum halinde yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu tercihin sonucu ise sosyal sözleşme ve devlettir¹⁶⁶. Burada devlet kurulurken insanlar bütün haklarından değil sadece cezalandırma, kendi başlarına adaleti yerine getirme haklarından vazgeçmiş ve sadece bu hakları devlete terk etmiştir¹⁶⁷.

Toplum sözleşmesinin bir diğer teorisyeni J.J. Rousseau'ya göre insanlar doğa durumundayken bir savaş halinden ziyade, eşit ve özgür bir biçimde yaşamışlardır. Zaman içerisinde bu durumda değişiklikler meydana gelmiş ve özellikle mülkiyet ve paranın ortaya çıkmasıyla birlikte doğa halindeki mevcut düzen bozulmuştur. İnsanların kayb ettikleri özgürlük, eşitlik gibi değerleri yeniden kazanmaları için bir düzen yaratmaları gerekmiştir. Bu düzeni yaratacak olan ise toplum sözleşmesidir¹⁶⁸. Sözleşme kabul edildiği andan itibaren birlik üyesi olan kişilerin kişisel varlıklarının yerine sözleşmeyi yapan ve oy çokluğunu sağlayan tüzel ve ortaklaşmacı bir bütün oluşur. Bu bütün ortak ben ve yaşam iradesini sözleşmeden alır¹⁶⁹. Bu sözleşmenin önemli noktası insanın egemen bir yöneticiye tamamen teslim olmamasıdır. Bunun yanında her kişi kendisini herkese verir, böylelikle kendini belirli bir şahsa vermemiş olur¹⁷⁰.

Devletin kaynağına ilişkin ortaya atılan bir diğer bir teori metafizik temel teoridir. Metafizik temel teorisine ilişkin görüşlerin en önemlisi Alman filozofu Hegel tarafından ortaya atılmıştır. Hegel, devleti metafizik bir kavram olarak

¹⁶⁵ Jean Touchard, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Çev.: İsmail Yerguz, 1. b., İslık Yayınları, İstanbul, Ekim 2015, s.s. 390-391.

¹⁶⁶ Torun, a.g.e., s.s. 148,150.

¹⁶⁷ Akbay, a.g.m., s. 96.

¹⁶⁸ Arslan, a.g.e., s. 269.

¹⁶⁹ J.J. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Çev.: Ali Alper, 4. b., Roman Yayınları, İstanbul, Temmuz 2015, s.s. 18-19.

¹⁷⁰ William Ebenstein, **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri**, Çev.: İsmet Özel, Şule Yayınları, 1996, s.s. 204-205.

değerlendirmekle beraber, ona göre devlet ideal ve ebedi bir varlıktır. Devlet en üstün değerdir ya da en üstün değerler sistemidir. Ebedi ve mutlak bir değer olan devlet iradesi karşısında bireylerin iradeleri zorunlu olarak silinmelidir. Alman okulu özellikle Jhering bu görüşü işlemiş ve devletin kendi iktidarını sınırlayacağını, zorunluluk halinde hukuka bağlı kalamayacağını ileri sürmüştür. Çünkü hukuk bile Hegelyen görüşte en üstün metafizik güç olan devletin eseridir. Bu görüş 20. yüzyılda faşist ve nasyonal–sosyalist doktrinlere temel oluşturmuştur¹⁷¹.

Devletin kaynağını salt hukuki açıdan açıklayan teoriye bakıldığında, bu teorinin en önemli temsilcisi Hans Kelsen'dir. Kelsen devleti bir normlar ve kurallar sistemi olarak değerlendirmektedir. Norm, olanı değil olması gerekeni gösteren bir kavramdır. Saf hukuk normları sisteminin dış görünüşü ise devleti ifade etmektedir¹⁷². Kelsen'e göre hukuk normlardan oluşmuştur. Bu normlar hiyerarşik bir yapıya sahiptir ve bu yapının en üstünde anayasa bulunmaktadır. Anayasanın temelinde "*temel norm*" yer alır. Bu norm ise varsayımsaldır ve yaratıcısı yoktur. Hukuk ile devlet ayrı şeyler değillerdir. Hukuku yaratan devlettir.¹⁷³

Devletin kaynağını biyolojik teoriye göre açıklayan görüş, devleti yaşayan bir organizma olarak değerlendirmektedir. Devlet diğer canlılar gibi kendiliğinden meydana gelir, büyür, gelişir ve zamanla da varlığını kaybeder. Bu teoriye göre insan organizması ile devlet organizması arasında ayniyet söz konusudur. Nasıl ki insan kendisine varlık kazandıran organların bir araya gelmesiyle oluşuyorsa, devlet de birtakım organların bir araya gelmesiyle oluşmuştur. "*Organizmacı Teori*" olarak da adlandırılan bu görüşün savunucuları arasında Eski Yunan filozofu Platon, 19. yüzyıl hukukçularından Bluntschili, bir İngiliz fikir adamı olan Herbert Spencer, Fransız sosyologlarından Alfred Espinas gibi isimler yer almaktadır¹⁷⁴.

Bazı teorisyenler de devletin kaynağını kuvvete dayandırmaktadırlar. Bu teori kuvvetlinin zayıfa, güçlünün güçsüze üstünlüğü ile açıklanmaktadır. Devlet ise burada güçlünün zayıfı ezmesi sonucunda ortaya çıkar¹⁷⁵. Sosyal Darwinizm'de de güçlü, zayıf ayrımının yapıldığı görülmektedir. Darwin'in teorisine göre dünya üzerinde yaşanabilecek yerler azdır ve bu yerler üzerinde yaşayan insanların sayıları

¹⁷¹ Daver, a.g.e., s. 163.

¹⁷² Zabunoğlu, a.g.e., s.s. 56-57.

¹⁷³ Torun, a.g.e., s.s. 245-246.

¹⁷⁴ Gözler, a.g.e., s. 31.

¹⁷⁵ Öztekin, a.g.e., s. 34.

gittikçe artmaktadır. Artan bu sayı kaynakların sınırlılığında dolayı bir yaşam kavgasını beraberinde getirmektedir. Bu kavgada da güçlü olanlar hayatta kalırlar ve türlerini devam ettirebilirler. Bu ise "*doğal ayıklanma*" olarak tanımlanır¹⁷⁶. Bu teori sosyal ve siyasal hayata da aksettirilmiş, toplumlar ve devletler arsında da en güçlü olanların yaşama hakkına sahip oldukları ve zayıf olanların ise doğal bir ayıklanmaya uğrayacakları öne sürülmüştür. Bu teorinin savunucuları arasında Eski Yunan'da Sofistler, Roma'da Polibius ve Scena, Arap filozofu İbni Haldun¹⁷⁷ gibi isimler yer almakta birlikte en ünlü temsilcisi ise Oppenheimer sayılmaktadır¹⁷⁸.

Devletin kaynağına ilişkin ele alınacak bir diğer teori Marksist devlet teorisi olarak da adlandırılan ekonomik teoridir. Bu teoriye göre devlet ekonomik olayların siyasal ve sosyal olaylara egemenlik sağlaması sonucunda ortaya çıkmıştır. Ekonomik teorinin en önemli savunucularından olan Karl Marx'a göre dünyayı ekonomik çıkarlar yönetmektedir. Bu teoride en temel kavramlardan biri "*sınıf savaşı*"dır. "*Tarih sınıfların savaşı tarihidir*"¹⁷⁹. Üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran sınıf, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulundurmeyen sınıfı sömürür. Böylece sınıflar bireylerin üretim araçları karşısındaki durumlarına göre belirlenir. Toplumsal gelişme de bu sınıfların çatışmasında ve gelişen üretim güçlerinin üretim ilişkilerini zorlamasında yatar¹⁸⁰.

Genel olarak değerlendirildiğinde, devletin kökeni veya ortaya çıkışı hakkında birçok teori ortaya atılmıştır. Bu teorilerin ayrı ayrı eleştirel noktaları olmakla birlikte, gerçeğe uygun yönlerinin olmadığı da söylenebilir. Fakat bu teorilerin devletin kökeni hususunda bazı noktalara ışık tuttuğu da göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte bu teoriler devletin kökenini tek bir açıdan ele

¹⁷⁶ İsmail Dursunoğlu, "Sosyal Darvinizm" **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.6, S.1, 2016, s. 212.

¹⁷⁷ İbni Haldun devletin kuruluşunu asabiyyet kuramına bağlar. İbni Haldun'a göre kuvvet ve kudret ile ahalinin hüküm ve irade altına alınması hükümdarlıktır. Arkasında kendisini koruyan, ona yardım eden nesilden gelen akrabaları veya kölelik azatlık, anlaşma ve kademelik gibi bağlarla kendisine bağlanmış yardımcıları olan kimse ululuk derecesine erişince ve kuvvet ve kudreti yeter dereceye geldiğinde üstünlük sağlayabilirse idareyi eline alır. Hükümdar bunu ancak kendisine tabiiyet ettirecek derecede kuvvet ve kudret sahibi olursa elde edebilir. Böylece kuvvet ve kudreti ile üstünlüğü elde eden kişi devlet kurabilir. Bu da asabiyyetin amaç ve sonudur. Ayrıca bkz.: İbni Haldun, **Mukaddime I**, Çev.: Zakir Kadiri Ugan, 2. b., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968, s. 353.

¹⁷⁸ Zabunoğlu, a.g.e., s.s. 58-59.

¹⁷⁹ Gözler, a.g.e., s.s. 34-35.

¹⁸⁰ Emre Kongar, "Toplumsal Değişme", **Amme İdaresi Dergisi**, C. 4, S. 1, 1971, s.69.

almaktadırlar. Bunun yerine devleti söz konusu bütün bu teoriler ışığında inceleyip ele almak gerçeklere, devletin gelişmesine çok daha uygun olabilir¹⁸¹.

1.5. Osmanlı İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı

Anadolu'da yeni bir toplumsal düzenin ve kültürel oluşumun sürdüğü 13. yüzyılın sonunda, merkezîyetçiliğe dayanan güçlü bir siyasal yapı olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı Devleti, dışta başarıdan başarıya koşarak üç kıtaya egemen olan bir imparatorluk haline geldi. Fakat süreç akıp giderken yüzyıllar sonrasında Batı'da yaşanan gelişmelere ayak uyduramaması ve kendi iç dünyasına kapanması neticesinde, başarıdan başarıya koşan imparatorluğun yerini artık yenilgilere gebe bir imparatorluk aldı. Batı'nın gelişimi karşısında eski görkemine kavuşmak isteyen imparatorluk bazı ıslahat hareketlerine girişti. Bu ıslahat hareketleri ilk aşamada sadece askeri alanla sınırlı tutuldu¹⁸². Askeri alanda başlayan bu ıslahat hareketleriyle imparatorluk, her ne kadar askeri teşkilatını güçlendirse de söz konusu alanda yapılan ıslahatların devleti kurtarmada yetersiz kalması sonucunda devlet idaresinde ıslahatlar yapılmaya başlandı ve zamanla bu ıslahatların alanı genişletilerek bütün toplumu etkileyen, zincirleme tepkilere yol açan, köklü değişimleri zorunlu kılan düzenlemelere girişildi¹⁸³.

Peki, yüzyıllardır görkemli bir hayat süren Osmanlı Devleti'ni yenileşmeye iten güç neydi? Burada verilebilecek cevaplar birbirleriyle ilişkileri olmakla beraber iki noktada ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi devletin kendi içindeki bozulmalar, ikincisi ise Batı'da yaşanan değişimlerin Osmanlı Devleti üzerindeki etkileridir. Devletin kendi içindeki bozulmaların temelinde ekonomik ve sosyal nedenler yatar. Tarım ve fetih gelirlerine dayalı ekonomik sistemde bozulmanın başlıca göstergeleri; toprak sisteminin bozulması, buna paralel tımarlı sipahi örgütünün felce uğraması, iltizam sisteminin ortaya çıkması ve üretimin düşmesiydi. Sosyal alanda ise köylüler üzerindeki baskıların artması ile birlikte bu kesimin iyice yoksullaşması, anarşik ortam ve ortaya çıkan ayaklanmalar neticesinde toplum yapısında yaşanan dağılmalar iç nedenler arasında gösterilebilir. "*Padişah, Ulema, Yeniçeri*" unsurları arasında başlayan yozlaşmayla, uyumun yerini çatışmaya bırakması, imparatorluğun "*feodal*

¹⁸¹ Gözler, a.g.e., s. 40., Daver, a.g.e., s. 165.

¹⁸² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 1 İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, 4. b., Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 2013, s. 15.

¹⁸³ Karpat, a.g.e., s. 79.

muhalefet" tehdidiyle karşı karşıya kalması, imparatorlukta çöküşü getiren nedenler arasında yer almaktadır¹⁸⁴. Bunlara ek olarak, her "*gayrimüslim*" azınlığa kendi kültürel kimliğini koruma imkânını vererek imparatorluğun tek bir toplum haline dönüşmesini engelleyen millet sistemi ve yabancı devletlere ekonomik ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonların varlığı da çöküşe zemin hazırlayan iç nedenler arasına eklenebilir¹⁸⁵.

Osmanlı Devleti'ni etkileyen dış faktörlere bakıldığında, bunların temelinde Fransız Devrimi yatmaktadır. Batı'nın Rönesans ve keşifler ile birlikte gelişme sürecine girmesi, o dönemin Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişamı ile birbirini dengeliyordu¹⁸⁶. Fakat 1789 yılında ortaya çıkan Fransız Devrimi Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki ihtişamını kaybetmesine neden oldu. Buradaki en önemli unsur devrimin getirdiği "*özgürlük*", "*eşitlik*", "*kardeşlik*" ve "*milliyet*"¹⁸⁷ fikirleri idi. Çünkü çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde devrimin getirdiği milliyetçilik fikri yavaş yavaş farklı milletleri imparatorluğun bünyesinden koparmaya başlayacaktı. Gerek içerideki bozulmaların etkisi gerekse dış faktörlerin etkisi ile devlet adamlarının devleti kurtarma düşüncesi, Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesiyle sonuçlanarak 19. yüzyıldan itibaren imparatorlukta köklü reformlar yapılmasına neden oldu. 19. yüzyılda girişilen bu reform çabaları gerek Batı karşısındaki geri kalmışlığın gerek Batılı devletlerin etkisi ile devleti kurtarmaya yönelik yapılan girişimler olmasına karşın imparatorluğun ömrünü bir yüzyıl daha uzatmaktan öteye gidememiştir.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşulların ciddiyetine varan, bu bağlamda sadece askeri alandaki reformlarla yetinmeyerek "*siyasi, idari, adli ve diplomatik*"¹⁸⁸ alanlarda da reformların gerekli olduğunu gören ve bu doğrultuda köklü reformlara girişen ilk padişah III. Selim olmuştur. III. Selim'in reformları *Nizam-ı Cedid*, yani yeni düzen olarak adlandırılmaktadır. Nizam-ı Cedid'in tam da bu dönemde ortaya çıkmasındaki asıl neden 1768–1774 Osmanlı Rus Savaşı idi. Bu savaşın neticesinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya Karadeniz'e,

¹⁸⁴ Tanör, a.g.e., s.s. 21-23.

¹⁸⁵ Karpat, a.g.e., s.s. 90-91.

¹⁸⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiyenin Doğuşu**, III. Edisyon, Çev.: Boğaç Babür Turna, 8.b., Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2015, s. 76.

¹⁸⁷ A.g.e., s.77.

¹⁸⁸ Tanör, a.g.e., s. 37.

hatta Ege Denizi'ne kadar geldi ve sonrasında Kırım, Rusya tarafından ilhak edildi¹⁸⁹. Askeri alanda arkası kesilmeyen bu başarısızlıklar reformlara hız kazandırarak III. Selim Dönemi'nde Nizam-ı Cedid'in ortaya çıkmasını sağladı. Nizam-ı Cedid, daha sonraları sadece askeri reformları tanımlamak için kullanıldıysa da ilk başlarda daha geniş bir anlamda kullanılmaktaydı. Bu kapsayıcı şekliyle birlikte Nizam-ı Cedid, Bülent Tanör'e göre; "*III. Selim'in 'yeniçerileri kaldırmak', ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın bilim, sanat, tarım, ticaret ve uygarlıkta yaptığı ilerlemelere ortak kılmak için giriştiği yenilik hareketlerinin bütünüdür*"¹⁹⁰. Benzer şekilde Nizam-ı Cedid hareketinin önemini dar ve geniş anlamlarına göre değerlendiren Tarık Zafer Tunaya'ya göre ise bu hareket dar anlamda askeri bir düzenden başka hiçbir şey ifade etmiyordu. Fakat geniş ve gerçek anlamında "*mevcut rejimin yerine yenisini koymaktı*" ve bu noktada "*1- Yeniçeriliği Kaldırmak, 2- Ulema sınıfının nüfuzunu kırmak 3- Avrupalılaşmak*"¹⁹¹ hususlarını kapsıyordu.

III. Selim Dönemi'nin başlıca kazanımlardan biri "*meşveret usulü*"nün yeniden canlandırılması oldu. Padişahın başkanlık ettiği toplantılarda, devlet ileri gelenlerinin düşüncelerini serbestçe ileri sürebildikleri "*Meşveret Meclisi*" karar almayı kişisellikten çıkartıp, danışmayı az çok kurumsallaştırdığı için ileri bir adım olarak değerlendirilmektedir¹⁹². Dönemin bir başka kazanımı ise diplomasi alanında Batı dünyasına yeni bir pencere açan, başlıca Avrupa ülkelerine düzenli ve yerleşik elçiliklerin açılması idi. Bu durum bürokratik hiyerarşi içerisinde yüzü Batı'ya dönük yeni bir aydın profili oluşturmaya başladı¹⁹³. Bu aydın profili daha sonra Tanzimat Dönemi'nde etkisini gösterecektir. Beraberinde III. Selim'in askeri reformları da Osmanlı Devleti'nde önemli bir dönüm noktasını oluşturdu¹⁹⁴. Fakat III. Selim reformlarının kazançsızlığı eskinin yanında yeniyi kurmasıydı. Bu düalist yapının kültür seviyeleri düşük ve hurafelere bağlı bir toplum içerisinde birlikte uygulanmak istenmesi, ıslahat hareketlerinin birçoğunu ölü doğmuş bir hale getirdi. Eskinin tek başına kalmak arzusundan hiçbir şekilde vazgeçmemesi, ilk fırsatta yeniyi yıkmaya çalışmasıyla sonuçlandı¹⁹⁵. Neticede de öyle oldu. III. Selim uygulamaya koymak

¹⁸⁹ Berkes, a.g.e., s. 81.

¹⁹⁰ Tanör, a.g.e., s. 35.

¹⁹¹ Tarık Zafer Tunaya, **Batılılaşma Hareketleri I**, Yeni Gün Haber Ajansı, Ocak 1999, s. 31-32.

¹⁹² Tanör, a.g.e., s.s. 36,37.

¹⁹³ Lewis, a.g.e., s. 86.

¹⁹⁴ William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Çev.: Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, Eylül 2014, s. 49.

¹⁹⁵ Tunaya, a.g.e., s.s. 32-33.

istediği reformlarla birlikte 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde batılılaşmanın radikal başlangıcını simgeliyor olsa da reformların başarısı bu radikal etkiyi gösteremedi. III. Selim gibi aydın bir padişah, Nizam-ı Cedid gibi geniş bir program, ulema ve yeniçeri unsurlarının birleşmesi neticesinde ezildiler¹⁹⁶. Yine de aydınlanmanın "*sistemcilik ruhu*" Osmanlı düşünce yapısına tam da bu yıllarda girdi ve III. Selim'in temellerini attığı Nizam-ı Cedid, Osmanlı Devleti'nin modernliğin esası olan rasyonelleşmeye doğru yönelişini başlattı¹⁹⁷.

Geleneksel düzen yanlılarının karşı koymaları neticesinde III. Selim, önce tahtını sonra yaşamını yitirdi. Onun dönemi sonrasında imparatorluğu çözülmekten ve çöküntüden kurtarmak düşüncesi, Osmanlı yöneticilerinin gözlerini yeni gelişmelerin kaynağı olan Batı'ya çevirdi. Bu bağlamda ilk önemli adımları atan II. Mahmut oldu. II. Mahmut askerlikle birlikte yönetim, eğitim-öğretim, sağlık hatta sanat alanlarında da ortaya koyduğu reform ve uygulamalarla birlikte Tanzimat'a giden yolu açtı¹⁹⁸. Bu dönemin ilk nüvesi devlet çıkarlarını korumak amacıyla Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa ile ayanlar arasında hazırlanan *Sened-i İttifak*'tır. Bu belge, bazı bilim insanları tarafından Osmanlı Devleti'nde anayasal sürecin başlangıcı olarak değerlendirilse de belgenin pek bir kalıcı önemi olmamıştır¹⁹⁹. *Sened-i İttifak*'ta hükümdarın sözleşmenin yürütülmesinde bizzat nezaret etmesi ve bir suretinin kendisinde bulunması, ona imza ya da yemin gibi bir yükümlülük getirmemiştir. Kısacası hükümdar sözleşmenin bir tarafı değildir. Bu sözleşme ne bir ferman ne bir hattı hümayundur. Bir hatt-ı hümayunla onaylanmıştır, o da "*kerhen*"²⁰⁰. Padişah, eli güçlendiği vakit zaten bu belgeyi ortadan kaldıracaktı.

Eli güçlenen padişah, Alemdar Mustafa Paşa ve *Sened-i İttifak* engelinden kurtulduktan sonra, merkezi olabildiğince güçlendiren nitelikteki reformlarına girişti²⁰¹. II. Mahmut'un gözünde, kaynağı kendisine dayanmayan her türlü iktidar yok edilmediği; nasıl ki başkentte padişah, yegâne otorite kaynağı ise bu durum

¹⁹⁶ A.g.e., s. 35.

¹⁹⁷ Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi**, Çev.: Güneş Ayaş, 5. b., Timaş Yayınları, İstanbul, Mart 2016, s. 34.

¹⁹⁸ Turan, a.g.e., s. 16.

¹⁹⁹ Findley, a.g.e., s.s. 35-36.

²⁰⁰ Sina Akşin, "*Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması*", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 27, C.16, 1994, s.s. 122-123.

²⁰¹ Tanör, a.g.e., s. 65.

taşıra da sağlanmadığı müddetçe reform adına gerçek bir ilerleme olmayacaktı²⁰². Bu bağlamda padişah 1812 Osmanlı–Rus Savaşı'nın bitiminden hemen sonraki ilk etapta, feodal güçlere karşı yıldırıcı bir politika izlemeye başladı. Reformların önünü açmak için girişilen bu temizlik siyaseti çerçevesinde, öncelikle paşa ve beylerin direnişi kırıldı, ayanların bazıları saf dışı edilerek merkezi güç yeniden oluşturuldu. Kürt feodalitesi büyük oranda zayıflatılarak Doğu'da merkezin etkisi yeniden sağlandı. Feodal güçlere karşı girişilen bu mücadelenin hukuki cephesi olan tımar sisteminin ve sipahiliğin de kaldırılmasıyla birlikte yerel güçlerin ekonomik ve askeri dayanakları sarsıldı²⁰³.

Bu temizlik siyasetinin ikinci aşaması ise Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması oldu. II. Mahmut Dönemi'nin en kayda değer yanı, o döneme kadar olagelmiş durumun tersine siyasi kuvvetler denklemini değiştirmiş olmasıdır. Bu döneme kadar ıslahat hareketleri saray tarafından ele alınır, fakat ulema ve Yeniçeri Ocağı'nın birleşmesiyle başarısız bırakılırlardı. Bu durum 1826 yılında saray ile ulemanın geçici de olsa birleşip, ulemanın Yeniçeri Ocağı'nın yıkılmasına dair fetva vermesiyle ve bu ocağın ortadan kalkmasıyla birlikte sona erdi. Yunan isyanına dahi karşı koyamayan Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılması, 19. yüzyıl batılılaşma hareketleri kapsamında büyük bir öneme sahiptir. Zira ıslahatların önündeki en önemli engellerden biri ortadan kaldırılmıştır. Bir başka önemi ise kurumlar arasında birbirini inkâr eden Osmanlı düalizminin, ilk olarak askeri alanda kaldırılmaya teşebbüs edilmiş olmasıdır²⁰⁴. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ıslahatlar önünde engel teşkil eden şeriatın muhafızı konumundaki ulema da medet umduğu yeniçerilerden ve kalabalıklardan yoksun kaldı. Dolayısıyla hükümdarın baskıcı yönetimini yumuşatma konusunda ciddi bir biçimde zaafa uğradı²⁰⁵.

II. Mahmut'un bir taraftan reformları askeri alanın dışına yayma fikri ve bu çerçevede hayata geçirilen bazı uygulamalar, hem de Batılı devletlerin Hristiyan ahaliye eşitlik ve teminat verilmesi yolundaki ısrarları siyasal reformları zorunlu kıldı ve bu zorunluluk, 1839 yılında hükümdarın gücünü kısma yönündeki ilk girişim olan Tanzimat hareketini ortaya çıkardı²⁰⁶. II. Mahmut Dönemi'nde yaratılan

²⁰² Lewis, a.g.e., s. 109.

²⁰³ Tanör, a.g.e., s. 65.

²⁰⁴ Tunaya, a.g.e., s.s. 37-38.

²⁰⁵ Lewis, a.g.e., s. 112.

²⁰⁶ Karpat, a.g.e., s. 96., Berkes, a.g.e., s. 169.

bürokratik sınıf, sultana ve Osmanlı hanedanına sadık olmaya devam ederken, artık ifadesini yalnızca sultanın kişiliğinde bulmayan devlete, daha büyük bir sadakatle bağlı hale geldi. Tanzimat'ı başlatan bu devlet görevlileri Avrupa'yı kendileri için bir esin kaynağı olarak gördüler ve ülkeye Batılı fikirleri getirdiler. Bu devlet görevlileri, kendilerine esin kaynağı olan Avrupa'nın başarılarının temelinde özel mülkiyetin kutsallığı ve sultanın otoritesinin anayasa ile sınırlanabileceği gibi iki ilkenin olduğu bilincine vardılar. Bu iki ilke, geleneksel Osmanlı Devlet yapısı içerisinde her ne kadar yasak olsa da söz konusu devleti kurtarmak ise bunların meşru kabul edilmeleri gerekiyordu. Bu bağlamda başlayan zorlu mücadelenin ilk adımlarını Tanzimat taraftarları 1839 yılında *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nun ilanı ile attılar²⁰⁷.

"*Gülhane Hatt-ı Hümayunu*" veya "*Tanzimat Fermanı*" olarak bilinen bu fermanın serüveni daha köklü ve sistemli ıslahatlar yapılması gerektiğinin bilincinde olan II. Mahmut tarafından Londra elçiliğinde bulunan Mustafa Reşit Paşa'ya, İngiltere'nin isteği ve yardımı ile birlikte bir ıslahat programı hazırlaması görevinin verilmesiyle başladı. II. Mahmut'un ömrünün el vermediği bu ferman, Abdülmecid'in hükümdarlığı zamanında hayata geçirildi²⁰⁸. Burada bizim fermanla ilgili asıl vurgumuz devlet yönetimine ilişkin ne gibi yenilikler getirdiği ile ilgilidir. Fermanla devlet yönetimiyle ilgili ana eğilim "*iktidarın kendi kendini sınırlaması*" dır. Bu sınırlama "*yasa üstünlüğü*" ya da "*yasaya saygı*" ilkesini içermektedir. Yasalar, onu yapanları ve uygulayanları da bağlayacak, kamusal yaşama yeni yasalarla düzen verilecekti. Bu çerçevede keyfi işlemlere son verilmesi, herkesin yasa önünde eşitliğinin sağlanması, memurların da bu yasalara uymaları, aksi halde yine bu yasalar ile cezalandırılmaları, bunlarla beraber mahkeme duruşmalarının açıklığının sağlanması, vergi ve askerlik görevlerinin adil yasalarla düzenlenmesi gibi açılımlar "*yasal yönetim*"e geçiş olarak değerlendirilebilir²⁰⁹. Bir başka önemli nokta ise yeni yönetim usullerine ilişkin oluşturulacak yasaların "*kurullar*" tarafından ve "*kolektif*" usullerle hazırlanmasıdır. Danışma yönetimi, serbest tartışma, "*meclis*"lerde karar oluşturma gibi durumlarda padişah, yine yasa koyucu organ olmasına karşın bu sefer kurullardan ve danışma yöntemlerinden yararlanacaktı. Fermanın getirdiği bu yeni açılımlar devletin temel siyasal yapısını değiştiren, padişahın üstün yetkilerini sınırlandıran açılımlar olmadığı gibi, daha ziyade idari düzeyde kalan açılımlardır.

²⁰⁷ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 15.b., Kaynak Yayınları, b.y.y., b.t.y., s.s. 37-38.

²⁰⁸ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1*, 6.b., Zeus Kitabevi, İzmir, Ekim 2015, s. 16.

²⁰⁹ Tanör, a.g.e., s.s. 87-88.

Fakat bunlar ileride hukuk devleti arayışlarının ve parlamentolu rejime yönelişin habercileri olmaları bakımından önemlidirler²¹⁰. Tanzimat Fermanı'yla birlikte getirilen yeni açılımların güvencesi ise "yemin"dir. Yemin ise iktidarın kendi kendini sınırlamasının tipik bir yoludur²¹¹.

Tanzimat kendisinden önceki dönemde başlayan batılılaşma hareketlerinin bir devamı olmakla birlikte getirdiği değişimlerle meşrutiyete giden yolun da bir habercisi niteliğindedir. 1876 yılına kadar devletin iç ve dış siyasi yaşamında temel vazife görmüş olan, dayandığı fikir esaslarıyla önemli değişimler yapmış, Tanzimat'ın ikinci safhası sayılabilecek²¹²1856 tarihli *Islahat Fermanı*'da dönemin önemli kazanımları arasında yer almaktadır. Islahat Fermanı, Müslim–gayrimüslim tebaa arasında özellikle gayrimüslimlerin haklarının eşitliği gayesini esas aldığı için bu konu, birey bölümünde ve bunun topluma olan yansımaları toplum bölümünde daha kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Gerek Tanzimat Fermanı gerekse Islahat Fermanı'na dayanılarak yapılan siyasi, sosyal, mülki, adli, mali ve kültürel yenilik hareketleri Osmanlı Devleti'nde istenilen sonuca ulaşılmasını sağlamamıştır²¹³. Tanzimat'ın getirdiği yükümlülükler, Müslüman olmayan unsurları memnun etmemiş, Islahat Fermanı ile daha geniş haklar tanınması, bu unsurların daha da güçlenerek imparatorluk bünyesinde bağımsızlık amaçlı isyanlara girişmelerine neden olmuştur. Bunların yanı sıra Avrupalı devletlere tanınan geniş ayrıcalıklar, alınan borçlar, bu borçların kalkınmanın önünde önemli bir sorun teşkil etmesi ve imparatorluğu Batı'nın ekonomik sömürüsüne açık hale getirmesi, imparatorluk bünyesinde tepkileri beraberinde getirmiştir²¹⁴. Bu bağlamda ilk ciddi tepki, getirilen bütün eleştirilere rağmen Tanzimat Dönemi'nin yetiştirdiği, imparatorluğu kurtarmak İslami devlet anlayışı yerine meşrutî bir sistemi amaçlayan aydın bir nesil tarafından "*Genç Osmanlılar*" hareketi ile gelmiştir²¹⁵. 1865'te İstanbul'da gizlice örgütlenen Genç Osmanlılar, Ayetullah Mehmed, Nuri, Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi,

²¹⁰ A.g.e., s. 88.

²¹¹ A.g.e., 91.

²¹² Tunaya, a.g.e., s. 51.

²¹³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları 13. Dizi, Ankara, 1983, s.s. 209-210.

²¹⁴ Hakan Uzun, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi**, C. 6, S. 2, 2005, s. 149.

²¹⁵ Aybars, a.g.e., s. 18.

Reşad, Agah gibi kişilerden oluşmaktaydı²¹⁶. Ortak bir öğretileri bulunmayan Genç Osmanlılar, Tanzimat'ı olumlu bir şekilde değerlendiriyor, kazanımlarını da göz önünde bulunduruyordu. Fakat Tanzimat'ı hukuki ve sosyal gerçek bir reformdan ziyade dışarıya karşı bir göz boyama olarak değerlendiriyorlardı. Getirdikleri eleştiriler; mutlakiyetçi yönetimin tutumları, iktisadi çöküntü ve bağımlılaşma, yabancı müdahalesinin artması ve onlara tanınan ekonomik ayrıcalıklar, getirilmek istenen eşitliğin Müslümanların zararına sonuçlar doğurmasıydı. Önerileri ise özgürlüğün gerçekleştirilmesi, sultana bağlılık ve din birliği yanında vatan sevgisinin de yer alması, anayasalı bir rejim ve yürütmeyi denetleyebilecek bir meclisin açılması idi²¹⁷. Nihayet aydınların siyasi alandaki bu reform istekleri II. Abdülhamit tarafından 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesiyle sonuçlandı.

Kanun-i Esasi, padişah tarafından atanan bir komisyonca hazırlanmış, *Meclis-i Vükela*'ca incelenip padişahın kabulü ile ilan edilmiştir. Dolayısıyla Kanun-i Esasi'nin yapımında halkın temsilcisi konumunda bir yasama organı veyahut kurucu bir meclis yoktur, halk oylaması da söz konusu değildir. Hukuki açıdan padişahın tek taraflı işleminden doğan bir "*Ferman Anayasa*" örneğidir²¹⁸. Kanun-i Esasi uyuşuklara yazılı bazı haklar tanımış, aynı zamanda *Meclis-i Mebusan* ve *Meclis-i Ayan*'dan oluşan bir parlamento da getirmiştir. Sultanın yetkilerine dokunulmamış, istediği zaman bu meclisleri toplamak ve dağıtmak hakkına sahip olmuştur²¹⁹. Osmanlı Devleti'nde başlangıçtan itibaren egemen olan dinsel özellik Kanun-i Esasi ile tekrardan onaylanmıştır. Gerek devletin resmi dininin İslam olduğunun vurgulanması, gerek hükümdara ahkam-ı şer'îye görevinin yüklenmesi, şeyhülislamlığın devlet yapısı içerisinde yer alması, şer'î mahkemelerin tanınması ve Ayan Meclisi'ne dini ilkelere aykırı kanunlara "*red*" yetkisini vermesi bunların göstergesidir²²⁰. İktidar yetkilerinin eskiden olduğu gibi Osmanlı hanedanına ve en büyük evladına ait olduğu kabul edilmiştir²²¹. Egemenliğin kaynağı konusunda açık bir hüküm olmamakla beraber egemenliğin millete ait olduğuna ilişkin herhangi bir ibare olmadığı, saltanat hakkıyla ilgili yapılan düzenlemeler ve padişahın devletin asli organı sayılması gibi durumlar egemenliğin kaynağının hükümdara ait olduğunu

²¹⁶ Uzun, a.g.m, s. 150.

²¹⁷ Tanör, a.g.e., s. 123.

²¹⁸ Tanör, a.g.e., s. 133.

²¹⁹ Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Geçiş Yayınları, İstanbul, Kasım 1971, s.s. 20-21.

²²⁰ A.g.e.,s. 21.

²²¹ A.g.e. s. 21.

gösterir niteliktedir²²². Vurgulanması gereken bir diğer nokta da II. Abdülhamit'in ısrarı ile Kanun-i Esasi'ye konan ve hükümdara sürgün yetkisi tanıyan 113. maddedir²²³.

Özetle 1876 tarihli Kanun-i Esasi meşruti, yani şartlı bir yönetim yapısı ortaya koymaktan ziyade, Niyazi Berkes'in ifade ettiği gibi hükümdarı hemen hemen hiçbir şarta bağlamadan, kanunun kendisini hükümdarın iradesine birçok şartla bağlayan²²⁴ bir sistem ortaya koymuştur. Bu sistemin sonuçları kısa süre içerisinde II. Abdülhamit'in sadece beş ay ve iki oturum gerçekleştirebilmiş meclisi 1878'de feshetmesiyle²²⁵ ve Kanun-i Esasi'nin uygulanmasına son vermesiyle kendini göstermiştir. Böylece yaklaşık otuz yıl sürecek olan istibdat sürecine girilmiştir.

"*İstibdat rejimi*" ile birlikte Osmanlı Devleti'nde ıslahat hareketleri sona erdi ve bir baskı rejimi oluşturuldu. Modernleşme, batılılaşma doğrultusunda yarım yüzyıl boyunca gerçekleştirilmek istenen çabalar durdu. Laik uygulamalar yönündeki ilerleyiş kendini yeni bir din–devlet bileşimine bıraktı. Bir taraftan da imparatorlukta toprak kayıpları devam ediyordu. 1881 yılına gelindiğinde mali iflasın ilanı ile birlikte alacaklı devletlerin alacaklarını toplamaları amacıyla Osmanlı maliyesine ve kaynaklarına el koyan "*Düyun-u Umumiye*" idaresi kuruldu²²⁶. Basın yayın organlarının, her türlü muhalif sesin susturulduğu, sansürün ve jurnalın hüküm sürdüğü, hürriyetlerin teker teker kaldırıldığı bu dönem, gizliden gizliye kendi içinde muhaliflerini doğurmaya başladı. İlk önce imparatorluk bünyesinde, daha sonra dış memleketlerde gizli cemiyetler kurulmaya başlandı. Genç Osmanlılar'dan sonra II. Meşrutiyet'e giden yolda ana muhalefeti oluşturanlar ise bu sefer "*Jön Türkler*" idi²²⁷. 1908 arifesinde bütün Jön Türk kurumları II. Abdülhamit'in kurallarını frenlemek, Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak ve imparatorluğun bütünlüğünü korumak amaçları çerçevesinde birleştiler²²⁸.

4 Temmuz 1908 tarihine gelindiğinde Jön Türk komitelerinde bir hayli etkin olan Ahmed Niyazi büyük miktarda adam, silah, cephane ve bölük depolarından elde

²²² Tanör, a.g.e., s. 136.

²²³ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1789-1908)" **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), 5.b., Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 155.

²²⁴ Berkes, a.g.e., s. 333.

²²⁵ Lewis, a.g.e., s. 231.

²²⁶ Aybars, a.g.e., s.s. 18-19.

²²⁷ Karpat, a.g.e., s.s. 99-100.

²²⁸ Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devletinde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C.14, S. 14, 2003, s. 298.

edilen parayı da yanına alarak dağa çıktı. İttihat ve Terakki artık gün yüzüne çıkmış ve Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi için açık bir siyasi talep dile getirmeye başlamıştı. Padişah, ilk önce bu talebe direnç göstermeye ve hareketin önde gelenleriyle casusluk, rüşvet ve baskı yollarını kullanarak uzlaşmaya çalıştı. Fakat başarılı olamadı. Tarihler Temmuz 23'ü gösterdiğinde Manastır'da meşrutiyet ilan edildi ve kısa süre içinde başka şehirler de bu hareketi takip etti. Neticede II. Abdülhamit razı oldu ve 23 Temmuz'da anayasanın tekrardan yürürlüğe girdiğini ilan etti²²⁹. Meşrutiyetçiler, anayasanın tekrar yürürlüğe girmesi ve parlamentonun yeniden toplanmasıyla imparatorluğun derhal kurtulacağına, asırlık ıslahatların kuvveden fiile ulaşacağına, siyasi ıslahatın sosyal ıslahatı gerçekleştireceğine inanmışlardı. Bu bağlamda ilk önce siyasi ıslahatlara giriştiler ve 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin meşruti sistemle tezat teşkil eden yapısı, 1909 yılında yapılan düzenlemelerle değiştirildi²³⁰. 1908 yılında tekrar yürürlüğe konan Kanun-i Esasi'de 1909 yılında yapılan değişiklikler çerçevesinde devletin monarşik ve teokratik yapısı korunmaya devam etti. Fakat 1909 yılı değişikliklerinin en temel katkısı korunan monarşik yapının gerçekten sınırlandırılmasıydı. Yine devletin başı konumunda olan padişah bu sefer *Meclis-i Umumi*'de anayasaya bağlılık andı içme yükümlülüğü altına girdi, hem de Bakanlar Kurulu üzerindeki yetkilerini büyük ölçüde kaybederek²³¹.

1909 yılı değişikliklerinin yasama ve yürütme ile ilgili getirdiği yeni düzenlemeler, devletin bu organların görev ve yetkilerini denge ve iş birliği sağlayacak şekilde düzenlediğini gösterir niteliktedir. Ayan Meclisi bir tarafa bırakılacak olursa, yasama yetkisi demokratik bir organ niteliğindeki parlamentoya verildi. Yürütme yetkisi, parlamentonun içinden çıkan ve ona karşı sorumlu olan Bakanlar Kurulu'na devredildi. Buna, 1876 Anayasası'nın ilk şeklinde olduğu gibi iyi korunmuş olan yargı güvencesi sistemi de eklenince, ağırlığın yasamaya verildiği yumuşak ve işbirliğine dayalı kuvvetler ayrılığı ilkesini benimseyen bir sistem²³² ortaya çıktı.

Ne var ki 1909 yılında yapılan değişikliklerin getirmiş olduğu demokratik değerler yozlaşarak Jön Türk önderlerinin bir tür askeri oligarşisine dönüştü.

²²⁹ Lewis, a.g.e., s.s. 281-284.

²³⁰ Tunaya, a.g.e., s. 60.

²³¹ Tanör, a.g.e., s.s. 192-193.

²³² Nihat Bulut, "Türkiye'de Temel Hak ve Özgürlüklerin Gelişimi Açısından 1909 Anayasa Değişikliklerinin Önemi", **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 1-2 (2008), s.s. 10-11.

Devrimin getirdiği büyük umutlar hayal kırıklığıyla sonuçlandı ve meşruti hükümetin düzenli bir şekilde gelişimi, bir tertip ve karşı-tertip, baskı ve sindirme, zorbalık, aşağılama ve mağlubiyet döngüsü içerisinde sona erdi²³³. Bütün bu olumsuzluklara karşın Jön Türkler'in tek bir amacı vardı; o da tehlikedeki imparatorluğun ayakta kalmasıydı. Onlar da kendilerinden öncekiler gibi Osmanlı Devleti ve toplumunda bazı köklü atılımların imparatorluğu iç ve dış tehditlerden korumak için gerekli olduğuna inanıyorlardı²³⁴. Bu çerçevede Jön Türkler hayatın neredeyse bütün alanlarında faaliyet gösterdiler, sadece siyasi alanı değiştirmekle yetinmediler, eskisinden ziyade Batı'dan daha çok şey alarak toplumu yeniden dizayn etmeye çalıştılar²³⁵. Bu atılımlardan en önemli başarıların elde edildiği alanlardan biri eğitimdi. Eğitim alanındaki en önemli gelişmelerden biri ise belirtildiği üzere ilkokulların müfredat programlarına dâhil edilen vatandaşlık dersleridir. Aşağıda 1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı ve II. Meşrutiyet Dönemi için esas alınan vatandaşlık kitapları çerçevesinde verilmek istenen devlet algısı ele alınmıştır.

1.6. 1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nda Devlet

İmparatorluğun ilköğretim kurumları mekatib-i iptidaiyelerin son müfredat programı olan 1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiye, Sihhiyye ve Medeniyye)* dersi programında devletle ilgili konular, Devre-i Âliye'nin birinci sınıflarında "Vezaif-i Medeniyye ve Vataniye" başlığı altında yer alan millet ve vatan kavramları çerçevesinde ele alınmıştır. Millet ve vatan kavramlarına müfredat programının Devre-i Âliye bölümünde yer verilmemiş olsa da bu müfredat kapsamında ele alınan vatandaşlık kitapları, "Vezaif-i Medeniyye ve Vataniye" başlığı altında söz konusu kavramlara yer vermişlerdir. Devre-i Âliye'nin ikinci sınıflarına ait ders programında yer alan devletle ilgili konular ise; "...*Muhtelif eşkâl-i hükûmet: Hükümet-i mutlâka, hükümet-i meşrûta, hükümet-i cumhurîyye - İdâre-i mutlâkiyyenin muhazırı- Meşrûtiyyetin muhazırı- Meşrûtiyyetin fevâidi- Meşrûtiyyet mücâhedeleri hakkında bir fikr-i icmâlî. ...Kânûn-i Esâsî- Kuvve-i icrâiyye, kuvve-i kânûniyye, kuvve-i adliyye- her birinin vezaif-i hakkında ma'lûmât-ı mücmele. Hakimiyyet-i millîye: İntihâb- Mebusan intihâbâtı- Meclis-i Mebusan ve Âyân- Kânûnlar nasıl yapılır? Hükümet Teşkilâtı: Kârye, Nâhiyye, Livâ, Vilâyet*

²³³ Lewis, a.g.e., s.s. 286,308.

²³⁴ A.g.e., s. 308.

²³⁵ Ahmad,a.g.e., s. 44.

teşkilâtı- Devâir-i merkezîyye- Her bir dairenin vezâifi hakkında bir fikr-i icmâli. Beledîye Teşkilâtı- Belediyelerin vezâifi. ...Mahkemeler: Sulh mahkemeleri - şikâyet - İstintâk (Sorgu)- bidâyet, istinâf, temyiz- Hukuk mahkemeleri, mahkemeden davet vuku'unda icâbet mecbûriyeti"²³⁶ şeklindedir.

1.7. II. Meşrutiyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Devlet Algısı

Yukarıda 1914 *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı* kapsamında ele alınan devletle ilgili konu başlıkları, Mithad Sadullah tarafından Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıflar için hazırlanan 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye* ile Ali Seydi tarafından Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıfları için hazırlanan 1920 tarihli *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitapları çerçevesinde, devletin insan ve toprak unsuru, egemenliğin kaynağı açısından devletin şekli, anayasası, yasama, yürütme erkleri, yargı sistemi ile yönetim sistemi başlıkları atında incelenmiştir.

1.7.1. İnsan ve Toprak Unsuru

Devletle ilgili gerekli tanımlamaların ve açıklamaların yapıldığı bölümde de vurgulandığı üzere bir devletin vücuda gelmesi için üç temel unsurun varlığı gereklidir. Bu unsurlar insan unsuru, toprak unsuru ve egemenliktir. Bir devletin mevcudiyetinden bahsedebilmek için temel teşkil eden bu unsurlardan insan ve toprak unsuruna ilişkin açıklamalar, dönemin vatandaşlık kitaplarında vatan ve millet kavramlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin birinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında "*Vezâif-i Medeniyye ve Vataniye*" başlığı altında yer alan bu kavramlardan millet; "*Bir hükümetin idaresi altında yaşayan insanların hepsine birden (millet) namı verilir*"²³⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Ali Seydi milletin tanımını yaparken gerek objektif millet anlayışına gerek sübjektif millet anlayışına vurgu yapmaktadır. Fakat Osmanlı Devleti ile ilgili asıl vurguyu manevi birtakım bağlarla sağlanan sübjektif millet anlayışı²³⁸ üzerinden yaptığı görülmektedir.

"... Bir milleti teşkil eden efradın kaffesi aynı ırka mensub olmaz, bunların cümlesi bir lisanla konuşmaz, hepsinin ahlak ve adeti birbirine benzemez.

²³⁶ *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı...*, s.s. 10-11.

²³⁷ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye*, Devre-i Âliye Birinci Sene-Beşinci Kısım, İstanbul Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1920, s. 34.

²³⁸ Gözler, a.g.e., s. 57.

Bununla beraber o millet efradı yine birbirini sever, gençleri ihtiyarlarına hürmet, büyükleri küçüklerine riayet ve her biri diğerine muavenet eder. Çünkü; bunların vatana karşı hisleri, düşünceleri birdir. Binaenaleyh üzerinde ecdadımızın yaşadığı, hüküm sürdüğü, içinde babamızın kemiklerinin gömülü bulunduğu, şu mübarek vatanımızı hepimiz severiz, hepimiz onun saadet ve selameti için her türlü fedakarlığa katlanıriz"²³⁹.

Vatan ise "*Bir milletin üzerinde yaşadığı ülkeye, toprağa da (vatan) derler*"²⁴⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra vatan milletin "*ruhu, anasıdır. Anamızı ne derece seviyor, takdis ediyorsak manevi anamız olan vatanımızı da o derecede, belki o dereceden fazla sevmez isek (hamiyet)siz sayılırız. ... o vatanda yetişen milletdaşlarımız da birer manevi kardeşlerimiz demektir. ...Millet büyük bir ailedir. Bu ailenin anası vatan; babası hükümettir. Milletdaşlar ise birbirine kardeştir*"²⁴¹ ifadeleriyle de bir aile benzetmesi yapılmaktadır. Vatanın ana, hükümetin baba, yurttaşların da kardeş olarak betimlendiği bu birlik, milleti, yani aileyi oluşturmaktadır. Devleti oluşturan unsurların bir aile ve ailenin üyeleri olarak tanımlanmasının nedeni, çocukların aile içerisindeki saygı sevgi ve bağlılık gibi değerleri vatana, millete ve hükümete de aktarmalarının sağlanmak istenmesidir. Çünkü "*aile*" bir kurum olarak, değerlerin aktarılmasına ve ideolojinin yeniden üretilmesine "*doğal*" bir zemin hazırlama özelliğine sahiptir"²⁴².

Ali Seydi Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında ise vatandaşlık kavramını ele almaktadır. Söz konusu vatandaşlık kavramı kitapta şu şekilde tanımlanmaktadır: "*Vatandaşlık aynı vatanda doğmak ve bununla beraber aynı hükümet tebaasından bulunmak demektir*"²⁴³. Devamında ise Ali Seydi, bir kişinin vatandaş sayılabilmesi için aynı vatan topraklarında doğmuş olması gerektiğini de ifade etmektedir. Bir kişinin vatandaş sayılabilmesi için onun vatanperverliğine, vatan sevgisine bakılması gerektiğini vurgulamaktadır²⁴⁴.

1.7.2. Egemenliğin Kaynağı Açısından Devletin Şekli

Bir devletin vücuda gelmesinde temel teşkil eden unsurlar arasında yer alan egemenliğin tanımlanmasında farklı görüşlerin olduğu ve bu bağlamda egemenlikle

²³⁹ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s.s. 34-35.

²⁴⁰ A.g.e., s. 34.

²⁴¹ A.g.e., s. 35.

²⁴² Üstel, a.g.e., s. 165.

²⁴³ Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye*, Devre-i Âliye İkinci Sene-Altıncı Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1920, s. 20.

²⁴⁴ A.g.e., s. 20.

beraber iktidar, kurucu iktidar gibi kavramların kullanıldığı yukarıda belirtilmişti. Bu terminolojik kargaşa çalışmanın kapsamı dahilinde yer almadığından daha ileri bir noktaya taşınmayarak, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemi müfredat programlarına ve ders kitaplarına kavramsal bir çerçeve oluşturması için egemenlik kavramı kullanılarak, monarşi, meşruti monarşi ve demokratik cumhuriyet oluşumları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları incelendiğinde, egemenlik ve egemenliğin kaynağı açısından devletin şekli ile ilgili söz konusu kitapların üç ayrı yönetim şeklini ele aldıkları görülmektedir. Bunlar *hükümet-i mutlaka, hükümet-i meşruta, hükümet-i cumhûriyyedir*²⁴⁵. Bu yönetim şekilleri kitaplarda, ilkelden moderne doğru ve egemenliğin kaynağının hükümdardan alınıp halka bırakıldığı bir sıra şeklinde verilirken, aşağıda yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere II. Abdülhamit'in istibdadına karşın birçok olumsuz eleştiri getirilmiş, meşruti yönetim sistemi ise yüceltilmiştir.

Ali Seydi, Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye* kitabında mutlakiyeti, bütün kanunların hükümdarın elinde olduğu ve bu kanunların bir şahsın, yani hükümdarın keyfi idaresi altında bulunduğu bir yönetim şekli olarak değerlendirmektedir²⁴⁶. Beraberinde padişah ne isterse o olur. Bu tarz hükümetlerde zülüm ve istibdat fazlasıyla vardır. Padişah adil bir kimse olsa da etrafındaki devlet adamları onu zulme, kanun dışına çıkmaya sevk edebilir²⁴⁷ ifadelerine de yer vererek mutlak hükümetin olduğu memleketleri;

*"...Hakkın, kanunun, adaletin lisanı boğuktur, şikayet kapıları kapalıdır, hiç bir kimse malından, canından, namusundan, istikbalinden emin değildir. ... Zekanın, marifetinde düşmanındırlar. ... Onun için maarifin terakkisine mani olur, şikayette bulunanları hapslere atar, menfâlara gönderir, gazeteler biraz serbestçe yazsalar hemen onları kapar, yazarları büyük cezalara çarpar"*²⁴⁸

şeklinde tanımlamaktadır. Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye* kitabında da Ali Seydi'nin kitabına benzer bir yaklaşımın olduğu görülmektedir. Sadullah'a göre mutlak hükümette ahali bir hükümdarın rey ve nüfusuna tabidir. Tebaası hükümdara itaatle yükümlüdür. Kanun bir şahsın keyfi idaresi altındadır. Ahali ise o şahsın esiridir. Bu şahıs ne kadar adil olursa olsun etrafındakiler onu zulme sevk eder.

²⁴⁵ A.g.e., s.s. 8-11., Mithad Sadullah, **Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye**, Devre-i Âliye İkinci Sene-Altıncı Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1923, s.s. 11-13.

²⁴⁶ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 8.

²⁴⁷ A.g.e., s. 8.

²⁴⁸ A.g.e., s.s. 8-9.

Etrafındakilerin de adil olduğunu varsayarsak koca bir millet birkaç kişinin reyiyile idare olunamaz²⁴⁹. Mithad Sadullah;

"Bunun en bariz misali: Bizim senelerce çektiğimiz istibdattır. O zaman, milletin ahvalinden hiç kimse haberdar değildi; Müstebidler milletin zekasını mahvetmek için tenvir fikir edecek kitapları cayır cayır yaktırdılar; hürriyet kelimesini ağızlarına alanları nefy ederlerdi. Maarif leffen mevcut, hakikaten mevkud idi. Hiç kimse canından, malından, istikbalinden emin değildi. Hükümetin ne varidatı, ne de masarifi belli idi... Askerlerin ayağında çarık bile bulunmaz, ufak memurlara maaşları muntazaman verilmezdi"²⁵⁰.

şeklindeki ifadeleriyle mutlak hükümetle idare olunan memleketlerin içine düştüğü durumu, yaklaşık otuz yıl sürmüş olan II. Abdülhamit istibdadına göndermede bulunarak olumsuz bir dille eleştirmiştir. Sonrasında, Türkler de bu cefalara katlanamayarak bazı büyük fikirli şahıslar ve mukaddes ordumuz sayesinde meşrutiyeti ilan etmişlerdir²⁵¹ ifadelerine yer vererek II. Meşrutiyet'i, Türklerin kurtarıcısı olarak değerlendirmiştir.

Egemenliğin kaynağının tek bir şahsa ait olduğu, bu şahsın keyfi idaresi altında milletin itaatle yükümlü olduğu, hürriyetlerin kısıtlandığı, akılcılığın önünün kapatıldığı bir baskı rejimi olarak tanımlanan mutlak hükümetin yerine, meşrutiyet ise Mithad Sadullah tarafından *hakimiyet-i milliye* esasına göre idare olunan bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Bu sistemde ise ahalinin seçtiği vekiller hükümetin yaptığı bütün işleri denetler. Bu vekiller basın sayesinde hükümetin bütün uygulamalarına vakıf oldukları için hükümet ahaliye karşı hiçbir zulümde bulunamaz²⁵². Bundan dolayı meşruti hükümetin en önemli faydası meclisin hükümetin yaptığı işleri denetlemesi, yapılacak işlerin yapılıp yapılmadığını kontrol etmesi, eğer yapıldı ise bunların kanunlara uygunluğunu ve milletin ihtiyaçlarına cevap verecek bir surette yapılıp yapılmadıklarını kontrol etmesidir. Meşrutiyetin bir diğer faydası ise yapılan işlerin vekillerin veya hükümetin mesuliyetinde olması dolayısıyla vatanın ve milletin çıkarlarına aykırı durumlarda söz konusu kişi veya kurumların istifaya mecbur olmasıdır.²⁵³.

Ali Seydi ise meşruti idareyi insan hukukunun, hürriyetinin, ırz ve namusunun hukukla elde edildiği bir yapı olarak değerlendirmektedir. Meşruti

²⁴⁹ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 11.

²⁵⁰ A.g.e., s. 11.

²⁵¹ A.g.e., s. 12.

²⁵² A.g.e., s. 12.

²⁵³ A.g.e., s.s. 13-14.

idarelerde Meclis-i Mebusan her türlü fenalıklara, haksız laflara engel olur. Birinin hakkına tecavüz edilirse Meclis-i Mebusan onu arar. Çünkü "*hak hâkimiyet milletindir*"²⁵⁴. Meşrutiyetin faydaları ise; Meclis-i Mebusan üyelerinin farklı fikirlerde olması ve bundan dolayı farklı fikirleri temsil eden birden çok fırkanın mevcudiyetinin söz konusu olmasıdır. Bu farklı fikirlerin varlığı istibdadın ortaya çıkmasını engeller. Bir başka önemli faydası, iktidarda bulunmayan fırkaların hükümetin işlerini denetlemesidir. Böylece haksızlıkların önüne geçilmiş olur. Birden çok fırkanın varlığından da millet istifade eder²⁵⁵. Meşrutiyetin faydalarını bu şekilde sıralayan Ali Seydi meşrutiyetin bu faydalarını "*görmeyen, göremeyen bir adama bugün insan demek bile haiz değildir*"²⁵⁶ ifadesine yer vererek bir anlamda meşrutiyetin en doğru yönetim şekli olduğunu vurgulamaktadır. Ali Seydi, meşruti hükümetlerde, hükümetin başında olan hükümdarın öteden beri hükümdarlık makamında bulunmuş bir hanedandan olması gerektiğini de vurgulayarak Osmanlı hanedanlığını şu şekilde yüceltmektedir:

*"Bizde Hanedan-ı Âli Osman bu devleti kurmuş, esasını vaaz etmiş, bunun büyümesi için birçok fedakarlık yapmış, Müslümanlığa, Türklüğe, Osmanlılığa pek çok hizmetler yapmışlardır. Osmanlı aileleri içinde bu mübarek hanedan kadar millete hizmet etmiş hiç bir aile, hiç bir hanedan yoktur. ...Bizde herhalde milletimizin ünvan-ı iftiharî olan Osmanlı hanedanından bir zat-ı alinin makam-ı hükümdaride bulunması elzemdir"*²⁵⁷.

Ali Seydi her ne kadar hükümdarın haklarının kısıtlandığı meşruti idareyi yüceltip onu en iyi yönetim şekli olarak değerlendirmiş olsa da devletin başında bulunan Osmanlı hanedanına da ayrı bir değer yüklemiştir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları meşruti yönetim sistemini *hâkimiyet-i milliye* esasına dayandırmaktadır. Söz konusu kitapların üzerinde önemle durdukları bu bilgiyi desteklemesi açısından, Kanun-i Esasi'de 1909 yılında yapılan değişikliklerde millet egemenliğine dair açık bir ifade yer almasa da anayasa değişikliğini duyuran *Heyet-i Ayan Kararnamesi*'nin ve bununla beraber birçok belge ve demecin, *hâkimiyet-i milliye* esasını kabul ve ilan ettiği²⁵⁸ söylenebilir. *Hâkimiyet-i milliye* Ali Seydi tarafından, "*Bir milletin kendi kendisini idare etmesi, kendisinden hariç bir kuvvetin*

²⁵⁴ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 11.

²⁵⁵ A.g.e., s.s. 14-15.

²⁵⁶ A.g.e., 11.

²⁵⁷ A.g.e., s.s. 10-11.

²⁵⁸ Tanör, a.g.e., s. 217.

*hakimiyeti altında bulunmaması*²⁵⁹ ve hükümetin millet tarafından denetlenmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca *hâkimiyet-i milliye*'yi meşrutiyet ile ortaya çıkan, Kanun-i Esasi'si ve Meclis-i Mebusan'ı olan siyasi rejimleri de *hâkimiyet-i milliye* esasına dayanan²⁶⁰ bir yapı olarak değerlendirmektedir. Mithad Sadullah ise *hâkimiyet-i milliye*'yi, Kuvâ-yı Umûmiye, yani yasama, yürütme ve yargı erklerinin millet tarafından kullanılıp yürütülmesi²⁶¹ şeklinde tanımlamaktadır.

Kitaplarda meşruti yönetim sistemi ile cumhuriyet rejimi arasında vurgulanan önemli bir fark gözlemlenmemektedir. Aradaki en önemli fark devletin başındaki kişinin seçilmesi ile ilgilidir. Ali Seydi'ye göre cumhuriyette;

*"...Hükümdarlık yani makam-ı riyaset ve hükümette bulunmak hakkı nesilden nesile, karından karına bir hanedan etrafına intikal etmez. Efrad-ı millet arasından birisi ârây-ı umumiye ile ve muayyen bir müddetle ve mesela: Üç beş veya yedi sene riyasette kalmak şartıyla intihab olunur. Hükümdarlık makamına oturur ve buna (reis-i cumhur) denir. Bu muayyen olan müddet bitince cumhur riyasetinde bulunan zat çekilir ve yeniden intihabat icra edilir. Her kim milletin daha çok reyini kazanırsa o riyasete getirilir"*²⁶².

Meşruti yönetimi *hâkimiyet-i milliye* esasına göre değerlendiren Mithad Sadullah da benzer bir yaklaşımla bu tarz hükümetlerle idare olunan memleketlerde *"hükümetlerin başında millet tarafından intihab edilmiş bir reis-i hükümet bulunursa o hükümet (hükümet-i cumhûriyye) namını alır"*²⁶³ ifadesine yer vermektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere gerek meşruti yönetim gerek cumhuriyet, *hâkimiyet-i milliye* esasına dayandırılmaktadır. Ayrıldıkları tek nokta ise cumhuriyette devletin başındaki kişinin millet tarafından seçilmesi, meşruti yönetimde ise bu kişinin hanedanın bir üyesi olmaya devam etmesidir.

1.7.3. Anayasa

1908 yılında Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir değişim süreci başlamıştır. Bu değişimi sağlayan asıl öge Kanun-i Esasi'de mutlak bir hükümdarın haklarının sınırlandırılmasını ve milletin egemenlik üzerinde hak elde etmesini sağlayan 1909 yılı değişiklikleridir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerek siyasal alandaki değişimler gerek bunun topluma yansımaları, hak ve özgürlükler adına getirmiş olduğu yeni açılımlar

²⁵⁹ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 36.

²⁶⁰ A.g.e., s. 36

²⁶¹ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 67.

²⁶² Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 10.

²⁶³ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 12.

kanunla, yani Kanun-i Esasi'yle sağlanmışır. Dönemin vatandaşlık kitapları da Kanun-i Esasi'yi, meşrutiyeti inşa eden, ona zemin olan bir güç şeklinde değerlendirerek yüceltmektedir. Ali Seydi Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında "*Meşrutiyet demek Kanun-i Esasi ahkâmının muhafaza edilmesi demektir*"²⁶⁴ ifadesini kullanarak, Kanuni Esasi'yi milletin ruhu olarak tanımlamaktadır²⁶⁵. Beraberinde "*bütün kanunların esası, bütün kanunların mahezi olup tebaanın, memurinin, vükelanın, mebusan ve ayanın hukuk ve vezaif-i esasiyesinden bahseder. ... Bununla öyle sık sık oynanmaz. Bin kanun feda edilir, yine Kanun-i Esasi tagyîr edilemez*"²⁶⁶ şeklindeki ifadeleriyle de Kanun-i Esasi'yi en üstün kanun şeklinde değerlendirmektedir. Yine Ali Seydi yasama, yürütme ve yargı erkleri üzerinde durarak, Kanun-i Esasi'nin devleti bu üç kuvvetle tasvir ettiğini ve bu kuvvetlerin mahiyetinde bulunanların görevlerini de yine Kanun-i Esasi'nin kendisinin belirlediğini²⁶⁷ ifade etmektedir.

Mithad Sadullah Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medenîyye* kitabında, Ali Seydi'ye benzer bir ifade kullanarak Kanun-i Esasi'yi "*milletle hükümetin hukuk ve vezaif müteakabilelerini tayin ve tahdîd eden bir kanun*"²⁶⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Kanun-i Esasi'ye duyulan gerekliliğin sebebi ise Mithad Sadullah'a göre bozulan düzenin yeniden tesis edilmek istenmesinden ileri gelmektedir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu kurulduğu zamandan itibaren şer'i kanunları adil bir şekilde uygulamış olsa da, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde mükemmel kanunlar yapıp şer'i kanunlara ve devletin siyasetine vakıf oldukları için devletin idaresi ulemaya ve vezirlere bırakılmış olsa da zamanla ahlakın bozulup hükümetin ehliyetsiz adamların elinde kalmasıyla ve şer'i kanunlara uyulmamaya başlanmasıyla düzen bozulmuştur. Bozulan bu düzenin yeniden tesis edilmesi için Sultan Selim'den başlamak kaydıyla yüzyıl boyunca birçok reformlar yapılmıştır. İmparatorluğu bu bozulmalardan kurtaracak son hamle ise Kanun-i Esasi olmuştur²⁶⁹.

²⁶⁴ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s.33.

²⁶⁵ A.g.e., s.32.

²⁶⁶ A.g.e., s. 32.

²⁶⁷ A.g.e., s. 33.

²⁶⁸ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 66.

²⁶⁹ A.g.e., s.s. 15-16.

1.7.4. Yasama

II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları milletin kendi kendini idare ettiği *hâkimiyet-i milliye* esasını meşrutiyetin zeminine oturtmaktadır. Ali Seydi'nin de özellikle vurguladığı gibi Kanun-i Esasi'si, Meclis-i Mebusan'ı bulanan milletler *hâkimiyet-i milliye* esasına göre yönetilmektedir²⁷⁰. Bilindiği üzere Kanun-i Esasi'nin ön gördüğü sistemde, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'dan oluşan iki meclisli bir yapı söz konusudur. Bu yapıda yalnızca Meclis-i Mebusan üyeleri belirli koşullar çerçevesinde halk tarafından seçilirdi. Bu seçimler ise yalnızca Kanun-i Esasi ile değil, aynı zamanda 1908 yılında yürürlüğe giren "*İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkati*"²⁷¹ ile yani geçici yasanın öngördüğü hükümler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir²⁷². "*İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkati*", 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi gereğince seçimlerin gerçekleşebilmesi için yalnızca ilk dönemin birinci yılına özgü olmak üzere çıkartılan, fakat yürürlüğe konulamayan "*Talimat-ı Muvakkate*" (Geçici Talimat)'nin, 1908 yılında meclisin yeniden toplanmasına karar verildiği zaman henüz bir seçim kanunu çıkartılmadığından, "*İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkati*" adıyla padişah iradesiyle yeniden yürürlüğe konulmuş halidir²⁷³.

Ali Seydi Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye* kitabında Kuvve-i Kanuniye'yi, yani yasamayı bir hükümet için lazım gelen bütün kanunları düzenleyen heyet olarak tanımlamaktadır. Bu heyet, başında yetkileri 1909 yılı değişikliği ile sınırlandırılmış bir hükümdar bulunmakla beraber Meclis-i Mebusan ve Ayan Meclisi'nden oluşmaktadır. Kanunlar burada Meclis-i Mebusan ve Ayan tarafından tanzim ve tasdik olunarak padişaha sunulur²⁷⁴. Meclis-i Mebusan seçimleri konusunda, her elli bin erkek nüfusun bir mebus seçme hakkı olduğunu ve seçimlerin dört yılda bir yapıldığını²⁷⁵ vurgulayan Ali Seydi, mebus olabilmenin koşullarını Osmanlı tebaasından olmak, yabancı bir devletin hizmetinde bulunmamak veya birinin hizmetkarlığında bulunmamak, Türkçe bilmek, 30 yaşını doldurmuş olmak, iflas etmiş olmamak, kötü hallerden dolayı tanınmış olmamak,

²⁷⁰ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 36.

²⁷¹ İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkati için bkz.: Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982**, 1. b., Milliyet Yayınları No: 7, İstanbul, Temmuz 1982, s.s. 138-151.

²⁷² Erol Tuncer, **Osmanlı'dan Günümüze Seçimler 1877-1999**, 1.b., Tesav Yayınları, Ankara 2002, s.s.19-21.

²⁷³ A.g.e., s.s. 19-21.

²⁷⁴ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s.33.

²⁷⁵ A.g.e., s. 36.

hacz olunmamak, medeni hukuktan yoksun olmamak şeklinde sıralamaktadır²⁷⁶. Burada asıl vurgulanması gereken nokta, Ali Seydi'nin de üzerinde durduğu gibi seçimlerin iki dereceli seçim sistemi ile gerçekleştiriliyor olmasıdır. İki dereceli yapılan seçimlerde, seçmenler birinci ve ikinci seçmenlerden oluşuyordu. Birinci seçmenler müntehib-i evvel, ikinci seçmenler ise müntehib-i sanilerdir. Müntehib-i evveller ikinci seçmenleri, yani müntehib-i sanileri seçerler. Müntehib-i saniler de mebusları seçerler. Bu şekilde Meclis-i Mebusan seçimleri yapılırdı²⁷⁷. Her 500 kişi bir müntehib-i sani seçme hakkına sahipti²⁷⁸. Medeni hukuktan yoksun olanlar, yabancı tebaasından olanlar, iflas edip itibarını geri kazanamayanlar, hacz olanlar, doğrudan doğruya devlete az çok vergi vermeyenler, çocuklar, kadınlar, mecnun olanlar seçme hakkından mahrumdu²⁷⁹.

Meclis-i Mebusan'da, vekillerin kendi aralarından seçtikleri ve padişah tarafından onaylanan bir reis ile reis-i sani ve bir reis vekili bulunurdu. Meclis-i Mebusan reisi meclisi idare eder, vekiller ve padişah arasında aracı olur, meclisin işlerine bakar, haberleşme evraklarını imzalardı. Reisin bulunmadığı zamanlarda ise reis vekili ve reis-i sani ona vekâlet ederdi²⁸⁰. Meclis-i Mebusan'ın görevleri ise kanunları araştırıp incelemek, uygun olanları onaylamak, vergileri düzenlemek, bakanları denetlemek, bütçeyi onaylamak ve hükümeti bütçeye uymaya mecbur kılmak gibi hükümeti denetleyecek görevlerdi. Meclis-i Mebusan'ın yerine getireceği bu görevler neticesinde, milletin seçtiği vekiller aracılığı ile hâkimiyet hakkı da ortaya çıkmış olur²⁸¹.

Ayan Meclisi üyeleri ve reisi herhangi bir süre tayin edilmeksizin ömür boyu doğrudan doğruya padişah tarafından atanırdı. Meclis-i Ayan üyeliğine vükelalık, valilik, ordu kumandanlığı, elçilik, patriklik, hahambaşılık gibi önemli memuriyetlerde bulunan ve millet nazarında namus ve irfanıyla tanınmış kişiler tayin olunurdu²⁸². Meclis-i Ayan'da da bir reis ve reis vekili bulunurdu. Bu kişilerin görevleri de aynen Meclis-i Mebusan'da olduğu gibi işlemekteydi. Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan'dan gelen kanunları, devletin gelir ve giderlerinin tespitinin

²⁷⁶ A.g.e., s. 37.

²⁷⁷ A.g.e., s. 37.

²⁷⁸ A.g.e., s.37.

²⁷⁹ A.g.e., s. 37.

²⁸⁰ A.g.e., s. 38.

²⁸¹ A.g.e., s.s. 38-39.

²⁸² A.g.e., s. 39.

sağlandığı raporları incelerdi. Şayet bunlarda dine, hukuka, padişaha, Kanun-i Esasi hükümlerine ve devletin çıkarlarına aykırı düşen bir durum tezahür ederse onu reddeder veya yeniden düzenlenmesi için Meclis-i Mebusan'a gönderirdi. Veyahut gönderilen kanunlar uygun görülürse padişahın tasdikine sunulurdu²⁸³.

Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye* kitabında Ali Seydi'den farklı olarak bu kitabın 1923 yılında hazırlanmasından kaynaklı birtakım değişikliklerin olduğu görülmektedir. Mithad Sadullah kitabında, 1920 yılı itibarıyla *hâkimiyet-i milliye* esasına dayalı yeni bir halk hükümetine²⁸⁴ geçildiğine vurgu yaparak, *Büyük Millet Meclisi*'nin açılışına dair "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Namına İntihab Hakkındaki Tebliğ*"²⁸⁵e, meclisin amacının tayin edildiği 5 Eylül 1920 tarihli "*Nisab-ı Müzakere Kanunu*"²⁸⁶ na ve *1921 Anayasası*'na yer vermektedir²⁸⁷. Buradan da anlaşılacağı üzere Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve 23 Nisan 1920 yılında Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Bu değişimler elbette kendisini yasama alanında da göstermiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde yasama organı iki meclisten oluşurken, Meclis-i Mebusan'ın kapatılıp Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla birlikte yasama organı tek meclisli bir yapıya dönüştü. Kanunlar da artık padişah tarafından değil, meclis başkanı tarafından onaylanmaya başlandı²⁸⁸. 1921 Anayasası'nın hayata geçmesiyle birlikte yeni meclisi, Meclis-i Mebusan'dan ayıran önemli bir nokta da mebusların artık iki yıllığına seçiliyor olmasıdır²⁸⁹. Bu düzenlemenin nedeni dönemin savaş koşullarından ileri gelmektedir. Mebus olmanın temel şartlarında ise temel bir farklılık gözlemlenmemektedir. Bu şartlara bakıldığında Türkiye tebaasından olmak, 30 yaşını doldurmuş olmak, devletin resmi dili olan Türkçeyi konuşmak, bir cinayetle mahkum olmamak, yabancı hizmetinde bulunmamak, herhangi bir kimsenin hizmetkarlığında bulunmamak, iflasa düşmüş olmamak, kötü bir durumla tanınmış olmamak, hacz olunmamak, medeni hukuktan yoksun olmamak ve yabancı

²⁸³ A.g.e., s. 39.

²⁸⁴ Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 17.

²⁸⁵ *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Namına İntihab Hakkındaki Tebliğ* için bkz.: Erdem, a.g.e., s.s. 156-157.

²⁸⁶ *Nisab-ı Müzakere Kanunu* için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 451.

²⁸⁷ Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s.s. 18-23.

²⁸⁸ A.g.e., s. 79.

²⁸⁹ A.g.e., s. 78.

uyruğunda bulunmamak²⁹⁰ şeklindedir. Burada Ali Seydi'den farklı olarak dikkati çeken en temel nokta Osmanlı tebaası yerine Türkiye tebaası ifadesinin kullanılmasıdır. Mebusların vazifeleri ise vatanın ve ahalinin hukukunu korumak, memleketi idare edecek ve adaleti sağlayacak kanunları yapmak, bütçenin kabul ve tasdikidir²⁹¹. Bütçenin kabul ve tasdiki ise Kanuni Esasi'nin yürürlükte olan maddeleri çerçevesinde yapılmaya devam etmektedir²⁹².

1920 yılında meclisin açılması ve yeni bazı kanunların yürürlüğe girmesiyle birlikte temelde birçok değişim yaşanmış olmasına karşılık, değişmeyen şey 1946 yılına kadar varlığını sürdürecektir olan iki dereceli seçim sistemidir. İki dereceli seçim sisteminin varlığını korumaya devam etmesine karşın 3 Nisan 1339 (1923) tarihli "*İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun*"²⁹³ çerçevesinde seçimlere ilişkin birçok değişikliğe gidildiği görülmektedir. Her elli bin nüfusa bir mebus seçimini öngören 1908 tarihli *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı*'nın 2. maddesi değiştirilerek, *İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* çerçevesinde nüfusu yirmi binden az olan bir seçim bölgesinin bir mebus seçme hakkı doğmuş, bununla birlikte yirmi binden fazla olduğu takdirde ise otuz bine kadar bir, otuz bin birden elli bine kadar iki, elli bin birden yetmiş bine kadar üç, yetmiş bin birden doksan bine kadar dört vekil seçilebilecek ve bu miktardan fazla olduğu takdirde, yine bu sisteme tabi yol izlenecekti²⁹⁴. *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı*'nde seçmen olabilmek için gerekli olan 25 yaş şartı *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* çerçevesinde kaldırılarak 18'e indirildi²⁹⁵. "*İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkatı*"nin 17. maddesinin son fırcasında yer alan "*Heyet-i Mebusan azalığı ile hükümet memuriyeti bir zat uhdesinde içtima edemez. Fakat vükeladan intihab olunanların azalığı mücazdır ve sair memurinden biri mebusluğa intihab olunursa kabul edip etmemek yed-i ihtiyarındadır. Fakat kabul ettiği halde*

²⁹⁰ A.g.e., s. 74.

²⁹¹ A.g.e., s. 69.

²⁹² A.g.e., s. 69.

²⁹³ *İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 158.

²⁹⁴ Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 76.

²⁹⁵ A.g.e., s. 76.

memuriyrtinden infisal eder..."²⁹⁶ maddesinde düzenlemeye gidilerek *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* çerçevesinde;

*"Muallimin müstesna olmak üzere merkezden mansup bilûmum memurin ile müftüler, hükkâm ve müdde-i umumiler ve belediye reisleri müntehib-i sani intihabına mübaşeretlerinden iki ay evvel istifa etmiş olmadıkça mahalli memuriyetlerinin dahil bulunduğu daire-i intihabiyeden mebus intihap olunamayacakları gibi ordu, kolordu, fırka kumandanlariyle bilûmum ahzı asker ve kalem ve şube reisleri jandarma alay, tabur ve bölük kumandanları dahi mevkiî memuriyetlerinin dahil bulunduğu daire-i intihabiyede mebus intihap edilemezler. Aksi takdirde intihab vâki muteber olmaz"*²⁹⁷

şeklinde düzenlendi. Dolayısıyla *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* ile mebusluk ve memuriyet vazifelerinin birlikte yürütülme hakkı sadece öğretmenlere tanındı. "*İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkati*"nin 11. maddesi çerçevesinde seçmen olabilmek için getirilmiş şartlar arasında yer alan "...doğrudan doğruya devlete az çok vergi vermiyenler intihab hakkından sâkıttır"²⁹⁸ hükmünde de değişikliğe gidilerek, muadil kanun çerçevesinde seçmen ya da mebus olabilmek için gerekli olan vergi verme şartı ortadan kaldırıldı²⁹⁹. "*İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkati*"nin 21. maddesinde yer alan "... birinci derece müntehib bulunan her beşyüz kişinin bir müntehib-i sâni intihabına hakları olacaktır"³⁰⁰ hükmü ile yine aynı kanunun 23. maddesinde yer alan;

*"Bir nahiye dairesinde beş yüzden ziyade ve yedi yüz elliden dîn birinci derece müntehip olduğu halde bir ve yedi yüz elliden bin iki yüz elliye kadar iki ve bin iki yüz elliden iki bin iki yüz elliye kadar dört nefer ikinci derece müntehip olacaktır ve şayet gösterilen miktardan ziyade bir nahiyede birinci derecede müntehip bulunursa bu nispet üzere beş ve altı ve daha ziyade ikinci derece müntehip intihap edilecektir. Bir nahiyenin müntehib-i evvelleri beş yüzden dîn ve iki yüz elliden ziyade olursa bu misillu nahiyelerin dahi bir müntehib-i sani intihab etmeğe hakları olacaktır"*³⁰¹

hükümleri "*Bir nahiye dahilinde bulunan nüfus-u zükûrden her iki yüz kişi için bir müntehib-i sani intihap olunur. Bu miktardan fazlası için berveçhi âti muamele ifa olunur. Üç yüze kadar bir, üç yüz birden beş yüze kadar iki, beş yüz birden yedi yüze kadar üç ilh*"³⁰² şeklinde düzenlendi. Dolayısıyla *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı*

²⁹⁶ Erdem, a.g.e., s. 141.

²⁹⁷ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s.s. 76-77.

²⁹⁸ Erdem, a.g.e., s. 140.

²⁹⁹ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 77.

³⁰⁰ Erdem, a.g.e., s.142.

³⁰¹ A.g.e., s. 142.

³⁰² Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 77.

Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun çerçevesinde ikinci seçmen sayısında da artışa gidildiği görülmektedir.

1.7.5. Yürütme

1909 yılı değişiklikleri ile birlikte Kanun-i Esasi'nin ilk metninde olduğu gibi padişahın görev ve yetkileri korunuyor gözükse de kurulan yeni sistemin parlamenter nitelikte olması itibarıyla padişah artık yetkilerini sadrazam ve ilgili vekilin imzası ile kullanabilir hale getirildi³⁰³. Beraberinde padişahın 113'üncü madde kapsamındaki “*sürgüne gönderme*” yetkisi kaldırıldı, 35'inci madde ile öngörülen “*fesih hakkı*” da kullanılamaz hale getirildi. Diğer taraftan padişahın milletlerarası antlaşma “*akdetme*” yetkisi de Meclis-i Umumi'nin onayına bağlandı³⁰⁴. 1909 yılı değişiklikleri ile *Heyet-i Vükela*'nın yapısında da değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler neticesinde padişah sadece sadrazamı ve şeyhülislamı atayabilecek konuma getirilerek diğer bakanların ise sadrazam tarafından seçilmeleri sağlandı³⁰⁵. Burada sadrazamın padişah tarafından atanacak olması ciddi bir etkiye sahip değildi. Zira yine 1909 yılı değişikliği ile birlikte Heyet-i Vükela padişaha değil, Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu hale geldi. Böylece padişah, sadrazam atamalarında meclisten güvenoyu alabilecek birini atamak mecburiyetinde kalıyordu³⁰⁶. Dolayısıyla 1909 yılı değişiklikleri ile yürütme yetkisi padişahtan Heyet-i Vükela'ya, yani Bakanlar Kurulu'na doğru kaydırılmış oldu³⁰⁷. Her ne kadar 1909 yılı değişiklikleri ile birlikte yürütme yetkisi padişahtan Bakanlar Kurulu'na doğru kaydırılmış olsa da Ali Seydi'nin de ifade ettiği üzere yürütmenin başında padişah bulunmaktadır³⁰⁸.

1909 yılında yapılan değişikliklerle yürütme yetkisinin padişahtan Heyet-i Vükelay'a kaydırıldığı bu sistemde Heyet-i Vükela; *Makam-ı Sadaret, Meşihat-ı Celile-i İslamiye, Harbiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti (Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, Hariciye Nezareti dâhilindedir), Adliye ve Mezahib Nezareti, Şûrâ-yı Devlet Riyaseti, Maliye Nezareti ve Bahriye Nezareti, Nafia Nezareti, Maarif-i Umumiye Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden (Orman Maadin ve*

³⁰³ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 11.b., Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2011, s. 20.

³⁰⁴ A.g.e., s.s. 20-21.

³⁰⁵ A.g.e., s. 21, Tanör, a.g.e., s. 193.

³⁰⁶ Tanör, a.g.e, s. 193.

³⁰⁷ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku...*, s. 21.

³⁰⁸ Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 42.

Sanayi Müdüriyetleri bu nezarete dâhildir) oluşuyordu³⁰⁹. Bir diğer nezaret ise *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*'dir³¹⁰.

Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı 1923 yılına ait *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahâkiyye ve Medeniyye* kitabında yer alan, 2 Mayıs 1920 tarihli "*Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun*"³¹¹, bu dönemi bir önceki dönemden ayırma özelliği taşımaktadır. Bu kanunla birlikte meclisin açılmasıyla oluşturulan geçici yürütme kuruluna son verilerek "*İcra Vekilleri Heyeti'ne hukukî ve kalıcı statü*" kazandırıldı. Beraberinde "*meclis hükümeti sistemi ve kuvvetler birliği*" ilkesi netlik kazandı³¹².

Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun çerçevesinde yapılan değişikliklerle birlikte İcra Vekilleri Heyeti; *Şer'iye ve Evkaf, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye, İktisat (Ticaret, Sanayi, Ziraat, Orman ve Maadin), Maarif, Adliye ve Mezahip, Maliye ve Rûsumat ve Defteri Hakani, Nafia, Dâhiliye (Emniyeti Umumiye, Posta ve Telgraf), Müdafaa-i Milliye, Hariciye, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye* işlerini görmek üzere³¹³ on bir kişiden oluşan bir yapıya dönüştürüldü. Buradan anlaşılacağı üzere Evkaf-ı Hümayün Nezareti Şeriye ve Evkaf Vekâleti'ne dönüştürüldü ve beraberinde Şeyhülislamlık makamının görevleri de bu nezarete verildi³¹⁴. Harbiye Vekâleti, yine söz konusu kanun kapsamında kurulan Müdafaa-i Milliye vekâletine Milli Mücadele Dönemi'nde önemli ölçüde yardımda bulundu, bir süre Müdafaa-i Milliye vekâleti adıyla varlığını sürdürmeye devam etti. Erkan-ı Harbiye Reisi de Bakanlar Kurulu çatısı altında yer almaya başladı ve meclis tarafından seçilmesi kararlaştırıldı³¹⁵. Hariciye Nezareti dahilinde bulunan Sıhhiye-i Umumiye, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Nezareti adı altında

³⁰⁹ A.g.e., s.s. 42-43.

³¹⁰ A.g.e., s.s. 47-48.

³¹¹ <http://icticaret.ticaret.gov.tr/data/51f62306487c8e4cbc94b341/1920.pdf>, (Erişim: 25.03.2019), Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s.s. 24-25.

³¹² Tanör, a.g.e., s.s. 236-237.

³¹³ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 83.

³¹⁴ Ali Akyıldız, "Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, s. 7, Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, s. 96.

³¹⁵ Abdülkadir Özcan, "Harbiye Nezâreti", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997, s. 120, Tanör, a.g.e., s.s. 237-238.

ayrı bir bakanlığa³¹⁶ dönüştürüldü. Ticaret ve İktisat Vekâleti yerine Ticaret, Sanayi, Ziraat, Orman ve Maadin'i de kapsayacak biçimde İktisat Vekâlet'i kuruldu³¹⁷. Bahriye Nezareti ayrı bir daire olarak Millî Müdafaa Vekâleti'ne bağlandı³¹⁸. Yine *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin* (TBMM) 4 Temmuz 1921 tarihinde çıkardığı bir kanunla birlikte Şûrâ-yı Devlet'in, memur yargılama görevi kendi üyeleri içinden seçilecek "*Me'mûrîn Muhâkemât Encümeni*"ne, Şûrâ-yı Devlet genel kuruluna verilmiş olan memurları yargılama görevi de yine meclis üyeleri içinden seçilecek on beş kişilik "*Me'mûrîn Muhâkeme Heyeti*"ne devredildi³¹⁹.

1.7.6. Yargı Sistemi

Osmanlı Devleti'nde yaşanan çözümlenin kendisini etkili bir biçimde göstermesi ve bu çözümlenin önüne geçilmesi amacıyla 19. yüzyıl itibarı ile özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasında hukuk sisteminde ve adliye teşkilatında önemli değişiklikler yapıldı ve bu değişiklikler imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürdü³²⁰. Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'ndeki hukuk sistemi şer'i ve örfi hukuk sisteminden oluşmaktaydı³²¹. Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'ndeki yargı örgütünün temelini ise İslam hukukunun uygulandığı Kadı Mahkemeleri, zimmilerin özel hukuka ilişkin davalarını gören Cemaat Mahkemeleri ve kapitülasyonlar gereği çalışan Konsolosluk Mahkemeleri oluşturmaktaydı³²². Tanzimat Fermanı sonrasında yapılan yeni düzenlemeler neticesinde Osmanlı Devleti'ndeki yargı sistemi *Şer'iye, Nizamiye, Ticaret, Cemaat ve Konsolosluk Mahkemeleri* şeklinde yeniden düzenlendi³²³.

1867 yılında çıkartılan "*Divan-ı Ahkam-ı Adliye Nizamnamesi*" ile birlikte Şer'iye Mahkemeleri aile, miras, vakıf davaları ile şahsa karşı işlenen suçlara ilişkin davalara bakmakla yükümlü hale getirildi. Yine aynı yıl çıkartılan "*Şuray-ı Devlet*

³¹⁶ Gürkan Tekin, "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)" **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2011, s.s. 28-29.

³¹⁷ <http://icticaret.ticaret.gov.tr/data/51f62306487c8e4cbc94b341/1920.pdf>, (Erişim: 25.03.2019).

³¹⁸ Ali İhsan Gencer, "Bahriye Nezâreti", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul, 1991, s. 512.

³¹⁹ Ali Akyıldız, "Şurâ-yı Devlet" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010, s.238.

³²⁰ Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Hukuku**, 1.b., Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 539.

³²¹ İbrahim Durhan, "Osmanlı Hukukunun Yapısı Üzerine Bir Etüd", **A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.3, S. 1., s.s. 228-229.

³²² Çoşkun Üçok, Ahmet Mumcu, **Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı**, 3.b., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 470. Ankara, 1982, s.s. 330-331.

³²³ A.g.e., s. 335.

Nizamnamesi" ile birlikte de idari yargı yetkileri de tamamen ellerinden alındı³²⁴. Daha sonra Şer'iyeye Mahkemeleri'nde görev yapan kadıların rütbe ve derecelerine ilişkin düzenlemeler yapıldı, kadıların idari, mali ve belediyeye ilişkin yetkileri ellerinden alınarak sadece dava görmekle yükümlü hale getirildiler³²⁵. 1847 ve 1848 tarihlerinde yabancı devletlerin baskısıyla Osmanlı Devleti ile yabancılar arasındaki ticaret davalarına bakması suretiyle "*Karma Ticaret Mahkemeleri*" kuruldu. 1850 yılında "*Ticaret Kanunu*"nun kabul edilmesiyle ticari yargının önemi arttı ve 1861 yılında "*Ticaret Yargılama Kanunu*" yayımlanıp yetkileri arttırılarak tüm tüccarları kapsamı dâhiline alan Ticaret Mahkemeleri kurulma yoluna gidildi³²⁶.

1864 yılında mülki idareyi düzenleyen "*Vilayet Nizamnamesi*"nin çıkartılmasıyla birlikte bir hayli sınırlı görevleri olan Nizamiye Mahkemeleri kuruldu. Yapılan düzenlemelerle her kazada bir "*Meclis-i Deavi*" (Dava Kurulu), her sancak merkezinde bir "*Meclis-i Temyiz*" (Temyiz Kurulu), her vilayet merkezinde de bir "*Divan-ı Temyiz*" (Üst Temyiz Kurulu) oluşturuldu. Bu mahkemeler Şeriat, Cemaat, Ticaret ve Konsolosluk Mahkemeleri'nin görev alanları dışında kalan alanlarda hem Müslümanların hem de zimmilerin yargı işine bakmakla görevlendirildiler³²⁷. 1868 yılında çıkartılan "*Mehakim Nizamnamesi*" ile bu mahkemelerde yeniden düzenlemeye gidildi, vilayetlerde önemli ceza davalarının görülmesi için "*Meclis-i Cinayet*" adıyla ağır ceza mahkemeleri kuruldu. 1871 yılında yapılan bir başka düzenleme ile birlikte de bu mahkemeler bidayet ve istinaf olmak üzere iki dereceli mahkemeler şeklinde nahiye, kaza, liva ve vilayet mahkemeleri biçiminde dört kısımda toplandı ve adliye örgütü mülki örgütten ayrıldı³²⁸. Bunlarla beraber, yine yargı alanında Tanzimat Fermanı'nın ilanının hemen sonrasında yayımlanan ceza kanununun uygulanması için üyeleri arasında şeriatın temsilcisi olan kadı ve sivil yöneticilerin yer aldığı ceza mahkemesi niteliğinde bütün ceza işleriyle görevlendirilen "*Meclis-i Tahkikat*" kuruldu³²⁹.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka konu ise II. Mahmut Dönemi'nde yönetim işlerinde danışma ve memurları yargılama, devletle kişiler arasındaki anlaşmazlıkları çözme amacıyla kurulan "*Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı*

³²⁴ Halil Cin, Gül Akyılmaz, **Türk Hukuk Tarihi**, 4.b., Sayram Yayınları, Konya, 2011, s. 183.

³²⁵ A.g.e., s. 184.

³²⁶ Üçok, Mumcu, a.g.e., s. 331.

³²⁷ A.g.e., s. 332.

³²⁸ Cin, Akyılmaz, a.g.e., s. 188.

³²⁹ Üçok, Mumcu, a.g.e., s.s. 330-331.

Adliye"dir. Kurulduğu zamandan itibaren bünyesinde bazı değişiklikler yaşayan bu kurum, 1868 yılına gelindiğinde "*Divan-ı Ahkam-ı Adliye*" ve "*Şuray-ı Devlet*" şeklinde ikiye ayrıldı³³⁰. Bu tarihten itibaren bugünkü Yargıtay'ın temelini oluşturan Divan-ı Ahkam-ı Adliye idari yargıdan ayrılarak Nizamiye Mahkemeleri'nin temyiz mercii haline geldi. Günümüz Danıştay'ının temelini oluşturan Şûrâ-yı Devlet ise devletin idari, mülki, hukuki, inzibati, mali, ticari, askeri vb. hususlardaki danışma organı haline geldi. Bunun yanı sıra yasama alanında her türlü kanun ve tüzük tasarılarını hazırlamak ve incelemek, kanun ve nizamnamelerin tam olarak uygulanıp uygulanmadığını denetlemek gibi yetkilere de sahipti³³¹.

Tanzimat Dönemi itibarıyla imtiyazlı vilayetler kapsamında ve askeri yargı alanında da düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. İmtiyazlı vilayetlerde yapılan düzenlemeler kapsamında özellikle Mısır vilayetinde karma ve nizami mahkemelerin kurulduğu görülmektedir. Bu mahkemelerin kurulmasıyla birlikte imparatorluğun merkezinde olduğu gibi Şer'îye Mahkemeleri'nin görevleri şahıs, aile, miras, mülkiyet ve şer'î ceza hukukuyla sınırlandırıldı³³². Askeri yargı alanında ise Fransız örneğine göre çıkartılan ceza kanunları çerçevesinde iki mahkeme kuruldu. Bunlardan birincisi askeri suçlara bakmakla yükümlü Divan-ı Harb'dir. Diğeri ise Divan-ı Harblerin temyiz mercii konumunda olan Divan-ı Tecessüs'dür³³³. Her ne kadar askeri yargı alanında bu mahkemeler kurulmuş olsa da şer'î ve nizami hukuka giren davalar ya da hem askeri hem de şer'î yönü bulunan davalar mevcut Şer'îye ve Nizamiye Mahkemeleri'nde görülürdü³³⁴.

Ele alınacak bir diğer konu ise Tanzimat itibarıyla başlayan kanunlaştırma hareketleridir. Bu kanunlar yerli, iktibas ve karma olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Yerli kanunlar: "*1840 (1256) tarihli Ceza Kanunu, 1851 (1267) tarihli Ceza Kanunu: Kanun-ı Cedid, 1858 (1274) tarihli Arazi Kanunnâmesi, 1869-1876(1284-1292) tarihleri arasında vücuda gelen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Kanunu: Mecelle, 1917 (1331) tarihli Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ve 1917(1331) tarihli Usûl-ı Muhakeme-i*

³³⁰ A.g.e., s. 323.

³³¹ Cin, Akyılmaz, a.g.e., s.s. 191-193.

³³² Ekrem Buğra Ekinci, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, 1.b., Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2004, s. 305.

³³³ Nazmi Küçükyağcı, "Geçmişten Günümüze Türk Yargı Sistemi ve Yargı Bürokrasisi", **Başbakanlık Uzmanlık Tezi**, Ankara, 2012, s. 63.

³³⁴ Ekinci, **Tanzimat ve Sonrası...**, s. 341.

Şer'îye Nizamnâmesi'dir"³³⁵. İktibas kaynaklı olanlar: "1840 Tarihli Kanunnâme-i Ticaret-i Berriye, 1850(1266) tarihli Kanunnâme-i Ticaret, 1861(1278) tarihli Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi 1863(1280) tarihli Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi, 1879(1296) tarihli Usûl-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu, 1881(1297) tarihli Usûl-ı Muhakemat-ı Hukukîye Kanunu'dur"³³⁶. Karma kanunlar ise "1858 (1274) tarihli Ceza Kanunâme-i Hümâyûnu 1876(1292) tarihli Kanun-ı Esasi: İlk Osmanlı Anayasası ve 1880(1297) tarihli Usûl-i Muhakemat-ı Hukukîye Kanun-ı Muvakkâti'dir"³³⁷.

Hukuk ve adliye teşkilatı üzerine buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Tanzimat Dönemi'nde hukuk sisteminde ve adliye teşkilatında birçok yenilik ve değişim yapıldı ve bu yeniliklerin yanı sıra İslam hukuku da uygulanmaya devam etti. Dolayısıyla bu durum hukuki alanda hem İslam hukukuna hem de Batı hukukuna dayalı düalist bir yapı ortaya çıkardı³³⁸. İttihatçılar Dönemi'nde ise yargının şer'i kanun ve kurumlardan bağımsızlaştırılması, yargıda birliği sağlama gibi amaçlar doğrultusunda Konsolosluk ve Cemaat Mahkemeleri'nin kaldırılması, şeyhülislamın yetkilerinin kısıtlanması, Şer'i Mahkemeler'in Adalet Bakanlığı'na bağlanması, kadının özgürleşmesini sağlamak amacıyla Avrupa ilkelerine dayalı bir aile kanununun çıkartılması gibi daha laik adımlar atılması ile birlikte modern yargı örgütüne benzeyen bir sistem oluşmaya başladı³³⁹.

23 Nisan 1920 tarihine yani TBMM'nin açılışına gelindiğinde, bu dönemden 1921 Anayasası'nın ilanına kadarki süreçte, yargı alanında bazı önemli kanun ve kararlar çıkartıldı. Bunlardan birincisi Sivas'ta geçici bir Temyiz Mahkemesi'nin kurulmasını öngören 7 Haziran 1920 tarihli kanun, bir diğeri ise İstiklal Mahkemeleri'nin kuruluşunu sağlayan 11 Eylül 1920 tarihli kanundur. Bunlarla birlikte "Tehcir" suçundan dolayı tutuklu olanların serbest bırakılmaları ve tutuksuz yargılanmaları (8 Mayıs 1920), Kuva-yı Milliye mensuplarının askerler gibi yargılanmaları (30 Haziran 1920), tutuklu ve hükümlülerle ilgili işlem ve kararların askerlik görevlerini yapmaları için ertelenmesi (15 Haziran 1920) gibi dönemin

³³⁵ Musa Gümüş, "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri İdeolojisi ve Kurumları" **Tarih Okulu**, S.14, İlkbahar-Yaz 2013, s.167.

³³⁶ A.g.m., s. 167.

³³⁷ A.g.m., s.167.

³³⁸ Üçok, Mumcu, a.g.e., s. 330.

³³⁹ Gürsoy Akça, Himmet Hülür, "Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi " **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 21. 2007, s. 264, Üçok, Mumcu, a.g.e., s. 330.

olağanüstü koşulları sebebiyle "*Heyet-i Vekile*"nin yargıya müdahale niteliğindeki kararları da mevcuttur³⁴⁰.

1921 yılı anayasası ve yargı düzenlemesine bakıldığında 1921 Anayasası, 1876 Anayasası yürürlükte olduğu için yargı konusunu ele almamıştır. Bunun tek istisnası Nahiye Şuraları'nın ve İdare Heyetleri'nin "*kazai*" (adli yetkilerinden) söz eden, fakat bunların ne olduğunu açıklamayan hükümdür. Fakat bu hüküm de uygulama alanı bulamamıştır³⁴¹. 1924 yılı anayasasına kadar ki süreçte yargı alanında yapılan bu düzenlemeler dışında Osmanlı Devleti'nden miras alınan mahkemeler işlev görmeye devam etmiştir. 1924 yılına gelindiğinde gerek yeni anayasa gerek yapılacak yeni düzenlemelerle birlikte yeni yönetimin ilkelerine uygun laik bir yapı ortaya konulmaya başlanacaktır³⁴². Bu süreç Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında ele alınmıştır.

Yargı sistemi konusunda dönemin vatandaşlık kitapları özellikle milletin rahatça yaşayabilmesi, haklarını arayabilmesi, elde edebilmesi, işlerini rahatça halledebilmesi için adliye teşkilatı konusu üzerinde önemle durmaktadırlar. Bu nokta da Ali Seydi, Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında Sûrâ-yı Devlet'in işleyişi, vazifeleri, mevcut mahkemelerin işleyişi, bu mahkemelerin vazifeleri, devletin kolluk kuvvetleri hakkında bilgilere yer vererek çocukların bilinçlenmesini ve bilgilenmesini sağlamak istemiştir³⁴³. Bunun yanı sıra Ali Seydi adliye teşkilatının tanımlamasını yaparken bu teşkilatın adaleti temin etmek için var olduğu ve her meşruti hükümette bu teşkilat dahilinde bulunan kurumların, kişilerin bağımsız bir yapıya sahip olması gerektiği vurgusunu yapmaktadır³⁴⁴. Mithad Sadullah'da yine Ali Seydi'nin kitabına benzer bir şekilde mevcut mahkemelerin işleyişi, taşra teşkilat yapısı, bu mahkemelerde davaların nasıl takip edildiğine ilişkin bilgilere yer vermiştir³⁴⁵.

1.7.7. Yönetim Sistemi

Osmanlı Devleti'nde 1839 tarihinde Gülhane Hatt-ı Humayunu'nun ilanıyla birlikte başlayan Tanzimat, geleneksel örgütlenmelerin "*tanzim*" edildiği, Avrupa'nın

³⁴⁰ Tanör, a.g.e., s. 243.

³⁴¹ A.g.e., s. 261.

³⁴² Küçükyağcı, a.g.t., s. 77.

³⁴³ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s.s. 46,61-64.

³⁴⁴ A.g.e., s. 61.

³⁴⁵ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s.s. 104-118.

üstünlüğünün esas alınması itibarıyla batılılaşma yolunda önemli adımların atıldığı ve bu doğrultuda birçok değişimin yaşandığı bir dönemdir. Söz konusu dönemde devlet yönetiminde egemen olmaya başlayan ana fikir, yeniden yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır³⁴⁶. Yeniden yapılanma fikri doğrultusunda Tanzimat hareketi devlet gücünün tek bir merkezden etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamak için güçlü ve merkezîyetçi bir devlet mekanizmasının oluşturulmasını, devletin bütün mali icraatlarının tek merkezden yönetilip yönlendirilmesini hedeflemekteydi³⁴⁷. Tanzimat'ın merkezileşme amacıyla oluşturmak istediği bu yapı yalnızca imparatorluğun sonuna kadar değil, Cumhuriyet Dönemi'ne de önemli bir miras olarak kalmıştır³⁴⁸.

Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı sonrasında idari alanda yaşanan ve günümüz Türkiye'sini de büyük oranda etkilemiş olan gelişmeler Osmanlı yönetim sistemini ete kemiğe büründüren *1864 Vilayet Nizamnamesi*³⁴⁹, *1871 Vilayet Nizamnamesi*, *1876 Nahiye Nizamnamesi* ve *1876 Vilayet Talimatnamesi* ile gerçekleştirildi³⁵⁰. Yapılan bu düzenlemelerle Osmanlı yönetim sistemi; vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy olarak teşkilatlandırıldı. Bu hiyerarşi içerisinde Osmanlı yönetim sisteminde yer alan her üst kademe astların etkili bir biçimde denetler hale geldi, vali ve yöneticiler de devletin teokratik temsilcileri olarak ortaya çıktılar³⁵¹. 1876 tarihli Kanun-i Esasi ile vilayetin yönetiminde yetki genişliği, merkezi ve mahalli idareler arasında görev ayrılığı ilkeleri benimsenerek vilayet, liva ve kaza meclisleri ile genel meclislerin çalışma usullerinin özel bir yasa ile düzenlenmesine karar verildi. Beraberinde, vilayetlerdeki genel yönetim ile yerinden yönetim organları birbirinden bağımsız hale getirildiler³⁵². Kanun-i Esasi sonrasında dönemin en önemli idari reformu adıyla anılan 1913 tarihli "*İdare-İ Umumiyye-i Vilayet Kanun-u Muvakkati*" yürürlüğe konuldu. Bu kanun kapsamında vilayet merkezlerinde başında kaymakamın bulunacağı merkez kazaların oluşturulması, hiçbir vilayete bağlı

³⁴⁶ Fuat Yörükoğlu, "Türk Belediyeciliğinin Gelişim Süreci", *Mevzuat Dergisi*, Yıl. 12. S.135, Mart 2009, <https://www.mevzuatdergisi.com/2009/03a/02.htm#>, (Erişim: 25.03.2019).

³⁴⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3.b., Cedit Neşriyat, Ankara, 2010, s. 495.

³⁴⁸ A.g.e., s. 496.

³⁴⁹ A.g.e., s.497.

³⁵⁰ Nazım Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, İlkbahar 2013 C.4, S.1, s.s. 8-18.

³⁵¹ Ortaylı, a.g.e., s. 498.

³⁵² Recep Sanal, "Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişmeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 22, 1998, s.174.

olmayan livaların ise vilayet hükmünde değerlendirilmesi, vilayet, liva ve kazalarda ise idare meclislerinin kurulması öngörüldü. Bu meclisler ile ilgili belirtilmesi gereken, daha önce yapılan düzenlemelerden farklı bir nitelik taşımamalarıdır. Vilayetlerde “*ikili meclis sistemi*”ne 1864 Vilayet Nizamnamesi’yle geçildi. 1913 tarihinde çıkartılan kanun kapsamında ise iki meclisten oluşan bu yapı daha ileri taşınarak “*umumi meclis*” kanadına “*hususî idare*” adıyla tüzel kişilik verildi³⁵³.

Türk ulusuna yöneltilmiş olan emperyalist tehditlerin, egemenlik ve bağımsızlığı ortadan kaldırmaya yönelik başlattıkları işgal sürecine gelindiğinde, bu süreçte kurulan TBMM, bir yandan milli egemenlik ve ulusal bağımsızlık mücadelesini devam ettirirken, diğer taraftan il yönetiminin yeniden düzenlenmesine ilişkin çalışmalar da yürütüyordu³⁵⁴. Bu bağlamda 1921 yılında çıkartılan anayasa çerçevesinde idari yapı da düzenlemelere gidildi. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 10. maddesi "*Türkiye, coğrafi vaziyet ve iktisadî münasebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara münkasem olup kazalar da nahiyelerden terekkep eder*"³⁵⁵ şeklindedir. Bu maddeden de anlaşılacağı üzere idari teşkilatlanmada livalara yer verilmediği, livaların kaldırılmak istendiği anlaşılmaktadır. Beraberinde, yine 1921 Anayasası ile illerin valileri TBMM tarafından atanarak onun taşradaki temsilcileri durumuna getirildiler. Anayasanın 22. ve 23. maddeleri ile de 1913 yılından itibaren faaliyette bulunan Umumi Müfettişlikler, anayasa ile güvence altına alındılar. Keza, nahiyelere ise köy birlikleri haline getirilmeleri suretiyle tüzel kişilik verildi. Ancak burada belirtilmesi gereken temel unsur 1921 Anayasası ile idari taksimatta livaları fiilen ortadan kaldıran düzenlemenin bu dönemde hayata geçirilememesidir, ta ki 1924 yılında çıkartılan anayasaya kadar³⁵⁶.

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat ile başlayan değişim sürecinde değişimden nasibini alan bir başka alan ise belediyecilik oldu. Eskimiş ve işlevini kaybetmiş geleneksel sistemle aksak total yürümeye çalışan belediye hizmetleri, yeni bir yapılanmayla düzenlenmeye çalışıldı.³⁵⁷ Bu bağlamda 1854 yılında Batılı ilk

³⁵³ Kartal, a.g.m., s.s. 19-20.

³⁵⁴ Sanal, a.g.m., s.180.

³⁵⁵ Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 101.

³⁵⁶ Sanal, a.g.e., s. 181.

³⁵⁷ Yücel Öztürk, "Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri" **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Erzurum 2014. s. 20.

belediye örneğini oluşturan *İstanbul Şehremaneti* kuruldu³⁵⁸. Fakat kurulan Şehremaneti'nin mali yetenekten yoksun oluşu, bağımsız gelirlere sahip olmayışı, yetersiz bir kadroya sahip olması nedenlerinden dolayı bu sistem modern belediyeçilik anlayışı konusunda başarılı bir başlangıç sağlayamadı³⁵⁹. Bu başarısız girişimin yanında özellikle yabancıların yaşadığı Galata ve Beyoğlu'nda modern belediye hizmetlerinin sağlanması için Paris örneği alınarak *Altıncı Daire-i Belediye* kuruldu³⁶⁰. Altıncı Daire-i Belediye, teşkilatlanması ve yetkileri sebebiyle diğer mevcut kurumlardan farklı bir yapıya sahipti. Bu teşkilatın başkan ve meclis üyeleri atama ile görev başına geliyor olsa da örnek olarak alınan mevcut geleneksel kurumlar değil, Batı olmuştu. Bu teşkilatlanmanın görevlerini tayin eden bir nizamname çıkarılarak doğrudan merkeze bağlı, fakat belirli ölçüde serbestliği olan bir devlet ofisi gibi çalışması öngörüldü. Bu teşkilatlanma görevlerin yerine getirilmesi için merkezden gelen finansal desteğin yanı sıra, gelir elde edebilen ilk mahalli idare birimidir³⁶¹. 1864 yılında ise yayınlanan Vilayet Nizamnamesi ile birlikte Osmanlı taşra kentlerinde modern belediye örgütlenmesinin uygulanmaya başladığı görülmektedir³⁶². Bu nizamname ile “*merkezin yükünü azaltmak için*” kentin bayındırlık, altyapı, temizlik, aydınlatma, narh, çarşı ve pazar işleri, itfaiye gibi alanlarda yetki sahibi olacak “*belediye meclislerinin*” oluşturulmasına karar verildi. Ancak bu düzenlemeye karşın, “*belediye meclisi*” uygulaması bazı istisnalar haricinde uygulanamadı.³⁶³

İlk aşamada yaygın ve olumlu sonuçlar sağlanamamakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda belediye örgütlenmesinin gerçek temelleri I. Meşrutiyet'le birlikte atıldı³⁶⁴. 1876 yılında yürürlüğe giren Kanun-i Esasi de belediye teşkilatlarının özel bir kanunla düzenleneceği ifade edilmekte idi. Bu kanun 1877 tarihli “*Dersaadet Belediye Kanunu*” idi. Bu kanun kapsamında İstanbul yirmi daireye ayrılarak, Altıncı Daire-i Belediye'nin ayrıcalıkları ortadan kaldırıldı. Bu kanun belediye teşkilatlarına mevcut görevleri dışında nüfus sayımı, emlak yazımı gibi günümüzde merkezi idare tarafından yürütülen görevler de veriyordu. 1878 yılında uygulamadaki bazı aksamalar nedeniyle yirmi daire yerine on dairenin kurulmasına karar verildi ve bu

³⁵⁸ Yörükoğlu, a.g.m., <https://www.mevzuatdergisi.com/2009/03a/02.htm#>, (Erişim: 25.03.2019).

³⁵⁹ Ortaylı, a.g.e., s.s. 436-437.

³⁶⁰ A.g.e., s. 437.

³⁶¹ Yörükoğlu a.g.m., <https://www.mevzuatdergisi.com/2009/03a/02.htm#> ,(Erişim: 25.03.2019).

³⁶² Ortaylı, a.g.e., s. 438.

³⁶³ Öztürk, a.g.t., s.s. 21-22.

³⁶⁴ Ortaylı, a.g.e., s. 439.

uygulama, yapılan bazı değişikliklerle II. Meşrutiyet'in ilanına kadar varlığını sürdürdü³⁶⁵. II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise “*Dersaadet Teşkilatı Belediye Hakkında Kanunu Muvakkatı*” ile İstanbul belediye teşkilatında yeniden düzenlemeye gidildi. Bu kanun kapsamında şehremini meclisinin yerine “*encümen*”, belediye daireleri yerine belediye şubeleri getirildi. 1877 yılındaki “*Dersaadet Belediye Kanunu*” ile oluşturulan bu yapı, yapılan çeşitli düzenlemelerle birlikte 1930 yılına kadar uygulanmaya devam etti. Taşrada ise Batılı tarzda belediye teşkilatı 1870 yılına kadar oluşturulmadı. Bu alandaki ilk düzenleme taşradaki belediye oluşumlarının kanuni temellerini atan 22 Ocak 1871 tarihli “*İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi*”dir. Genel olarak bakıldığında bu nizamname ile birlikte vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde belediye işleri ile ilgili belediye meclislerinin kurulması öngörüldü. Ancak öngörülen bu sistem çoğu yerde oluşturulamadı ve uygulamada da başarı sağlanamadı. 1875 yılında çıkartılan Nahiye Nizamnamesi ile kasaba ve köylerde de belediye teşkilatı kurulmak istendi, fakat uygulamada yine başarı sağlanamadı. 1877 yılında “*Dersaadet Belediye Kanunu*” ile birlikte İstanbul dışındaki teşkilatlanmanın yasal temelini şekillendiren “*Vilayetler Belediye Kanunu*”nun yürürlüğe girmesi ile İstanbul dışında da 1930 yılına kadar yürürlükte kalacak bir yapı oluşturuldu. Bu kanun ile birlikte belediyelere tüzel kişilik kazandırıldı ve yeni yetkiler verildi³⁶⁶. 1921 yılına gelindiğinde anayasa'nın 10. ve 23. maddeleri kapsamında mahalli idarelerin yapılanmasına da yer verildi. Fakat bu dönemde savaşların yol açtığı yıkım, bulaşıcı hastalıklar, mali yetersizlikler gibi etkenler ile yeni oluşmaya başlayan siyasi sistemi sağlamlaştırma gereksinimi “*merkeziyetçilik geleneğini*” daha da güçlendirdi. Bu sebepten ötürü mahalli idarelerin tam anlamıyla kurumsallaşması ve gerek duyulan hizmetlerin belediyeler tarafından yerine getirilmesi sağlanamadı³⁶⁷.

Dönemin vatandaşlık kitapları incelendiğinde idari teşkilatta yer alan bütün kademelere, bu kademelerde yer alan yöneticilere ve bu yöneticilerin vazifelerine ayrı ayrı yer verilerek çocukların bilinçlenmesi sağlanmak istenmiştir³⁶⁸. İdari teşkilat konusunda Ali Seydi özellikle yetki genişliği ve görevler ayrımı ilkeleri üzerinde durarak bu ilkeler doğrultusunda milletin ihtiyaçlarının daha çabuk bir

³⁶⁵ Öztürk, a.g.t., s. 23.

³⁶⁶ A.g.t., s. 24.

³⁶⁷ A.g.t., s. 31.

³⁶⁸ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s.s. 50-58.

şekilde yerine getirildiği üzerinde durmuştur³⁶⁹. Mithad Sadullah'ın da Ali Seydi'nin kitabına benzer şekilde idari teşkilatta yer alan bütün kademelere, bu kademelerde yer alan yöneticilere, bu yöneticilerin vazifelerine yer verdiği görülmektedir³⁷⁰.

1.8. Türkiye Cumhuriyeti'nin Devlet Yapısı

İmparatorluğu diriltme, yaşatma ve hatta büyütme özlemi ile Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti³⁷¹ 1918 yılında savaş bittiğinde, ne yazık ki bu amaçların çok uzağında yenik bir devlet olarak tarihe adını yazdırdı. Yenilginin en ağır bedeli 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi idi. Mütareke fiilen Osmanlı Devleti'ne son verirken Anadolu'nun her köşesi de işgal ediliyordu. Bu koşullar Anadolu'da yoktan var olmanın amansız mücadelesinin başlangıcı oldu. Bu amansız mücadele önce askeri zaferle, ardından Lozan Antlaşması'yla birlikte gelen siyasi zaferle, yani bağımsız bir devletin kurulmasıyla sonuçlandı.

Bağımsız bir devlet kurma yolunda 23 Nisan 1920 tarihinde açılan Büyük Millet Meclisi'nin, milletin tek ve gerçek "*mümessili*" olarak kabul edilmesi, 1921 Anayasası ile egemenliğin kayıtsız şartsız millete bırakılması ve 1922 yılında saltanatın kaldırılması ile siyasal rejimin çehresini belli eden önemli adımlar atılmış olsa da³⁷² 29 Ekim 1923 tarihine gelindiğinde, "*Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun*"³⁷³ çerçevesinde 1921 Anayasası'nın bazı maddelerinde değişikliğe gidilerek³⁷⁴ ve 1. maddeye "*Türkiye Devleti'nin şekli-i hükûmeti, cumhuriyettir*"³⁷⁵ hükmü eklenerek artık devletin siyasal rejim açısından adının verilmesi netleştirildi³⁷⁶. Dolayısıyla yıkılan Osmanlı Devleti'nin mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, imparatorluktan çok daha farklı olarak egemenliğin kaynağını tamamen millete bırakan, demokratik bir siyasal yapı olarak hayata geçti. Amaç artık siyasal, sosyal, ekonomik akla gelebilecek her alanda köklü reformlar yaparak cumhuriyet rejiminin değerlerine uygun yeni bir devlet inşa etmektir. Bu bölümde Cumhuriyet'in kendi değerlerine uygun olarak yetiştirmek

³⁶⁹ A.g.e., s. 50.

³⁷⁰ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s.s. 93-101.

³⁷¹ Berkes, a.g.e., s. 475.

³⁷² Tanör, a.g.e., s.s. 283-284.

³⁷³ Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun için bkz.: Erdem, a.g.e., s. 30.

³⁷⁴ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, 3. Kitap Birinci Bölüm, 3.b., Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013, s. 13.

³⁷⁵ Erdem, a.g.e., s. 30.

³⁷⁶ Turan, **Yeni Türkiye'nin Oluşumu...**, s. 13.

istediği yeni yurttışa, 1924 İlk Mektepler Müfredat Programı ve bu program çerçevesinde belirlenen dönemin vatandaşlık kitapları kapsamında verilmek istenen devlet algısı ele alınmıştır.

1.9. 1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda Devlet

1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda yer alan *Ma'lumât-ı Vataniye* bölümünde, yani dördüncü ve beşinci sınıflar için ayrılan bölümde devletle ilgili konuların ağırlıklı olarak beşinci sınıf programı kapsamında yer aldığı görülmektedir. Beşinci sınıflara ait programda devletle ilgili konu başlıkları şu şekildedir: "*Vatan, millet, devlet hükümet. Hükümetin muhtelif şekilleri. Milli hükümet, hükümet-i meşrûta ve cumhûriyet. Ne için Cumhûriyet en iyi şekli hükümetdir? Cumhuriyetin halka temin ettiği faideler. Halkın ve Milli istiklâlin düşmanları. Millî kurtuluş ve İstiklal mücâhedesinin tarihçesi. Türkiye Büyük Millet Meclisinin teşkili. Türkiye Cumhûriyeti'nin ilanı. Cumhûriyet idâresinin evvelki idârelere tevaffuk ve ricâhati sebepleri. Teşkilâtı Esâsiye Kanûnu. En esaslı maddelerinin izâhı. ...Bizde intihâb. ...Umûmî intihâbat*³⁷⁷. Türkiye Büyük Millet Meclisi. Teşrû ve icrâi vazîfeleri. Kanun nasıl yapılır? ...Reîs-i cumhur. Tarz-ı intihâbı. Vazîfe ve salahiyeti. İcra vekilleri heyeti. Vazife, salahiyet ve mesuliyeti. Muhtelif vekâletler hakkında mücmel malumat. ...Adliye teşkilâtı. Tarz-ı faaliyetleri. Vazife salâhiyetlerinin hudûdu. Cürüm, Ceza. Türkiye Cumhûriyetinin muhtelif mahkemeleri hakkında mücmel ma'lûmât. Muhtelif mahkemelerde davalar nasıl takip olunur: ...İdâri Teşkilât: Vilâyet, kâza, nâhiye. meclis-i umûmî-i vilayet. Vali, kaymakam, nâhiye müdiri, şehir emini, belediye reîsi. Vazîfe ve selâhiyetleri. Vilâyet, kâza ve nâhiye teşkilâtının mücmelen mukâyesesi"³⁷⁸.

1.10. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Devlet Algısı

Yukarıda 1924 İlk Mektepler Müfredat Programı kapsamında yer verilen devletle ilgili konu başlıkları Cumhuriyet Dönemi kapsamında ele alınan Mithad Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından ilkokulların dördüncü sınıfları için ortak hazırlanan, 1926 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye Dersleri*, yine aynı yazarlar tarafından beşinci sınıflar için ortak hazırlanan 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye*; Muallim Orhan Fuad tarafından ilkokulların dördüncü

³⁷⁷ İlk Mektepler Müfredat Programı, s. 35.

³⁷⁸ A.g.e., s.s. 36-37.

sınıfları için hazırlanan 1926 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* ile beşinci sınıfları için hazırlanan 1924 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitapları çerçevesinde insan ve toprak unsuru, egemenliğin kaynağı açısından devletin şekli, anayasası, yasama, yürütme erkleri, yargı sistemi ile yönetim sistemi başlıkları altında incelenmiştir.

1.10.1. İnsan ve Toprak Unsuru

Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında bir devletin var olmasını sağlayan temel unsurlar arasında yer alan insan ve toprak unsuruna ilişkin açıklamalar, II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarından özellikle çok uluslu bir imparatorluktan ulus devlete dönüşmenin ortaya çıkardığı temel farklılıklar şeklinde ayrılmaktadır. Bu doğrultuda dönemin vatandaşlık kitaplarından Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın beşinci sınıflar için hazırladığı 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabına bakıldığında burada insan unsurunu tanımlayan millet kavramı; "*Aynı soydan gelen aynı lisanla konuşan aynı adetlere tabi olan insan kümelerine 'millet' denir*"³⁷⁹ şeklinde tanımlanmaktadır. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın millete ilişkin yaptığı bu tanımlamanın aynı soy ve aynı lisan vurgusuyla objektif millet anlayışına, aynı adetlere tabi olma vurgusuyla da manevi bağları ele alan sübjektif millet anlayışına uygun bir tanımlama olduğu görülmektedir. Ağırlıklı olarak objektif millet anlayışına uygun bir tanımlama yapılmasının temelinde ise yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin milliyetçilik esası çerçevesinde düzenlenen bir yapıya sahip olmasıdır. Bu yapıda ortak bir dil ve soy birliği temel alınan koşullar arasındadır³⁸⁰. Buradaki soy birliğinden kasıt ise herhangi bir değişime uğramamış saf bir soy tanımlaması değildir³⁸¹. Sadullah ve Rıdvan'ın millet tanımında yer alan aynı adetlere tabi olma koşulu da yine Türk milliyetçiliği tanımı çerçevesinde yer verilen koşullar arasında yer almaktadır³⁸². Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın millete ilişkin yaptığı bu tanımlamanın II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarındaki sübjektif millet anlayışı vurgusunun yanında, her iki anlayışı da dikkate alan ve Cumhuriyet'in milliyetçilik anlayışı çerçevesinde geliştirilen bir tanımlama olduğu söylenebilir.

³⁷⁹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, **Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye**, Beşinci Sene, İstanbul Ebussuud Caddesi 11-13 Matbaa, 1924, s. 3.

³⁸⁰ Afet İnan, **Medeni Bilgiler**, 5.b., Örgün Yayınevi, İstanbul, 2016, s.30.

³⁸¹ A.g.e., s.s. 24-25.

³⁸² A.g.e., s. 30.

Cumhuriyet'in milliyetçilik anlayışı, Türk kimliğini bir üst kimlik olarak belirleyen ve bütün alt kimlikleri bu üst kimlik çerçevesinde birleştiren bir anlayışa sahiptir. Bu çerçevede Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından millet kavramının açıklaması yapılırken, özellikle Türklüğü ve Türk soyunu yücelttiklerini görmekteyiz. Bu konuda kitapta yer alan ifadeler "*Bizim milletimize Türk milleti denir. Türkler çok eski bir millettir. Başka milletler pek iptidai bir halde iken Türklerin kuvvetli hükümetleri ve iyi kanunları vardı. Binlerce sene evvel Asya ortalarında yaşayan Türkler oralarda birçok medeni eserler bırakmışlardır*"³⁸³ şeklindedir. Bunların yanı sıra Türk milletinin yiğitliği, cesurluğu, zeki ve çalışkanlığı üzerinde durulurken, bu özelliklere sahip Türklerin gerek padişah idaresinin fenalıkları gerek düşmanların rahat vermemeleri nedeniyle ilerlemesi engellenmiş, bu durum Türk milletinin bağımsızlığını da ortadan kaldırmıştır³⁸⁴ ifadelerine de yer verilmektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere bir taraftan, Türk milleti yüceltilirken, Türk milletinin ilerlemesine engel teşkil eden noktalardan biri olarak da padişahlık idaresi gösterilmektedir. Çünkü padişahlık idaresi tarafından verilen imtiyazlar neticesinde Türkler özgürlük ve bağımsızlıklarını kaybetmişlerdi³⁸⁵. Kaybedilen özgürlük ve bağımsızlık ise mukaddes Kurtuluş Savaşı ve sonrasında imzalanan Lozan barışı ile sağlandı. Böylece Türk milleti bütün dünyaya hür ve bağımsız bir devlet olarak kendini tanıttı³⁸⁶.

Vatan kavramına bakıldığında bu kavram, Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından "*Bir milletin elinde bulunan bütün memleketleridir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin idaresi altında bulunan bütün yerler Türklerin vatanıdır*"³⁸⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere vatan bir milletin üzerinde yaşadığı siyasi sınırları belirli toprak parçası şeklinde tanımlanmaktadır. Bu kavram kapsamında dikkati çeken önemli bir nokta ise vatan kavramının tanımlaması ve açıklaması yapılırken, II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi sevgi, saygı gibi değerlerin aktarılması ve bunların pekiştirilmesinde kullanılan aile benzetmesinin 1924 tarihli kitapta da görülmesidir. Bu ifadeler ders kitabında "*Vatan büyük bir aile ocağıdır. Bir aile halkı birbirlerini nasıl severler ve korurlarsa bir vatanda yaşayan insanlarda birbirlerini öyle severler ve korurlar. Evimize*

³⁸³ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 3.

³⁸⁴ A.g.e., s.s. 3-4.

³⁸⁵ A.g.e., s. 4.

³⁸⁶ A.g.e., s. 4.

³⁸⁷ A.g.e., s. 4.

yabancıların girmesini istemediğimiz gibi vatanımıza da başka milletlerin el uzatmasına katlanamayız."³⁸⁸ şeklinde yer almaktadır.

Orhan Fuad'ın beşinci sınıflar için hazırladığı 1924 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabında vatandaş ve millettaş kavramları ele alınmaktadır. Orhan Fuad'a göre dil ve din birliği olmaksızın, aynı sınırlar dâhilinde doğup yaşayan ve aynı kanun ve hükümete tabi olan kişiler "*vatandaş*"³⁸⁹; aynı ırk, lisan, his ve gelenek görenekleriyle birbirine bağlı olanlar ise "*millettaş*"³⁹⁰ olarak tanımlanmaktadır. Bu millettaşların oluşturduğu topluluğa da "*millet*" denilmektedir³⁹¹. Yapılan bu tanımlamada millettaşların üzerinde yaşadığı belirli siyasi sınırların bulunduğu bir toprak parçası söz konusu değildir. Çünkü millettaşlar sadece Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde değil, onun dışındaki yerlerde de yaşamaktadırlar³⁹². Kısacası aynı vatan toprakları üzerinde yaşayanlar vatandaş, maddi ve manevi bağlarla birbirine bağlı, fakat aynı vatan üzerinde yaşamayanlar da millettaş olarak tanımlanmaktadır. Orhan Fuad'ın burada ele aldığı vatandaşlık kavramının hemşerilik, memleketlilik anlamında kullanıldığı söylenebilir.

Orhan Fuad vatani ele alırken iki ayrı kavram ve tanımlamaya yer vermektedir. Bu kavramlardan birincisi "*vatan*" diğeri ise "*hususî vatan*"dır. Eğer Türkiye Cumhuriyeti toprakları dâhilinde bulunan bir memlekette doğmuş ve oranın siyasi ve idari haklarına tabi iseniz, o doğduğunuz yer sizin "*hususî vatan*"ınızdır³⁹³. Buradaki "*hususî vatan*" kavramıyla tanımlanmak istenen kişinin doğduğu yer, yani memleketidir. Sadece doğulan yer ile tanımlanması mümkün olmayan "*vatan*" kavramı ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları dâhilinde ve onun idaresi altında bulunan bütün şehirleri, memleketleri kapsamaktadır³⁹⁴. Asıl vatan ise budur. Bu vatanın sınırları dâhilinde yaşayanlar ise yukarıda da değinildiği gibi millettaş değil, vatandaş olarak tanımlanmaktadır.

³⁸⁸ A.g.e., s. 4.

³⁸⁹ Orhan Fuad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye Ma'lûmât-ı Vataniye**, Beşinci Sene, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1924. s. 13.

³⁹⁰ A.g.e., s. 13.

³⁹¹ A.g.e., s. 13.

³⁹² A.g.e., s.s. 13-14.

³⁹³ A.g.e., s.s. 7-8.

³⁹⁴ A.g.e., s. 8.

1.10.2. Egemenliğin Kaynağı Açısından Devletin Şekli

19 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkmasıyla başlayan yeni ve bağımsız bir devlet kurma savaşı; iç ve dış düşmana karşı verilen başarılı bir mücadele neticesinde siyasi bir rejim olan Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle sonuçlandı³⁹⁵. Bu yeni siyasi rejim her ne kadar Osmanlı'dan kalan miras üzerine inşa edilmiş olsa da siyasi, sosyal, ekonomik, hukuki akla gelebilecek her alanda çok daha farklı bir yapıya sahipti. Bu yapıyı farklı kılan en önemli özelliklerden biri ise egemenliğin kayıtsız şartsız millete bırakılmasıydı.

Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları, sadece egemenliğin tamamen millete bırakıldığı cumhuriyet rejimine değil, ayrıca II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi egemenliğin, tamamen hükümdarın elinde bulunduğu mutlakiyet rejimi ile milletin kısıtlı da olsa egemenlik hakkına sahip olduğu meşrutiyet rejimine de yer vermektedirler. Bunun sebebi Orhan Fuad'ın da ifade ettiği üzere, dünya üzerinde şekil itibarıyla üç türlü hükümet sistemi bulunmasından³⁹⁶ ileri gelmektedir. Diğer taraftan bunun sebebi mutlakiyetten cumhuriyete doğru verilen bu yönetim şekilleri ile birlikte geçmişten o güne siyasal alanda yaşanan değişimleri, bu değişimlerle birlikte ortaya çıkan temel farklılıkları ve önceki siyasal sistemlerin olumsuzluklarını öğrencilere benimsetip cumhuriyetin değerlerinin daha sağlam bir zeminde bilinçlerine oturtmalarını sağlamak olabilir. Bu çıkarım aslında vatandaşlık kitaplarında hükümet şekilleri üzerinden yapılan açıklamalarda kendini hissettirmektedir. Bu durum meşrutiyetin yüceltilip mutlakiyetçi rejimin eleştirildiği II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında da söz konusudur. Kısacası her siyasi rejim kendinden önceki sistemi ötekileştirerek kendini meşrulaştırmaktadır. Bu ötekileştirme ise Cumhuriyet Dönemi kitaplarında daha keskin bir hal almaktadır. Cumhuriyet ise bu ötekileştirmeyi meşrutiyetten ziyade Osmanlı padişahları üzerinden yapmaktadır.

Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın beşinci sınıflar için hazırladığı 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabında söz konusu siyasi rejimlerden mutlakiyet, yine II. Meşrutiyet Dönemi kitaplarına benzer bir ifade ile "*Hükümet-i Mutlaka ve Fenalıkları*" başlığı altında; kanunların bir kişinin keyfi idaresi altında bulunduğu ve herkesin körü körüne itaatle yükümlü olduğu bir sistem olarak

³⁹⁵ Aybars, a.g.e., s. 368.

³⁹⁶ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 22.

tanımlanmaktadır³⁹⁷. II. Meşrutiyet Dönemi kitaplarında yüceltilen meşrutî idare sistemi, her ne kadar Kanun-i Esasi'si ve Meclis-i Mebusan'ı bulunsa da cumhuriyet rejimi kadar rahat değildir³⁹⁸ şeklinde değerlendirilmektedir. Zira "*hükümdar fırsat buldukça kendinin ve kendisine mensup olanların menfaatlerini temin etmeye çalışır*"³⁹⁹. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere her ne kadar meşrutiyet ve cumhuriyet rejimlerinin ortak noktaları olsa da meşrutiyet rejiminde devletin başındaki kişinin hükümdar olması rejimi tehlikeye sokabilecek en temel öge olarak gösterilmektedir. Bu bağlamda Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan, Osmanlı Devleti'nin son dönemine göndermede bulunarak bu tarz hükümetlerde devletin başında bulunan hükümdarların milletin iyiliğini düşünmediklerini ve bundan dolayı Türk milletinin çok acı tecrübeler kazandığını dile getirmektedirler. Sonrasında 1922 yılında Büyük Millet Meclisi kararıyla saltanatın ilga, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle de "*pek kıymetli halaskarımız*" Gazi Mustafa Kemal Paşa ilk cumhurbaşkanı olarak seçildi⁴⁰⁰ açıklamalarına yer vererek Türk milletinin özünü ve gerçek bağımsızlığını bu safha ile kazandığını ifade etmektedirler.

Aynı ders kitabında cumhuriyet ise hükümet şekilleri arasındaki en mükemmeli ve milletler için en faydalı olanıdır ve *hakimiyet-i milliye* esasının en iyi uygulandığı hükümet sistemidir⁴⁰¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Cumhuriyeti en iyi hükümet şekli yapan unsurlar ise; milletin tamamen özgür olması, yani milletin siyasi idarenin zorbalığına tabi olmaması, millet tarafından seçilen vekilleri aracılığı ile devletin idaresinin yine millete ait olması, devletin başındaki kişinin millet tarafından belli bir süreliğine seçilmesi ve seçilen bu kişinin milletin en güzide ve en muhterem evladı olması, herkesin fikirlerini serbestçe ifade edebilmesi, kanunların yine millet tarafından seçilen vekiller aracılığı ile oluşturulması, kanunlar karşısında herkesin eşit ve hiç kimsenin suçsuz yere cezalandırılmaması, kanunlara aykırı olmamak koşuluyla herkesin hürriyet hakkını kullanabilmesi, basın ve eğitimin serbest olması, cumhuriyet idarelerinde meclis tarafından denetlenen bir hükümetin olması ve bunun milletin ezilmesine imkân vermemesi⁴⁰² olarak ifade edilmiştir.

³⁹⁷ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 7.

³⁹⁸ A.g.e., s. 8.

³⁹⁹ A.g.e., s. 8.

⁴⁰⁰ A.g.e., s. 9.

⁴⁰¹ A.g.e., s.s. 9,14.

⁴⁰² A.g.e., s.s. 12-14.

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yeni siyasal rejimin değerlerinin içselleştirilmesi ve bu değerlerin okul çağından itibaren yetiştirilmek istenen yeni vatandaş tipinin bilincinde pekiştirilmesi amacıyla Türk milletinin yeniden var olmak için verdiği amansız mücadele olan Kurtuluş Savaşı, Kurtuluş Savaşı'nda Türk milletinin karşı karşıya kaldığı iç ve dış düşmanlar, TBMM ve Mustafa Kemal yüceltilerek, bu zor ama şanlı Türk tarih devresi her yönüyle kitaplarda yerini almaktadır⁴⁰³. Bu bilinç oluşturulmak istenirken Cumhuriyet'in ve milli bağımsızlığın iki düşmanından bahsedilmektedir. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın beşinci sınıflar için hazırladığı 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabında Kurtuluş Savaşı'nda Türk milletinin karşı karşıya kaldığı ve mücadele verdiği ilk düşman Yunanlar, ikinci ve asıl büyük düşman ise Türk milletine karşı düşmanla iş birliği yapan Osmanlı padişahı Vahdettin olarak gösterilmektedir⁴⁰⁴.

*"Evet dünyadaki padişahların en haini olan Vahdettin hilafet ordusu diye İstanbul'da bir çete toplamış, vatani kurtarmaya çalışan yiğitlerin üzerine saldırmıştı. Lakin kahraman Türk her iki düşmanı da tepeledi. Hain Vahdettin nihayet bir düşman gemisine binerek kaçtı. En kederli bir zamanda millete silah çeken ve en korkunç felaketler arasında yalnız kendi istirahatini düşünen padişahlara ve onların ailelerine artık Türkiye'de yer kalmamıştır"*⁴⁰⁵.

TBMM'nin önemi ise İkdam Gazetesi'nden alınan bir makale ile çocuklara benimsetilmek istenmiştir. Bu makalede TBMM'nin kuruluşu, devletimiz için yeni ve güzel bir hayatın başlangıcı olarak değerlendirilmektedir⁴⁰⁶. "*Kanun o günü icat etmedi mevcut olan o günü, o günün büyüklüğünü kanuni bir kuvvet ile tasdik etmiş oldu*"⁴⁰⁷ cümlesi ile de TBMM'nin kutsallığı ifade edilmektedir. Zor koşullar altında kurulan cumhuriyet rejiminin benimsenmesi, korunması ve gelecek nesillere bu değerlerin aktarılması için ise çocuklara şu nasihatler verilmektedir:

"Bugün babalarımızın ve büyük kardeşlerimizin emeğiyle, sıhhatiyle, kanyla kazanılmış olan hakimiyet ve istiklal size emanet ediliyor. Bu mukaddes milli ve tarihi emaneti koruyacak, müdafaa edecek, o vazife uğrunda emeğini, kanını asla esirgemeyecek ve hakimiyet ve istiklalimize yan bakmak cesaretini gösterenlere kendi zinde kuvvetinizi gösterecek, kendi genç vücudunuzu siper edeceksiniz. Harekat-ı milliyenin ve istiklal mücahedelerinin cereyan ettiği devirde yaşamış olan bugün ki nesil... o harekatı ve mücahedatı meydana getirip pek mükemmel idare etmiş olan Gazi Mustafa Kemal Paşa ile muhterem arkadaşlarının bu mukaddes işteki azim ve iradelerini, fedakarlıklarını minnet

⁴⁰³ A.g.e., s.s. 16-20.

⁴⁰⁴ A.g.e., s. 16.

⁴⁰⁵ A.g.e., s. 16.

⁴⁰⁶ A.g.e., s. 19.

⁴⁰⁷ A.g.e., s. 19.

ve şükran ile yad etmeyi ve o tarihi simaları ve yeni devletimizi kuranlar hakkındaki hürmet ve minnetlerini kendinden sonra geleceklere aynı suretle nakil eylemeyi dahi kendilerine bir vazife bilirler"⁴⁰⁸.

Muallim Orhan Fuad'ın beşinci sınıflar için hazırladığı *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lumât-ı Vataniye* kitabına bakıldığında yine benzer şekilde mutlak, meşrutî ve cumhuriyet idarelerinden bahsedildiği görülmektedir. Orhan Fuad anayasası ve Meclis-i Mebusan'ı olmayan hükümetleri mutlak hükümet olarak değerlendirmektedir⁴⁰⁹. Mutlak hükümetlerde her işin keyfine bağlı olduğu bir hükümdar bulunur ve "[vatan] onun çiftliği, millet onun esirleri, heyet-i vekile onun halis bendeleridir. Yaptığı yaptık, dediği dediktir. Hükümdarın, padişahın emir ve iradeleri kanunun üstündedir"⁴¹⁰ ifadelerine yer vermektedir.

Meşrutîyet ve cumhuriyet ise Orhan Fuad tarafından anayasası ve millet meclisi olan hükümet türleri şeklinde tanımlanmakla beraber bu tarz hükümetler milletin kendi kendini idare ettiği milli hâkimiyet esasına dayandırılmaktadır⁴¹¹. Meşrutîyet ve cumhuriyet arasındaki temel fark, yine II. Meşrutîyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olan benzer bir ifadeyle devletin başındaki kişinin seçilme yöntemi olarak ele alınmaktadır. Bunların birinde başkan meclis tarafından seçilip belli bir süre ile görevini ifa ederken, diğesinde ise hanedan ailesine ait bir hükümdar devletin başında bulunur⁴¹². Her ne kadar iki hükümet şekli arasında temel fark sadece devlet başkanının seçilme yöntemi ile ilgili olarak gösterilse de yine en iyi hükümet şekli cumhuriyet olarak değerlendirilmektedir. Orhan Fuad bunun açıklamasını yine devletin başındaki kişi üzerinden şu şekilde yapmaktadır:

*"...Reis-i Cumhur'un müddeti bitince; çekilir; yerine intihab ile başka biri, ehliyetli diğeri bir reis getirilir. ...hükümdarlar ne kadar olmasa müstebid olan cedlerinin tarihini okuya okuya o devirlere hasret çekerler; ...ellerine küçük bir fırsat geçse hemen meşrutîyeti devirip mutlakîyet idareyi kurmak, atalarının yolunu tutmak isterler ki... Bunun için hükümdarlı meşrutî hükümetlerin ilerisi tehlikeden azade değildir. Cumhuriyette bu tehlike yoktur"*⁴¹³.

Görüldüğü üzere Orhan Fuad da siyasal rejimleri birbirinden ayırt ederken hükümdar üzerinde durmakta ve hükümdarın olduğu her siyasal yapının tehlike arz ettiği vurgusunu yapmaktadır.

⁴⁰⁸ A.g.e., s. 20.

⁴⁰⁹ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 22.

⁴¹⁰ A.g.e., s. 22.

⁴¹¹ A.g.e., s. 23.

⁴¹² A.g.e., s. 24.

⁴¹³ A.g.e., s.s. 24-25.

Orhan Fuad'ın kitabında da Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'a benzer şekilde Cumhuriyet Devrimi'nin ya da milli istiklalin düşmanı, bu uğurda verilen mücadelede düşmanla birlikte hareket eden padişah ve onun hükümet heyeti olarak gösterilmektedir.

"İstanbul'da bulunan hain yürekli, korkak padişah [Mehmet Vahdettin] ile onun tayin ettiği miskin heyet-i hükümet bu barbarca hareketlere karşı hiç ses çıkarmayıp seyirci kaldılar, İngilizlere dalkavukluk ettiler; onların sözüyle bir çok Müslümanları ezdiler"⁴¹⁴. "... Hamiyetsiz padişah, milli Türk ordusunun nail olduğu zaferi çekemedi; belki İngilizlerden, Yunanlardan ziyade me'yüs oldu. Nihayet akıbetini düşünerek beş on gün sonra avnesinden birkaçını birlikte alarak şafak vakti Yıldız Sarayı'nın arka kapısından çıktı; kendisini orada bekleyen İngiliz generaline- utanmadan teslim etti. İngiliz muhafızlarının himayesi altında bir İngiliz harp sefinesine binerek defolup gitti"⁴¹⁵.

Gerek Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan gerek Orhan Fuad Cumhuriyet Devrimi'nin düşmanı olarak gösterdikleri Vahdettin'i "hain" olarak tanımlamaktadırlar. Bunun temelinde ise kurtuluş mücadelesinde Vahdettin'in Türk milletinin yanında değil de kendi çıkarları doğrultusunda düşmanla birlikte hareket etmesi yatmaktadır.

1.10.3. Anayasa

Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan, beşinci sınıflar için hazırladıkları *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabında anayasayı öncelikle her milletin tabii çıkarlarını koruyan kanun olarak tanımlamaktadırlar⁴¹⁶. 1924 Anayasası ise milletin hükümetin karşılıklı hak ve görevlerini tayin eden bir kanun şeklinde tanımlanmaktadır⁴¹⁷. Burada asıl vurgulanması gereken, anayasal hareketlerin 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'ye dayandırılmasıdır. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan her ne kadar anayasal hareketleri 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasiye dayandırsa da bu anayasal hareketlerin sürekli sekteye uğradığını belirtmekte ve sekteye uğramasının baş müsebbibi olarak da dönemin Osmanlı padişahlarını göstermektedir⁴¹⁸. Bu süreç ise şu şekilde ifade edilmektedir: 1876 yılında Kanun-i Esasi ilan edilmiş olsa da II. Abdülhamit'in meclisi dağıtmasıyla birlikte "*milletimiz otuz üç sene daha Kanun-i Esasi'den mahrum olarak zulüm ve istibdat altında inledi*"⁴¹⁹. Her ne kadar 1908 yılında Kanun-i Esasi yeniden ilan edilmiş olsa da

⁴¹⁴ A.g.e., s.30.

⁴¹⁵ A.g.e., s. 38.

⁴¹⁶ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 21.

⁴¹⁷ A.g.e., s. 21.

⁴¹⁸ A.g.e., s. 21.

⁴¹⁹ A.g.e., s. 21.

"milletin başında yine o eski kafalı ve müstebid hükümdarların oğulları bulunuyordu", bundan dolayı meşrutiyetten yeteri kadar istifade edemedik⁴²⁰. Son senelerde bu hükümdarların "hiyaneti artık tahammül edilemeyecek bir dereceyi buldu" ve 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte cumhuriyet rejiminin esaslarını içeren yeni bir Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edildi⁴²¹. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Cumhuriyet Devrimi'nin ötekisi olarak verilen Osmanlı Devleti ve onun başındaki hükümdarlar Türk Milleti'nin başına gelen her türlü felaketin sorumlusu olarak gösterilmektedirler. Bu hükümdarlardan dolayıdır ki Türk milleti uzun yıllar boyunca zulüm ve zorbalığa maruz kalmış, demokratik değerlerden yoksun yaşamış ve ilerleyip gelişmesi engellenmiştir.

1.10.4. Yasama

Yukarıda Cumhuriyet Dönem'i öncesi yasama alanında yaşanan değişimler incelenirken, Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabaât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye* kitabında yer verdiği, 1923 tarihli *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun*'la seçimlere ilişkin yapılan değişiklikler ele alınmıştı. Cumhuriyet'in ilanı sonrası dönemde ise özellikle 1924 yılı müfredat programı dâhilinde ele alınan vatandaşlık kitaplarında *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* çerçevesinde yapılan değişikliklerin aynen devam ettiği ve bu dönemde yasama organında 1924 tarihli anayasanın ele aldığı belli başlı düzenlemeler haricinde herhangi bir değişikliğe gidilmediği görülmektedir. Bu nokta da dönemin vatandaşlık kitapları incelendiğinde iki dereceli seçim sisteminin aynen devam ettiği, mebus seçmen kitlesinde, seçmen olabilmek için getirilen 18 yaş şartında, yine aynı şekilde mebus veya seçmen olabilmek için ortadan kaldırılan vergi verme şartında, ikinci seçmen kitlesinde herhangi bir değişimin olmadığı, *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* çerçevesinde gerçekleştirilen düzenlemelerin Cumhuriyet Dönemi kapsamında ele alınan vatandaşlık kitaplarında aynen ele alındığı görülmektedir⁴²².

1924 Anayasası'nın ele aldığı düzenlemeler, 1921 Anayasası'nda iki yılda bir yapılması öngörülen genel seçimlerin dört yılda bir yapılması ve mebusluk-

⁴²⁰ A.g.e., s. 21.

⁴²¹ A.g.e., s. 21.

⁴²² A.g.e., s.s. 46-51.

memuriyet vazifelerinin birlikte yürütülmesi ile ilgili getirdiği düzenlemedir⁴²³. Bu konuda 1923 tarihli *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* çerçevesinde;

"Muallimin müstesna olmak üzere merkezden mansup bilûmum memurin ile müftiler, hükkâm ve müddei umumiler ve belediye reisleri müntehibi sani intihabına mübaşeretten iki ay evvel istifa etmiş olmadıkça mahall-i memuriyetlerinin dahil bulunduğu daire-i intihabiyeden mebus intihap olunamayacakları gibi Ordu, Kolordu, Fırka kumandanlarıyla bilûmum ahz-ı asker ve kalem ve şube reisleri, Jandarma alay, tabur ve bölük kumandanları dahi mevki-i memuriyetlerinin dahil bulunduğu daire-i intihabiyede mebus intihap edilemezler. Aksi takdirde intihab-ı vâkı muteber olmaz"⁴²⁴

hükümünün getirildiği yukarıda ifade edilmişti. 1924 Anayasası ile birlikte bu hüküm 23. madde kapsamında "*Meb'usluk ile hükümet memuriyeti bir zat uhdesinde içtima edemez*"⁴²⁵ şeklinde düzenlendi. Bunların dışında 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi ve yine aynı yıl seçme yaşının 18'den 22'ye yükseltilmesi yapılan diğer değişikliklerdir⁴²⁶.

1.10.5. Yürütme

2 Mayıs 1920 tarihinde *Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun* çerçevesinde, İcra Vekilleri Heyeti bünyesinde yapılan değişikliklerden sonra 1924 yılına gelindiğinde, dönemin vatandaşlık kitaplarından da anlaşılacağı üzere gerek yürütme organı kapsamında gerek İcra Vekilleri Heyeti kapsamında bazı değişikliklerin⁴²⁷ olduğu görülmektedir. Bu dönemi bir önceki dönemden ayırt eden temel unsur, artık Cumhuriyet'in ilan edilmiş olması ve cumhuriyet rejiminin ruhuna uygun kanunların, reformların uygulamaya konulmaya başlanmış olmasıdır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nden kalan geleneksel yapıyı ortadan kaldıran, yeni siyasal rejimin ruhuna uygun olarak laik bir devlet anlayışı çerçevesinde yapılan en önemli reform, 3 Mart 1924 tarihinde hilafetin kaldırılmasıdır. Bunun dışında yine laiklik kapsamında atılmış ve İcra Vekilleri Heyeti bünyesinde de değişikliği barındıran bir diğer adım aynı tarihli "*Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun*"⁴²⁸

⁴²³ Tanör, a.g.e, s.s. 297-300.

⁴²⁴ Erdem, a.g.e., s. 158.

⁴²⁵ A.g.e., s. 33.

⁴²⁶ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku...*, s. 30.

⁴²⁷ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s.s. 61-69., Orhan Fuad, Beşinci Sene, s.s. 57-60.

⁴²⁸ https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200429.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

kapsamında Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasıdır. Bu tarihe kadar bakanlar kurulu çatısı altında yer alan bu vekâlet kapatılarak, yine aynı kanun kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Böylece Cumhuriyet'in değerlerine uygun bir şekilde din ve devlet işleri birbirinden ayrılarak çağdaş ve laik bir sistemin temelleri atılmaya devam etti. Yine "*Şerîye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun*" kapsamında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti kaldırılarak Genelkurmay Başkanlığı kuruldu⁴²⁹. Bu kanuna göre Genelkurmay başkanı, artık bağımsız hareket edebilecek, gerektiğinde ise bakanlıklarla yazışabilecekti. Atanması, başbakanın önerisi ve cumhurbaşkanının onayı ile gerçekleşecekti⁴³⁰. Bu düzenleme ile birlikte ordu siyasetin etki ve denetimi dışına çıkartılarak askerlik mesleğinin gerekliliğine göre biçimlendirildi.

Bakanlıklar ile ilgili yapılan düzenlemeler ise şu şekildedir: 5 Mart 1340(1924) tarihli "*Ziraat ve Ticâret Vekâletleri Teşkîli Hakkında Kânun*"⁴³¹ çerçevesinde, İktisat Vekâleti'ne bağlı Ziraat, Orman ve Baytar Müdürlükleri ayrılarak Ziraat Vekâleti kuruldu. İktisat Vekâleti de kaldırılarak bu vekâletin görevlerini yerine getirmek üzere Ticaret Vekâleti oluşturuldu. Yine 1923 tarihinde "*Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti İhdasına Dair Kanun*"⁴³² kapsamında Lozan Antlaşması'yla birlikte karara bağlanan mübadele ile göçmenlerin yerleştirilmesi, korunması, göç hareketinin ülkenin iktisadi çıkarlarına uygun bir şekilde düzenlenmesi için ayrı bir vekâlet olarak Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kuruldu⁴³³. Buradan da anlaşılacağı üzere 2 Mayıs 1920 tarihinde *Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun* çerçevesinde oluşturulan İcra Vekilleri Heyeti'nde, bu tarihten sonra yapılan kimi düzenlemelerle bazı vekâletlerin kaldırılıp bazı yeni vekâletlerin kurulduğu görülmektedir. Yapılan bu düzenlemeler ise gerek Cumhuriyet'in değerlerine uygunluk sağlanması ve gerekse dönemin koşulları çerçevesinde ihtiyaçlara cevap vermesi noktasında gerçekleştirilmiştir. Bu

⁴²⁹ https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200429.pdf (Erişim: 25.03.2019).

⁴³⁰ Uğur Güler, "Türkiye'de Siyasal Bir Aktör Olarak Ordu", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kamu Yönetimi Programı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2006, s. 39.

⁴³¹ https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200432.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

⁴³² https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200352.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

⁴³³ Yunus Emre Tekinsoy, "Türk Rum Nüfus Mübadelesi ve Konya", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2007, s. 39.

dönemin belirleyici unsurlarından bir diğeri de 1924 Anayasası ile birlikte yürütme organında yapılan değişikliklerdir. 1924 Anayasası'nda yürütme organı TBMM'ye ait olmakla birlikte meclis, bu yetkiyi kendi seçtiği cumhurbaşkanı ve onun atadığı İcra Vekilleri Heyeti aracılığı ile kullanabilir⁴³⁴ hale getirildi.

Yürütmenin başındaki cumhurbaşkanı ise millet meclisi üyeleri tarafından bir seçim dönemi için seçilmektedir⁴³⁵. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte ortaya çıkan kurumlardan biri de başbakanlık kurumudur. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın ilk mekteplerin beşinci sınıfları için hazırladığı 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabında da ifade ettiği üzere başbakan, cumhurbaşkanı tarafından meclis üyeleri arasından seçilmektedir⁴³⁶. İcra Vekilleri Heyeti ise başbakan tarafından meclis üyeleri arasından belirlenir ve cumhurbaşkanı tarafından atanır⁴³⁷. Millet meclisinin kabul ettiği kanunları uygulamak millet meclisi adına İcra Vekilleri Heyeti aracılığı ile yapılır⁴³⁸. İcra Vekilleri Heyeti'nin vazifeleri ise; Türkiye Cumhuriyeti'ni tehdit edecek her türlü tehlikeye karşı güçlü bir ordu ve donanmanın oluşturulması, yabancı devletlerle siyasi ilişkiler kurmak, adalet ve asayişin sağlanması, halkın ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan kurum ve kuruluşların açılmasını sağlamak⁴³⁹ şeklindedir. Bu bilgilerin yanı sıra Cumhuriyet Dönemi kapsamında ele alınan vatandaşlık kitapları Cumhuriyet'in ilanı sonrasında bakanlıklarda yapılan değişikliklerle birlikte oluşan yeni bakanlıklar ve bu bakanlıkların vazifeleri hakkında da bilgilere yer vermişlerdir⁴⁴⁰.

1.10.6. Yargı Sistemi

Yukarıda Cumhuriyet öncesi yargı sistemi hakkında gereken açıklamaların yapıldığı bölümde, özellikle Tanzimat'tan itibaren başlayan hukuk reformları ile beraber birçok Batılı fikir veya kurumun Osmanlı devlet sistemi içerisine girerek bu alanda bir çağdaşlaşma başlatmış olduğunu ve bu reformların yanı sıra, İslam hukukunun da birlikte kullanılmaya devam etmesinin hukuk alanında düalist bir yapı ortaya çıkardığı ifade edilmişti. Cumhuriyet'in ilanı sonrası döneme gelindiğinde, bu dönemde Osmanlı Devleti'nden kalan geleneksel yapıdan kurtulup yeni kurulan

⁴³⁴ Tanör, a.g.e., s. 301.

⁴³⁵ Mithad Sadullah, Doktor Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 59.

⁴³⁶ A.g.e., s. 63.

⁴³⁷ A.g.e., s. 63.

⁴³⁸, A.g.e., s. 61.

⁴³⁹ A.g.e., s. 61.

⁴⁴⁰ A.g.e., s.s. 63-69., Orhan Fuad, Beşinci Sene, s.s. 59-61.

devletin değerlerine uygun çağdaş ve laik bir hukuki yapının oluşturulması yeni siyasal rejimin zaruri bir gerekliliğiydi.

Yargı alanında ele alınacak ilk girişim 1924 Anayasası olacaktır. 1924 Anayasası'nın 8. maddesindeki "*yargı hakkı millet adına usulü ve kanunu dairesinde bağımsız mahkemelerce kullanır*" ifadesi ile yargı "*milletin yegane ve hakiki mümessilli olup millet namına hakiki hakimiyeti istimal eden*" meclisten "*ayrı*" ve "*bağımsız*", üstelik yetkisini yine "*millet namına*" kullanan bir erk haline getirilmiştir. 1924 Anayasası yargının yasama ve yürütme organları karşısındaki bağımsızlığını korumakla birlikte yargıç bağımsızlığı ve güvenceler konusunda yeteri kadar somut değildir. Bunların düzenlenmesi ise yasa koyucunun takdirine bırakılmıştır. 1924 Anayasası "*fevkalade mahiyeti haiz mahkeme teşkili memnudur*" şeklinde bir ek maddeye de yer vermemiştir. Bu ise bağımsız, tarafsız ve adil bir yargı oluşması için engel teşkil eden olağanüstü mahkemelerin kurulmasının ön görüldüğü anlamına gelmektedir⁴⁴¹. İdarî dava ve ihtilaflara bakmakla yükümlü olan Şûrâ-yı Devlet yargı bölümünde değil, yürütme bölümünde düzenlenmiştir. Aynı şekilde nizamnamelerin (tüzüklerin) kanunlara uygunluğunu denetleme görevi Şûrâ-yı Devlet'e değil, meclise verilmiştir⁴⁴². 1924 Anayasası, kanunların yorumlanması yetkisini de mahkemelere değil, yasama organına vermiştir⁴⁴³. 1924 Anayasası'nda gerek anayasal yargının kabul edilmeyişi gerek idare mahkemesine yürütme başlığı altında yer verilmesi, gerekse olağanüstü mahkemelerin kurulmasına açık kapı bırakılması yeni rejimin ideolojik ve politik amaçlarıyla ilgilidir⁴⁴⁴.

1924 Anayasası'nın yargı alanında getirdiği bu kısıtlı düzenlemeler dışında hem yeniliğin hem de şeriatın artık yan yana bağdaşamayacağı bilincinde olan cumhuriyet rejiminin kurucu kadroları, çağdaş ve laik bir devlet anlayışı çerçevesinde Şer'îye Mahkemeleri'ni tamamen kaldırarak görevlerini Asliye Mahkemeleri'ne devretti ve bu suretle Türkiye'de kadılık ve naiplik görevleri de tarihe karıştı⁴⁴⁵. Bunun sonrasında ise 1926 Medeni Kanunu, Türk Ceza Kanunu; 1927 Hukuki Usulu Muhakeme Kanunu ve 1929 İcra ve İflas Kanunu kabul

⁴⁴¹ A.g.e., s. 306.

⁴⁴² Gözler, **Türk Anayasa Hukuku...**, s. 32.

⁴⁴³ A.g.e., s. 32.

⁴⁴⁴ Tanör, a.g.e., s. 307.

⁴⁴⁵ Münir Atalar, "Şerîye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, S. 4, 1980, s.s. 308-309.

edildi⁴⁴⁶. Bu gelişmelerle yeni ve bağımsız bir devlet olma yolunda zor, ama emin adımlarla ilerlenirken hâlâ varlığını devam ettiren, yeni siyasal rejimin ruhuna uygun olmayan Osmanlı Devleti'nden kalan geleneksel yapıların çağdaş ve laik bir hukuk sisteminin oluşturulması için ortadan kaldırıldığı görülmektedir.

Cumhuriyet Dönemi kapsamında ele alınan vatandaşlık kitapları incelendiğinde yargı alanında II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında ele alınan kitaplardaki gibi adliye teşkilatı, mevcut mahkemelerin işleyişi, bu mahkemelerde davaların nasıl takip edildiği, ne tür cezalar verildiği ile ilgili bilgilere yer vermişlerdir⁴⁴⁷. Bu konuda vatandaşlık kitaplarının önemle üzerinde durdukları nokta ise hakimlerin rüşvetten uzak durması, davaları adil bir şekilde görmesi, kimsenin etkisi altında kalmadan vicdaniyla hareket etmesi, kanunların ön görmediği herhangi bir cezalandırma yapmaması ve bu konuda kanunlara uyulması gerektiği, mevcut mahkemelerde herkesin serbest bir şekilde kendini savunabilme hakkına sahip olmasıdır⁴⁴⁸.

1.10.7. Yönetim Sistemi

Cumhuriyet öncesi dönem vatandaşlık kitapları incelenirken, özellikle 1921 Anayasası'nda yönetim sistemine ilişkin bazı değişiklikleri öngören maddelerin yer aldığı belirtilmişti. Her ne kadar 1921 yılı anayasası bazı değişiklikleri öngörmüş olsa da yönetim sistemi alanındaki bu değişikliklerin uygulama bulması 1924 Anayasası ile birlikte oldu. 1924 Anayasası'nın "*Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasımdır. Nahiyeler de kasaba ve köylerden terekküb eder*" maddesiyle liva/sancak teşkilatı kaldırılarak livalar vilayetlere dönüştürüldü.⁴⁴⁹ Yine aynı anayasanın 89. maddesi mülki kademeye kasaba ve köyleri de ekleyerek il, ilçe, bucak, kasaba ve köylerden oluşan bir yapı ortaya koymuştur. Bu durum 1929 *Vilayet İdaresi Kanunu*'na aynen geçirilmiştir. Mülki kademelerin hepsinin anayasada yer alması ve anayasal güvence altına alınmaları dikkate değer bir

⁴⁴⁶ A.g.m., s. 309.

⁴⁴⁷ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s.s. 73-86. Orhan Fuad, Beşinci Sene, s.s. 73-75.

⁴⁴⁸ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s.s. 73-77.

⁴⁴⁹ Nejdett Bilgi, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s. 335.

noktadır⁴⁵⁰. Anayasanın 91. maddesinde öngörülen yetki genişliği ilkesi mülki idare için, görevler ayrımı ilkesi ise yerel yönetimler için getirilmiştir. Böylece merkezi yönetimin, yerel yönetimler üzerindeki etkisi artık kendisini göstermiştir. 1926 yılında yayımlanan bir kanunla birlikte yeni düzenlemelere gidilerek, halen yürürlükte olan 1913 tarihli geçici kanunun 62. ve 64. maddeleri değiştirilmiştir. Bunun yanı sıra, il ve ilçe idare meclislerindeki seçilmiş üyelikler kaldırılarak, atamayla gelen memurlardan oluşan bir heyet/kurul yapısına gidilerek, “*idare meclisi*” adı da “*idare heyeti*” olarak değiştirilmiştir⁴⁵¹.

1924 Anayasası, konuyla ilgili herhangi bir düzenleme içermese de yeni siyasal rejimin iç güvenlik sorununun çözülmesi ve merkezileşmesinin sağlanmasının bir sonucu olarak 1927 tarihinde kabul edilen "*Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun*"⁴⁵²a dayanarak, 27 Kasım 1927 oluşturulan bir kararnameyle Diyarbakır merkez olmak üzere sekiz ili kapsayan Birinci Genel Müfettişlik kurulmuştur.⁴⁵³ 1929 yılına gelindiğinde, 1913 tarihli geçici kanunda düzenlemeye gidilerek , söz konusu kanunun genel idareyi düzenleyen *İdare-i Umumiye-i Vilayet* başlıklı kısmının iptal edilmesi, bu kısımdaki maddelerin içeriklerinin önemli bir bölümünün aynen ya da değiştirilerek düzenlenmesi sonucu 1426 sayılı "*Vilayet İdaresi Kanunu*" ortaya çıkartılmıştır. Bu kanunun gerekçesi, 1921 ve 1924 anayasalarında belirtilen düzenlemelerin gerçekleştirilebilmesi için imparatorluktan kalan hukuki metinlerin, yeni rejimin değerlerine uygun bir şekilde gözden geçirilmesi ve yeni bir il idaresi kanununun çıkartılmasıdır. Bu kanun, Cumhuriyet Dönemi'nde merkeziyetçi yapının ilanını sağlamıştır.⁴⁵⁴

Cumhuriyet Dönemi belediye teşkilatına bakıldığında, bu dönemin belediye yapısı 1930 yılına kadar Osmanlı Devleti belediye sisteminin bir devamı niteliğindedir. Dolayısıyla 1930 yılına kadar belediyelerin hukuki alt yapısını Osmanlı Devleti'nde çıkartılmış kanunlar oluşturmaktaydı. Mali yapı, imar ve yerel hizmetler vb. alanda yapılan çalışmalar, Osmanlı Dönemi'nden kalan mevcut

⁴⁵⁰ Ahmet Apan, "Türkiye'de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü" **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi (Yönetim Bilimleri) Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2014, s.s. 99-100.

⁴⁵¹ A.g.t., s.100.

⁴⁵² https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501164.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

⁴⁵³ Apan, a.g.t., s. 101.

⁴⁵⁴ A.g.t., s. 101.

düzenlemeler ve bunlar üzerinde yapılan iyileştirmelerle gerçekleştirilmiştir⁴⁵⁵. 1930'lu yıllar öncesi dönemin belediyeçilik alanındaki en önemli girişimi Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu enflasyon koşullarından dolayı belediyelerin azalan gelirlerini artırmaya yönelik 26 Şubat 1924 tarihli "*Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu*"dur⁴⁵⁶. Belediyeçilik konusundaki ikinci bir girişim belediyelere ceza yetkisini öngören ve bu noktada belediye kontrolünü güçlendiren, 16 Nisan 1924 tarihli "*Umur-u Belediyeye Müteallik Ahkam-ı Cezaiye Kanunu*"dur⁴⁵⁷. Nüfusu iki binin altında olan yerlerin köy, iki binin üzerinde olan yerlerin ise belediye olarak kabul edildiği 1924 tarihli "*Köy Kanunu*"⁴⁵⁸ dönemin diğer önemli düzenlemelerinden birini oluşturur. Bir başka önemli düzenleme ise savaş sonrasında harap olan Batı Anadolu kentlerinin, yeniden imarının sağlanması için 1924 yılında 1882 tarihli "*Ebniye Kanunu*"nda değişiklikler yapılarak belediyelerin yetkilerinin artırılmasıydı. Bunun dışında 1926 yılında çıkartılan "*Sular Kanunu*" ile vakıfların elinde bulunan su tesislerinin idaresi de belediyelere devredildi ve böylece suların idaresi konusundaki ikilik ortadan kaldırıldı⁴⁵⁹. Bu kanunlar dışında Cumhuriyet Dönemi belediyeçilik anlayışı, 1930'lu yıllarda belediye hıfzıssıhha, belediyeler bankası, yapı ve yollar ve istimlak kanunlarının arka arkaya çıkartılmasıyla birlikte tam anlamıyla belirginlik kazandı⁴⁶⁰.

Yönetim sistemi konusunda dönemin vatandaşlık kitapları incelendiğinde gerek Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın ilk mekteplerin beşinci sınıfları için ortak hazırladığı 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabı gerek Orhan Fuad tarafından beşinci sınıflar için hazırlanan 1924 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabı, 1924 Anayasası çerçevesinde idari teşkilatta gerçekleşen

⁴⁵⁵ Tarkan Oktay, "Belediyelerin Tarihsel Gelişimi", **Türkiye'de Yerel Yönetimler**, (Haz.: Recep Bozlağan, Yüksel Demirkaya), 1.b., Nobel Yayınları, Ankara, 2008, s. 147.

⁴⁵⁶ İlhan Tekeli, **Cumhuriyet'in Belediyeçilik Öyküsü**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 37. Kanun için bkz. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200423.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

⁴⁵⁷ A.g.e., s. 39., Kanun için bkz.: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.486.pdf>, (Erişim: 25.03.2019).

⁴⁵⁸ Oktay, a.g.m., s.s. 147-148., Kanun için bkz.: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf>, (Erişim: 25.03.2019).

⁴⁵⁹ Oktay, a.g.m., s. 148.

⁴⁶⁰ Tekeli, a.g.e., s. 32.

düzenlemeye yer vermişlerdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu düzenleme ile idari yapı vilayet, kaza, nahiye, kasaba ve köylerden oluşuyordu⁴⁶¹.

Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları da yine II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında ele alınan vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi yapılan yeni düzenlemeler çerçevesinde idari teşkilatta yer alan bütün kademelere ve bu kademelerde yer alan yönetici ve meclislerin vazifelerine ve yetkilerine yer vermiştir⁴⁶². Bu vazife ve yetkilere yer verilmesi çocuklara devlet gücünün memleketin her köşesine intikal ettiğini görmesi açısından önemlidir. Aynı şekilde bu vazifeler çocuklar gözünde devlet denilen soyut varlığın somutlaşmasını sağlaması açısından da önemlidir.

⁴⁶¹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 119., Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 75.

⁴⁶² Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s.s. 119-125., Orhan Fuad, Beşinci Sene, s.s. 75-77.

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUM VE İLKÖĞRETİMDE TOPLUM ALGISI

2. TOPLUM

İnsanlar nerede olurlarsa olsunlar, dünyanın her yerinde gruplar halinde yaşarlar. Bu gruplar milyonların kaynaştığı büyük metropoller olabileceği gibi küçük şehirler veya köyler de olabilir. İster büyük olsun ister küçük olsun, topluluklar daima şu özelliği kanıtlar niteliktedir. İnsanlar yalnız değil, birlikte yaşarlar. Böyle bir gruba "*toplum*" denilmektedir ve insanın evriminin ilk gününden beri bu şekilde yaşadığı tahmin edilmektedir⁴⁶³.

"*Toplum*" kavramı üzerinde herkes tarafından kabul edilen bir tanımın olduğu söylenemez. Bu konuda çeşitli okullar veya toplumbilimciler aynı kavrama birbirinden farklı anlamlar vermişlerdir⁴⁶⁴. Bunun nedenlerinden biri toplumla ilgilenen bilimlerin temel sorularından biri olan "*toplum nedir?*" sorusuna cevap verebilmek için toplum hakkında ya varsayımlara ya da gerekli bilgiye sahip olunmasının gerekmesidir. Bir başka ifade ile bu bir arada yaşayan insanların oluşturduğu toplumu nasıl tanımladığımız, toplumu oluşturan insanların hangi özelliklerine önem verdiğimiz ya da onları nasıl gördüğümüzle ilgili bir noktadır. Bundan dolayıdır ki farklı bakış açılarını yansıtan birbirinden farklı toplum tanımlarına rastlanmaktadır.⁴⁶⁵

Topluma ilişkin yapılan bazı tanımlamalara bakıldığında toplum, "*belirli bir bölgede yaşayan insanlardan oluşmuş ve üyelerinin ortak bir yaşayış tarzını bölüştükleri en büyük bir insan grubudur*"⁴⁶⁶. Toplum bireyleri birbirine bağlayan, karşılıklı olarak etkileşim içinde bulunan insanların oluşturduğu bir sistemdir. İnsan davranışlarının gerçekleştiği bir organizasyondur. Toplum, insan davranışlarını

⁴⁶³ Calvin Wells, *Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası*, Çev.: Erzen Onur, 1. b., Remzi Kitabevi, İstanbul, Ekim 1972, s. 72.

⁴⁶⁴ G. Osipov, *Toplumbilim Teori ve Yöntem Sorunları*, Çev.: Ünsal Oskay, 1. b., Sol Yayınları, Ankara, Ocak 1977, s. 94.

⁴⁶⁵ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 9. b., Remzi Kitabevi, İstanbul, Ekim 2002, s. 41.

⁴⁶⁶ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, 9. b., Savaş Yayınları, Ankara, 1984, s. 6.

sınırlayan veya özgürleştiren, insan davranışları için kurallar koyan birçok eylem ve usuller sistemidir⁴⁶⁷. Toplum, toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşim içinde bulunan, belirli bir coğrafyada yaşayan ve ortak bir kültürü paylaşan insanların oluşturduğu birlikteliktir. Bir başka ifade ile toplumsal ilişkiler ağıdır⁴⁶⁸. "*Toplum, insan ömründen uzun yaşayan, görelî bir kararlılığa sahip olan ve kendi kendini devam ettiren bir insan topluluğudur*"⁴⁶⁹. Toplum, başta kendini korumak ve varlığını devam ettirebilmek gibi temel çıkarını gerçekleştirmek için iş birliği yapan (bir ölçüde çalışmakla birlikte) insanlardan oluşan, görelî de olsa bir sürekliliğe sahip olan, belirli bir coğrafya üzerinde yeri ve ortak ekini bulunan, az ya da çok ölçüde kurumlaşmış bir karmaşık ilişkiler bütünü⁴⁷⁰ olarak da tanımlanmaktadır. Bunun dışında ise adının geniş ve bilimsel anlamıyla toplum, "*doğasıyla gelişen, içindeki alışlagelmiş ilişkiler belirli ilişkilere dönüşen bilinçli yaratıkların bir topluluğudur*"⁴⁷¹ şeklinde de tanımlanmaktadır.

Toplum, kendini oluşturan bireylerin toplamından ibaret bir yapı değil, ondan daha fazlasını ifade etmektedir. Toplum, bireyler arasındaki ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu ilişkiler de belirli örgütlenmeleri, belirli kurumlaşmaları ve bunun sonucunda da belirli bir toplumsal yapıyı doğurmuştur. Bu yüzden toplum bir yapı, bir sistem olarak dikkate alınmalıdır⁴⁷². Toplum ile birey arasında "*karşılıklı bağımlılık*" söz konusudur. Mills'e göre toplum ve birey birlikte ele alınmadıkça ne bireyin hayatı ne de toplumun tarihi tam olarak kavranabilir. İnsanlar karşısına çıkan sorunları, güçlükleri, felaketleri; tarihsel değişimler, kurumsal ilişkiler ve çatışmalar açısından düşünüp değerlendirmezler. Toplum içindeki mevcut yaşamlarının, toplumun o günkü durumu sayesinde olduğu bilincinde olmazlar⁴⁷³. Toplum ile birey arasında yoğun bir etkileşim olmasına karşın, toplumun birey üzerindeki etkisi daha yoğundur. Toplum, bireyleri yönlendirerek onların yaşamlarına anlam kazandırır, bireyler de sayısız bir biçimde toplumu şekillendirerek gelecek nesillere aktarırlar.

⁴⁶⁷ Halil İbrahim Bahar, **Sosyoloji**, 1. b., Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara, 2005, s. 33.

⁴⁶⁸ Mahmut Tezcan, **Sosyolojiye Giriş "Temel Kavramlar"**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 177, Ankara, 1995, s. 17.

⁴⁶⁹ Kongar, a.g.e., s. 46.

⁴⁷⁰ Özer Ozankaya, **Toplumbilim**, 7. b., Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 11.

⁴⁷¹ C.B ve J.R. **Sosyolojinin Unsurları**, Çev.: Kazım Nami Duru, 3. b., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975, s.s. 3-4.

⁴⁷² Önal Sayın, **Sosyolojiye Giriş**, 2. b., Üniversite Kitapları, İzmir, 1994, s. 82.

⁴⁷³ Veysel Bozkurt, **Sosyoloji Temeller Kavramlar Kurumlar**, 11. b., Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, Şubat 2015, s.s. 6-7.

Toplumlar bizlerden önce var olduğu gibi bizden sonra da var olacaktır. Bizler toplumlar olmaksızın yaşayamayız. Zira dünyaya gelen insanoğlunun bakıma ve korunmaya ihtiyacı vardır. Diğer taraftan gelişmiş canlı türlerinin hayatta kalabilmeleri için belirli bilgilere sahip olması gerekir. Bu bilgiler de yalnızca belli bir toplum içerisinde yaşayarak ve ondan etkilenecek elde edilebilir. Bu da birlikte yaşayarak ve diğer insanlarla etkileşim kurarak gerçekleşir⁴⁷⁴.

Toplumun başlıca bazı özellikleri bulunmaktadır. Bunlara bakıldığında ilk olarak toplum, toplam nüfus olarak görülebilir. Toplumunu meydana getiren kişiler demografik bir birim oluştururlar. Belirli fiziki sınırlardan oluşan ortak bir coğrafi mekân toplumu çevreler ve toplum ancak böyle bir mekânda var olabilir. Ancak bir ulus içerisinde farklı toplumlar olabileceğinden dolayı "*ulus*" sözcüğü ile "*toplum*" sözcüğü eş anlamlı değildir. Beraberinde toplum, işlevsel olarak farklılaşmış gruplardan oluşmakla birlikte kültürel olarak da benzer grupların bir toplamıdır⁴⁷⁵.

Toplum karşımıza her zaman somut bir sosyal düzen olarak çıkmaktadır. Onu dilediğimiz şekilde değiştirmeye veyahut yeniden yaratma gücüne sahip değiliz. Bunun aksine toplum karşımıza bir objektif olay, toplu bir realite olarak çıkmaktadır. Toplumun bu realitesi, ferdi planda karşımıza çıkmakla beraber siyasi dileklerin açığa vuruldukları daha geniş alanlarda da karşımıza çıkar. Siyasi alana yönelen her amacın ilgilenmekle yükümlü bulunduğu halkın sosyolojik yapısı ile toplum şartlarını ve gelişim eğilimlerini bilmesi, bunlara hâkim olması gerekmektedir. Bunları bilmediği veya hâkim olmadığı takdirde iflâsa mahkûmdur. Yani toplum gerçekleri, objektif birer realiteden oluşmaktadır. Diğer bir ifade ile kaçınılmaz gerçeklerin en tipik örneğidir⁴⁷⁶.

Toplumunu "*gelişigüzel*" ya da "*geçici insan yığınlarından*" ayırt etmek gerekir. Örneğin bir trendeki yolcular gelişigüzel bir araya gelmiş insanlardır ve tren yolculuğunun bitiminde bu insan yığınları dağılırlar. Kurumun ise belli bir örgütlenme yapısı ve görece de olsa bir sürekliliği söz konusudur. Yani toplum görece de olsa bir sürekliliğe sahiptir. Gerçekten de toplumun yaşam ömrü, onu oluşturan insanların yaşam ömrü ile karşılaştırılamayacak kadar uzundur. Burada görelilikten kast edilen,

⁴⁷⁴ Enver Özkalp, **Sosyoloji**, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, Anadolu Üniversitesi Yayın No: 606, Açıköğretim Fakültesi Yayın No: 300, 1994, s. 48.

⁴⁷⁵ Tezcan, a.g.e., s.s. 17-18.

⁴⁷⁶ Hans Freyer, **Sosyolojiye Giriş**, Çev.: Nermin Abadan, 2. b., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 165-147, Şevinç Matbaası, Ankara, 1963. s. 11.

toplumda sürekli bir değişimin mevcut olmasıdır. Mesela iki yüzyıl önceki Türk toplumu ile bugünkü Türk toplumu karşılaştırıldığında çok önemli temel nitelik değişimlerinin olduğu gözlemlenmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, bugünkü Türk toplumu ile geçmiş yüzyıllardaki Türk toplumunun özdeş olmadığı söylenebilir. Bu durum ise değişimin, toplum gerçekliğinin temel bir ögesi olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumun göreceli sürekliliğinin yanında, toplumlarda var olan iş birliği ve çıkar ortaklığı da göreceli bir niteliğe sahiptir⁴⁷⁷. Toplumla ilgili olarak vurgulanması gereken bir diğer önemli özellik de "uyum"dur. Kendi içerisinde bir uyum ve denge oluşturmayı başaramayan toplumların kalıcı olması söz konusu olamaz. Temel çıkarlar, ortak amaçlar, dil, tarih veya kültür gibi insanları bir arada tutan bağlar, toplumlarda uyumu ve dengeyi sağlayan önemli faktörlerdir⁴⁷⁸. Bir başka özellik ise toplumun insanları belli bir yerde ve zamanda bir araya getiren, insanlar arasında sistematik ve yeterli iletişim araçları sağlayan, insanların dil ve ortak sembollerle birbirini anladığı, toplum üyelerinin paylaşım oynadığı ortak davranış kalıplarını koruyup geliştiren işlevlerinin olmasıdır⁴⁷⁹. Bu açıklamalar sonrasında önemli sosyal bilimcilerin topluma ilişkin ortaya koydukları çeşitli varsayımlar ve görüş açıları ele alınmıştır.

2.1. Toplum Bilimciler ve Toplum Kuramları

Auguste Comte'un benimsediği esas düşünce, insanlığın tarihine bir düzenin egemen olduğu ve tarihin böyle bir düzen tarafından yönetildiğidir. Bu düşünce çerçevesinde hareket eden Comte, gelişmede üç hal kanunu gereğince üç dönemi birbirinden ayırmaktadır. Comte'un ortaya koyduğu üç hal kanunu, ondan önce ilkel şekilde de olsa "Turgot", "Saint Simon" tarafından ileri sürülmüştür. Üç hal kanununa göre, toplumlar gelişmelerinde birbirlerini izleyen üç aşamadan geçmek zorundadırlar. Bu aşamalar: "Teolojik", "metafizik" ve "pozitif" aşamalarıdır⁴⁸⁰. Comte, söz konusu üç aşama arasında tam bir neden sonuç ilişkisi olduğunu savunur. Her aşama kendisinden önceki aşamanın zorunlu bir sonucu olmakla birlikte, kendisinden sonraki aşamanın da hazırlayıcısı niteliğindedir. Teolojik aşamada toplum, doğaüstüne (tabiatüstüne) önem verir. Hayal gücü ise duyu organlarına

⁴⁷⁷ Ozankaya, a.g.e., s.s. 11-13.

⁴⁷⁸ İsmail Doğan, **Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar**, 3. b., Sistem Yayıncılık, İstanbul, Ocak 2000, s. 77.

⁴⁷⁹ Tezcan, a.g.e., s. 18.

⁴⁸⁰ Dönmezer, a.g.e., s. 34.

hâkimdir. Buradaki toplumun yapısı insanların zihinlerinin yarattığı esaslar üzerine kuruludur. Gerçekler deney veya duyu organları ile araştırılıp incelenemez. Bu aşamadaki toplumsal örgüt şekli ise askeridir. Teolojik aşamayı ise metafizik aşama izler. Metafizik aşamada duyu organları aracılığı ile algılanan gerçeklerin hayal gücü aracılığı ile yaratılan gerçekleri bir seviyeye kadar etkilemelerine izin verilir. Bu aşama gerçeklerin arandığı ve tartışıldığı aşama olarak değerlendirilmekle birlikte bir geçiş aşamasıdır ve gerçeğin aranmasıyla ve mücadelelerle belirlenir. Metafizik aşamadan sonra ise pozitif aşamaya geçilir. Pozitif aşamayı ise bilim ve endüstri belirler. Gerçekler artık duyu organlarıyla algılanmakta ve onlara gözlem yoluyla erişilmektedir. Bu düşüncelerle Comte, bütün toplumların bilginin birikmesi sonucunda söz konusu aşamalardan geçip bilimsel düşünce ile belirlenen pozitif aşamaya ulaştığını ve pozitif aşamanın da son aşama olduğunu ileri sürer⁴⁸¹.

Emile Durkheim, toplumsal var olmanın temelindeki "*dayanışma*"yı mekanik ve organik dayanışma olarak ikiye ayırmaktadır. Mekanik dayanışmada bireyler arasında çok az fark bulunmaktadır. İnsanlar aynı duyguları hissederler ve aynı değerlere inanırlar. Bireysel eylem kendiliğinden kolektif bir kimliğe dönüşür. Ortak bilinç bireysel eylemin önündedir ve toplum baskı ile yönetilir. Mekanik dayanışma genelde geleneksel toplumlarda görülen bir dayanışma şeklidir. Organik dayanışma ise farklılıklardan kaynaklanan bir dayanışma şeklidir. Toplumlar geliştiği sürece farklılaşma artar ve insanları bir arada tutan iş bölümü olur. Bireyler artık kolektif bilinçten sıyrılır ve bireysellik gelişir. Fakat iş bölümünün artması insanların birbirlerine olan bağımlılıklarının artmasını da sağlar. Burada iş bölümünden kastedilen şey, mesleklerin farklılaşması ve endüstriyel faaliyetlerin artmasıdır⁴⁸².

Herbert Spencer, toplumu evrimci bir model içerisinde gören bir yaklaşım ile bireylerin toplamı olarak gören yaklaşımı birleştirmiştir. Spencer'a göre, bütün toplumlar öncelikle farklılaşmamış bir birlik durumundadırlar ve toplumsal evrim sürecinde bu toplumlar büyür, gelişir, farklılaşır ve karmaşıklaşırlar. Bu evrim süresince insan toplumları henüz yapısal olarak farklılaşmamış olan katı bir hiyerarşik yapının hâkim olduğu savaştı toplumlarından, yapısal olarak farklılaşmış ve karmaşıklaşmış endüstri toplumuna doğru bir evrim geçirmiştir. Söz konusu evrim sürecinde toplumların yapısı ve işlevleri zamanla değişir. Spencer toplumların evrim

⁴⁸¹ Kongar, a.g.m. s. 64.

⁴⁸² Bozkurt, a.g.e., s.s. 35-36.

süreçlerinin kültürel özellikleri ve sahip oldukları coğrafyanın koşullarına göre değişiklik gösterebileceğini, fakat bütün toplumların yine de aynı evrim yasasına bağlı olduklarını ve aynı evrim süreçlerinden geçtiklerini ileri sürmüştür⁴⁸³.

Max Weber, insan düşüncelerinin toplumların şekillenmesindeki rolüne dikkati çekmekte ve ona göre toplumların birbirinden farklı olmalarındaki neden, toplum üyelerinin dünyayı algılama şekillerinin birbirinden farklı olmasında yatmaktadır. Bundan dolayıdır ki Weber, toplumu insanların dünyayı nasıl algıladıklarına göre bir sınıflandırma yaparak, sanayi öncesi toplumları geleneksel, sanayi toplumlarını ise rasyonel olarak değerlendirmiştir. Bu teoriye göre ise rasyonel dünyada duygulara yer yoktur. İnsan düşünceleri gelenekselden rasyonele doğru, tarihsel ve radikal bir değişim göstermiş ve rasyonel düşüncelerde toplumların gelişmesinde temel güç olmuşlardır⁴⁸⁴.

Karl Marx, toplumda kaçınılmaz ve doğal bir çatışmanın olduğunu ve bu çatışmanın endüstriyel toplumdaki iki sınıf arasında gerçekleştiğini ileri sürer. Bu iki sınıf çalışan işçi sınıfı ile üretim araçlarını elinde bulunduran burjuvazidir. Bu iki sınıf arasındaki mücadele Marx tarafından sınıf mücadelesi olarak adlandırılır ve ona göre toplumların yaşadığı mücadeleler toplumları yeni bir aşamaya getirir⁴⁸⁵. Marx işçi sınıfının bir devrim gerçekleştireceği ve bu devrimle birlikte mülkiyet sahipleri ile işçiler arasındaki eşitsizliğin azalacağı ve böylece yeni bir toplumun ortaya çıkabileceği kuramını geliştirmiştir. Bundan sonra toplum ekonomik ve siyasal gücü tekeline bulunduran küçük bir sınıfla kendi emeğinden çok az yararlanan insan kitlesi arasında bir ayrım yaşamayacaktı. Ekonomik sistem ortak mülkiyete tabi olacak, böylece daha insani ve daha eşitlikçi bir toplum oluşacaktır⁴⁸⁶.

Sorokin'in toplum düşüncesinde sosyal sistem güçlü bir hayat hamlesine sahiptir, bu ise daimî bir hareket ve değişme göstermektedir. Sorokin'e göre, "*toplum*", "*kültür*" ve "*bireysel şahsiyet*" olarak üç süreç üzerinde durur. Bu üç süreç sürekli olarak hareket halindedir ve bir değişim içerisindedir. Bir şeyin hareketi diğerlerinin dengesinin bozulmasına neden olur ve değişmelerini sağlar. Ama hiçbir

⁴⁸³ Temmuz Gönç Şavran, Fatime Güneş vd., **Klasik Sosyoloji Tarihi**, T.C Anadolu Üniversitesi Yayın No: 2685, Açıköğretim Fakültesi Yayın No: 1651, s.s. 22-23.

⁴⁸⁴ Bahar, a.g.e., s. 57.

⁴⁸⁵ Özkalp, a.g.e., s. 39.

⁴⁸⁶ Anthony Giddens, Philip W. Sutton, **Sosyoloji**, 7. Edisyon, Çev.: Mesut Şenol, Kırmızı Yayınları, İstanbul, Ekim 2016, s. 17.

şey sonsuza kadar tek yönde ve sonsuza kadar ilerleme gücüne sahip değildir. Süreç içerisinde bir unsuru yöneten güçler, kendilerini doygunluk haline getirip zayıflarlar ve tam bu süreçte karşıt güçler kudret kazanmaya başlarlar. Böylece değişme sonunda bazı toplumlar çöker, nüfusları dağılır, insanlar isteklerini kaybeder ve böylelikle kültürler yıkılmış olur⁴⁸⁷.

Berelson ve Steiner toplumu "*Toplum, kendi kendini sürdüren, belirli bir fiziksel yeri olan, varlığını uzun zaman devam ettiren ve belli bir yaşam şeklini paylaşan insanlar topluluğudur*"⁴⁸⁸ şeklinde tanımlamaktadırlar. Bu tanımlamaya göre toplumun bazı özel koşulları yerine getiren bir insan topluluğu olması öngörülmektedir. Sosyolojik olarak bu insan topluluğunun toplum niteliği kazanabilmesi için; 1) Kendi soyunun devamlılığını sağlayabilmeli, 2) Belli bir fiziksel yeri olmalı, 3) İnsan ömründen daha uzun süre varlığını devam ettirmeli, 4) İnsanlar belli bir hayat şeklini paylaşmalıdır⁴⁸⁹. M. Levy'e göre ise bir insan topluluğunun, toplum olarak değerlendirilebilmesi için aşağıdaki dört ölçütü karşılaması gerekir. Bunlar: 1) Toplumun ömrü insan ömründen daha uzun süre devam etmelidir. 2) Toplum cinsel birleşme sonunda çoğalarak yeni üyeler kazanmalıdır. 3) Toplumun üyeleri ortak ve karmaşık bir eylem sistemine bağlılık göstermede anlaşmalıdır. 4) Söz konusu eylem sistemi öz yeterliliğe sahip olmalıdır. Bu tanımla Levy, toplumun kendi kendine yeterli bir sistem olduğunu vurgulamaktadır⁴⁹⁰. Zygmunt Bauman, toplum tanımlamasında ve toplumsal düzenin anlamlandırılmasında modern etiğin sorgulanması ve yerine ikame ettiği postmodern-etik anlayışı üzerinden hareket etmektedir. Bauman, Toplum bireylerin dâhil olduğu, onları saran bir güç olmakla birlikte bireyler gittikten sonra da bu gücün kendisini var edeceğini ve sürekliliğinin olacağını ileri sürer⁴⁹¹.

⁴⁸⁷ Ali Bulaç, **Tarih, Toplum ve Gelenek**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2007, s. 64.

⁴⁸⁸ B. Berelson and G. Steiner, *Human Behavior* Horcourt Inc. New York, 1964, s. 587'den akt.: Sami Güven, **Toplumbilim**, 1. b., Ezgi Kitabevi, Bursa, 1999, s. 5.

⁴⁸⁹ Kongar, a.g.e., s. 43.

⁴⁹⁰ M. Levy, *The Structure of Society*, Princeton Un. Press, Princeton 1952, s. 113'den akt.: Güven, a.g.e., s. 5.

⁴⁹¹ Fatih Kahraman, "Zygmunt Bauman'da Toplum ve Toplumsal Düzen Kavramsallaştırması", **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 6, S. 2, 2016, s. 396.

2.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Toplum Yapısı

Osmanlı toplum yapısı Selçuklulardan intikal eden kültürel mirasın devamı olarak yöneten ve yönetilenlerden oluşan düalist bir yapıya sahipti⁴⁹². Yönetenler; padişahın kendilerine dini veya idari yetki tanıdığı kimseleri, yani saray memurlarını, mülki memurları ve ulemayı içine alan askeri sınıftan oluşmaktaydı. Yönetilenler ise vergi ödeyen, fakat idareye hiçbir suretle katılmayan bütün Müslim ve gayrimüslimlerden oluşan reaya idi⁴⁹³. Müslim veya gayrimüslim olsun, "reaya" adı ile anılan bu grup toprağa bağlı veyahut çeşitli meslek kuruluşlarını temsil eden çiftçi, köylü veya meslek erbabı kimselerden oluşmaktaydı⁴⁹⁴. Reaya'nın sözlük anlamı "*bir hükümdar idaresi altında bulunan ve vergi veren halk*"⁴⁹⁵ şeklindedir. Dolayısıyla reaya, yönetici sınıfın dışındaki bütün halk topluluğunu temsil eder. Osmanlı toplum yapısındaki reaya da farklı üretim alanlarını, gelir gruplarını kapsayan ve geniş bir coğrafi alana yayılan, çeşitli din, soy ve mezheplere mensup, kamu görevlerine geçmesi çok zor, üretim yapan ve vergi ödeyen grubu temsil ederdi⁴⁹⁶.

Gayrimüslimlerin de reaya olarak kabul edildiği bu toplumsal yapıda ele alınması gereken bir diğer önemli unsur millet sistemidir. Millet kavramı dini bir bağlılığı ifade eder. Bu sistemde kişi, doğduğu millet kompartımanının içerisinde o cemaatin ruhani, mali, idari otoritesine bağlı olarak yaşar ve ancak ihtida (din değiştirerek Müslüman olma) ettiği takdirde kompartımanını değiştirebilir⁴⁹⁷. Millet kompartımanına mensup olan kimseler; modern toplumlardaki azınlıklardan farklı olarak bazı davranış ve tutum sergilerler. Bu aidiyet kişilere aile, sülale ve cemaat içinde bir güvenlik ve hatta "*vakar*" verir. Kendi kompartımanında kendi kültürü içerisinde yaşar. Kompartımanlar arası ilişki ve çatışma azdır. Modern toplumlarda olduğu gibi bu sisteme tabi kişiler çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme gibi çatışmacı tutumlar sergilemez. Açık toplum denilen "*asrı sinai*" cemiyetteki gruplaşmalar ve rekabet, bu sistem içerisinde söz konusu

⁴⁹² Orhan Türkdoğan, **Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008., s. 33.

⁴⁹³ Halil İnalçık, "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", Çev.: Mehmet Özden-Fahri Unan, **Türkiye Günlüğü**, Yaz, 1990, s.31.

⁴⁹⁴ Türkdoğan, a.g.e., s. 35.

⁴⁹⁵ Devellioğlu, a.g.e., s. 1029.

⁴⁹⁶ Türkdoğan, a.g.e., s. 38.

⁴⁹⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 217.

değildir. Bu gibi rekabetler veya "kozmpolit elite" dâhil olma düşünceleri, Osmanlı toplumsal yapısı içinde son yüzyıldaki uluslaşma ve modernleşme ile başlamıştır.⁴⁹⁸.

Millet sistemi özellikle çok uluslu bir yapıya sahip olan imparatorlukta 1789 Fransız Devrimi ve onun getirdiği milliyetçilik akımı neticesinde 19. yüzyılda bozulmaya başlamıştır. Bu bozulmanın önüne geçebilmek için ilk girişim II. Mahmut tarafından yapılmıştır. II. Mahmut'un "*Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gûne bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*" sözüyle çeşitli kimliklerden oluşan Osmanlı toplumunu bir arada tutma amacı güdüldüğü görülmektedir⁴⁹⁹. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'na gelindiğinde, fermanla tanınan haklarla birlikte tebaadan herkes kanun önünde eşit hale getiriliyordu. Bu durum Müslümanlar arasında huzursuzluğa sebep olurken, gayrimüslimler arasında ise yeni bir çağın başlangıcı olarak değerlendiriliyordu. Fermanla vaat edilen eşitlik, yönetim, yöneten ve yönetilenler arasındaki bağ konusundaki eşitsizlikler ve getirilen hakların bir anayasa ile öngörülmemiş olması yabancı devletlerin devlet üzerindeki baskılarını artırdı⁵⁰⁰ ve bu baskılar, 1856 yılına gelindiğinde Islahat Fermanı'nın ilanı ile sonuçlandı. Islahat Fermanı'nın ana hedefi ise gayrimüslim tebaa idi. Tanzimat Fermanı ile yetersiz görülen haklar bir kez daha gündem oluyor ve gayrimüslimlerin, Müslüman tebaayla her yönden eşit olması sağlanmak isteniyordu⁵⁰¹. Her ne kadar 19. yüzyıl boyunca Osmanlı tebaası arasında gerek Müslüman gerekse gayrimüslim halkın durumunu iyileştirmeye ilişkin çalışmalar yapılmış olsa da milliyetçilik akımının iyiden iyiye artması, Osmanlı devlet sistemi içerisinde millet sisteminin sonunu getirmiştir⁵⁰².

Osmanlı Devleti'nde başlayan çözülme ile birlikte toplumsal eşitliğin sağlanması amacıyla ve yeni bir millet oluşturmak düşüncesiyle 19. yüzyıl boyunca ortaya atılan fikir akımları ele alınması gereken önemli bir diğer unsurdur. Bu akımlardan birincisi Osmanlı Devleti'ne bağlı bütün milletleri temsil edecek ve birleştirecek bir Osmanlı milleti ortaya çıkartacak olan Osmanlıcılık, ikincisi

⁴⁹⁸ A.g.m., s. 217.

⁴⁹⁹ Türkdoğan, a.g.e., s. 28.

⁵⁰⁰ Hatice Mumyakmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık" **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)** Ankara, 2008, s. 41.

⁵⁰¹ Tanör, a.g.e., s. 96.

⁵⁰² Türkdoğan, a.g.e., s. 29.

hilafetin hükümdarda bulunmasından faydalanarak bütün Müslümanları aynı hükümetin siyaseti altında birleştirecek İslamcılık, üçüncüsü ise ırka dayalı bir Türk milleti oluşturacak Türkçülüktür⁵⁰³. Fakat Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımının sonuçları çok uluslu bir yapıya sahip olan imparatorlukta Osmanlılık fikrinin başarı sağlamasına engel oldu. Osmanlılık sonrasında yönelen İslamcılık fikri de emperyalizmin desteklediği etnik milliyetçilik karşısında birleştirici özelliğini koruyamayıp başarı sağlayamadı⁵⁰⁴.

Balkan Savaşları'nın ardından Rum, Slav ve Arnavutlar'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikası belirli ölçülerde değişime uğradı. Bu dönemde cemiyet bir yandan Osmanlı ve İslamcı düşüncelerini koruyarak, en azından "*milli sadıka*" olarak bilinen Ermenileri ve Müslüman Arapları bir arada tutabilmek için mücadele etti. Bu noktada bazı reformları hayata geçirmeye çalıştı. Diğer yandan imparatorlukta en önemli grubu oluşturan Türkleri ve Türklük ideolojisini Anadolu'da ön plana çıkartmak için uğraştı. Milli bir kimliğin oluşturulması için "*Milli Kütüphane*", "*Milli Coğrafya Cemiyeti*", "*Milli Musiki*" gibi "*milli*" kelimesine yer veren kurumlar oluşturuldu. Milli bir burjuvazi yaratabilmek için *Milli İktisat Politikası* hayata geçirildi⁵⁰⁵. Birinci Dünya Savaşı sürecinde yaşanan Ermeni olayları, 1916'da İngilizlerin desteklediği Şerif Hüseyin'in ayaklanması ve 1917'de Çarlık rejiminin son bulması ile cemiyet içerisinde Türkçülük düşüncesi egemen bir hale geldi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ile önderlerinin yurtdışına kaçmaları, cemiyetin siyasi etkisini kaybetmesine yol açtı. Türkçülük ise Anadolu da Millî Mücadele yıllarında ve sonrasında varlığını sürdürdü⁵⁰⁶. Osmanlı Devleti toplum yapısına ilişkin yapılan bu açıklamalar sonrasında II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında incelenen müfredat programı ve vatandaşlık kitapları çerçevesinde oluşturulmak istenen toplum yapısı ele alınmıştır.

⁵⁰³ Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, S. 73, Ankara, 1976, s. 19.

⁵⁰⁴ Yavuz Çilliler, "Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları", **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.10. S.2, 2015, s. 57.

⁵⁰⁵ Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 35, 2014, s. 239.

⁵⁰⁶ A.g.m., s. 240.

2.3. 1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nda Toplum

İmparatorluğun ilköğretim kurumları, mekatib-i iptidaiyelerin son müfredat programı olan *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nın Musâhabât-ı Ahlâkıyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* dersi kapsamında toplumla ilgili konuları incelerken, devlet başlığı altında olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi ilk mekteplerin dördüncü ve beşinci sınıfları ile konu uyumu sağlamasından dolayı, Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıflarına ait konular ele alınmıştır. Bu çerçevede *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nın Musâhabât-ı Ahlâkıyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* dersi kapsamında, Devre-i Âliye'nin birinci sınıflarına ait ders programında toplum başlığı altında ele alınan konular; "...*Vezâif-i beytiyye: evlââdın ebeveyne karşı vezâifi, ebeveynin evlâda karşı vezâifi- Efrâd-ı ailenin birbirine karşı vezâifi - İzdivâc: Mâhiyyet ve ehemmiyeti*". "*Vezâif-i nefsiyye*" başlığı altında yer alan "*tahsil-i ilim*", "*Vezaâif-i medeniyye ve vataniyye*" başlığı altında yer alan; "*Kânûna itâat- ...sancağa hürmet*"⁵⁰⁷ şeklindedir. Devre-i Âliye'nin ikinci sınıflarına ait ders programında ise toplumla ilgili konular; "...*Hükûmetin vezâif-i: Asayiş ve adâletin te'mîni, harice karşı muhaâfaza-i memleket*". "*Vatandaşlık vezâif-i: Teâvün ve Tenâsür, ...sancağa hürmet. ...Beledîyye Teşkilâtı: Beledîyyelerin vezâifi*"⁵⁰⁸ şeklindedir.

2.4. II. Meşrutiyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Toplum Algısı

1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nın Musâhabât-ı Ahlâkıyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye) dersi kapsamında, Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıflarının programlarında yer alan toplumla ilgili bu konu başlıkları, II. Meşrutiyet Dönemi dâhilinde ele alınan vatandaşlık kitapları çerçevesinde aile, toplumsal vazife ve sorumluluklar ile devletin topluma karşı vazife ve sorumlulukları başlıkları altında incelenmiştir.

2.4.1. Aile

Toplumun en temel birimi olan aile gerek değerlerin aktarılması gerek toplumsal iş bölümünün bir taşıyıcısı olarak önemli bir yer tutmaktadır⁵⁰⁹. Aile konusuna dönemin vatandaşlık kitapları, "*Vezaif-i Beytiyye*" başlığı altında yer

⁵⁰⁷ *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı...*, s. 9.

⁵⁰⁸ A.g.e., s.s. 10-11.

⁵⁰⁹ Üstel, a.g.e., s. 121.

vermektedir. Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin birinci sınıfları için hazırladığı, 1920 tarihli *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında toplumun temel yapı taşı olan aile, vazife temelli bir anlayışla ele alınmaktadır. Söz konusu kitapta tanımı yapılan aile; anne, baba, büyükbaba, büyük anne, kardeş, kız kardeş, teyze, hala, yenge, amca, dayı ve bunların çocuklarından oluşan geniş bir ailedir⁵¹⁰. Ali Seydi, aile tanımlamasını yaparken erkeğe; çalışıp ailesini besleyen, onların hayat ve namuslarını koruyan, çocuklarını okutup yazdıran bir misyon yüklemektedir. Kadına ise kocasının namusuna şerefine leke getirmeyecek, onun ihtiyaçlarını hazır halde bulunduracak sadık bir eş, çocuklara bakacak ve evin dâhili işlerini görececek bir anne vazifesi yüklemektedir⁵¹¹. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ali Seydi'nin çizdiği aile tablosunda genel itibarıyla erkeğe, aileyi bakmak ve beslemekle yükümlü, kamusal alanın içerisinde yer alan maddi bir misyon yüklenmektedir. Erkek çalışıp ev ahalisine bakmakla mükellef tutulurken, kadın ise kamusal alanın dışında tutulan, sadece ev hizmetleri ve çocuk bakmakla, onları terbiye etmekle yükümlü manevi görevler üstlenmiş bir misyona sahiptir. Çocuklara yüklenen misyon, yine vazife temelli olmakta birlikte bu vazifelerin varlığı çocuğun doğduğu andan itibaren doğası gereği ebeveynlerine muhtaç bir konumda olmasından ileri gelmektedir. Bu noktada çocuk ailesine karşı minnet, itaat, hürmet, muhabbet, yardım ve hizmet temelinde vazifelendirilmektedir⁵¹². Bu vazifeler çocuğun ailesine karşı sorumluluklarını yerine getirmeyi sağlarken, beraberinde aile arası sevgi, saygı gibi manevi bağları da güçlendirmektedir. Aile arasındaki sevgi, saygı, bağlılık gibi duygular ancak ve ancak medeni toplumlarda ortaya çıkan bir görüntüdür⁵¹³. Dolayısıyla medeni bir toplum olabilmenin temel koşulu aileden geçmektedir.

Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin birinci sınıfları için hazırladığı, 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye* kitabına bakıldığında Sadullah, medeni toplumların temelini aileye dayandırmakta ve şimdiki toplumların milyonlarca ailenin birleşmesiyle meydana geldiğini ifade etmektedir⁵¹⁴. Mithad Sadullah, Ali Seydi'de olduğu gibi peder, valide, çocuk, amca, hala, teyzenin dâhil

⁵¹⁰ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 29.

⁵¹¹ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s.s. 30-32.

⁵¹² Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 31.

⁵¹³ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 30.

⁵¹⁴ Mithad Sadullah, **Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye**, Devre-i Âliye Birinci Sene-Beşinci Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1923, s. 41.

olduğu geniş bir aile tablosu çizmektedir⁵¹⁵. Mithad Sadullah'ın çizdiği aile tablosunda aile reisliği görevi, ebeveynlerin her ikisine de verilmektedir, yani erkek egemen bir aile tablosu yoktur burada⁵¹⁶. Fakat bu ebeveynler arasında, yine Ali Seydi de olduğu gibi erkeğe yüklenen misyon maddidir. Erkek çalışarak, gayret ederek ailesini geçindirmeye mecburdur⁵¹⁷. Bunun dışında ise eşine hürmet etmelidir. Çünkü medeni memleketlerde kadınlar hürmet ve nezaket görürler. Kadınlara hürmet edilmeyen memleketler medenileşememiş, ilerleyip gelişememiş memleketlerdir⁵¹⁸. Kadın, Mithad Sadullah tarafından daha değerli bir varlık olarak ele alınmış olsa da kadının vazife alanında herhangi bir değişiklik görülmemektedir. Kadın yine evin sahibi, evi idare eden, çocuğu iyi ahlaklı ve terbiyeli bir şekilde yetiştirecek kişi olarak karşımıza çıkmaktadır⁵¹⁹. Yani burada da kadın kamusal alanın dışına itilmiş, özel alan dâhilinde manevi vazifelerle donatılmış bir misyona sahiptir. Çocuk ise ebeveynleri tarafından dünyaya getirilip, büyütülüp beslendiği için ailesine karşı muhabbet hürmet, itaat ve minnettarlık vazifeleri ile donatılmıştır. Bu vazifelerin temelinde de iyi ahlaklı çocukların yetiştirilmesi amacı yatmaktadır⁵²⁰. İyi ahlak sayesinde aile arası manevi bağlar güçlenecek ve bu sayede medeni toplumlar mertebesine ulaşılacaktır.

Aile başlığı altında ele alınacak bir diğer konu ise evliliktir. Bir ailenin meydana gelmesi için toplumsal değerlerimiz çerçevesinde önemli bir yer teşkil eden evliliğe, dönemin vatandaşlık kitaplarında ayrı bir önem verildiği görülmektedir. Bunun sebebi ise yine vazife temelli bir amaca hizmet etmekten ileri gelmektedir. Bu vazife ise evlat yetiştirmektir. Çünkü evlat yetiştirmek vatana hizmet etmek demektir. Eğer insanlar evlenmez ve çocuk yapmazlarsa insanîyet mahvolur. Evlenip çocuk yapılarak insanlığa ve vatana hizmet edilmiş olur. Bu hizmet neticesinde de nüfusun artırılması sağlanmış olur⁵²¹. Dolayısıyla evlilik nüfusu artırmaya yönelik bir politika olarak teşvik edilmekle beraber yapılan evlilikler neticesinde doğan çocukların içinde buldukları toplumun değerlerine uygun olarak yetiştirilmesi bir vatan hizmeti olarak aktarılmaktadır. Evlenerek aile kurmak, Mithad Sadullah tarafından vergi vermek, askerlik yapmak, kanunlara itaat etmek kadar mühim bir

⁵¹⁵ A.g.e., s. 46.

⁵¹⁶ A.g.e., s. 37.

⁵¹⁷ A.g.e., s. 36.

⁵¹⁸ A.g.e., s. 43.

⁵¹⁹ A.g.e., s. 36.

⁵²⁰ A.g.e., s.s. 35-40.

⁵²¹ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 33.

vazife olarak değerlendirilmektedir. Çünkü evlenerek aile kuranların vatanperver, hayırlı, bütün manasıyla mükemmel bir evlat yetiştirmek gibi bir vazifeleri vardır⁵²². Kitapların nüfusu artırmaya yönelik bir politika olan evlilik üzerinde önemle durmaları uzun süren savaş koşulları, açlık, kıtlık, salgın hastalıklar nedeniyle ciddi insan kayıplarının yaşanmasından ileri gelmektedir.

2.4.2. Toplumsal Vazife ve Sorumluluklar

Toplumsal vazife ve sorumluluklar başlığı altında yer verilen ilk konu kanuna itaattir. "*Vezaif-i Medeniyye ve Vataniye*" başlığı altında ele alınan kanuna itaat, temelde bireyin vazifesi olarak ele alınmış olsa da bireylerin oluşturduğu toplumsal yapı içerisinde bu konu başlığı toplumu da yakından ilgilendirmektedir. Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin birinci sınıfları için hazırladığı, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye* kitabında da ifade ettiği üzere, bir hükümetin kanunlarına ve emirlerine itaat edilmezse, onlara uyulmazsa bir toplum meydana gelmez⁵²³. Hükümet demek mevcut kanunların hükmüne uymak demektir⁵²⁴. Bundan dolayıdır ki hükümet olmazsa bir millet kendi kendini idare edemez⁵²⁵. Kanunlar şahısların menfaatleri doğrultusunda değil, umumun, yani toplumun menfaatleri doğrultusunda yapılır. "*Umum tarafından kanuna karşı yapılan bu itaattir ki: vatanın selamet ve saadetini temin eder. Yoksa ortalık herc-ü merc olur, cemiyet-i beşeriye dağılırdı*"⁵²⁶. Ali Seydi Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı kitabında da kanunların toplumun yararına yapıldığı için bunlara itaat edilmesi gerektiğini, itaat edilmediği takdirde de o toplumun ilerleyemez, gelişemez ve haraplıktan kurtulamaz olduğunu ifade etmektedir⁵²⁷. Mithad Sadullah Devre-i Âliye'nin birinci sınıfları için hazırladığı, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye* kitabında Ali Seydi'ye benzer bir ifade kullanarak, bir toplum içinde yaşadığımız hatırlatmasını yaparak toplumun faydasına bazı şahsi menfaatlerimizden vazgeçmek durumunda olduğumuzu belirtmektedir. Eğer şahsi menfaatlerimizin bir kısmını terk etmez isek bir arada yaşayamaz, bir toplum oluşturamazdık⁵²⁸. Dolayısıyla kanunlara itaat etmek bir toplum oluşturabilmenin temel koşullarından biri olarak değerlendirilmektedir.

⁵²² Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, 41.

⁵²³ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 36.

⁵²⁴ A.g.e., s. 37.

⁵²⁵ A.g.e., s. 36.

⁵²⁶ A.g.e., s. 37.

⁵²⁷ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 27.

⁵²⁸ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 53.

Çünkü kanunlar bütün toplumu bir arada tutan, birlik, bütünlük ve düzeni sağlayan kurallardır.

Vatandaşlık kitaplarında bireyin devlete karşı vazifeleri başlığı altında ele alınmış olmasına karşılık, toplum vurgusunun da yapıldığı bir diğer konu ise sancağa hürmettir. Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı kitabında sancak bir hükümetin timsali olarak aktarılmakla beraber burada Osmanlılık vurgusunun yapıldığı görülmektedir⁵²⁹. " *'Osmanlı sancağı' denilince en evvel hatıra gelen bütün Osmanlılığın şerefi, hayatı, namusu, mukadderatı, haysiyetidir. Ona hürmet Osmanlığa hürmet, ona hakaret Osmanlığa hakarettir*"⁵³⁰. Mithad Sadullah ise Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı, 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye* kitabında, Ali Seydi'ye benzer şekilde "sancak bir hükümetin timsalidir"⁵³¹ ifadesine yer vermektedir. Fakat Mithad Sadullah burada millilik, Türklük vurgusu yapmaktadır. "Sancağımızı görmekle Türklüğün bütün şan ve şerefini, bütün Türk kahramanlarının o muazzam zaferlerini hatırlarız"⁵³².

Temelde bireyin vazifesi olarak ele alınan, fakat sağladığı yararlar bağlamında toplumu da ilgilendiren konulardan bir diğeri ise tahsil-i ilimdir. Tahsil-i ilim Ali Seydi'ye göre bütün toplumları, bütün insanları cahillikten kurtaran ve kurtaracak olan yegâne unsurdur⁵³³. İnsanları hayvanlardan ayıran temel özellik akıl ve zekadır. Bu akıl ve zekâ da ancak ve ancak ilim yoluyla büyür ve gelişir. Medeni toplumların en temel özelliği de ilim tahsilidir. Eğer medeniyetten geri kalmayacak isek bütün insanlık için, bütün toplumlar için ilim öğrenmek bir zorunluluktur⁵³⁴. Bu yüzden ilim tahsili toplumsal bir vazife olarak değerlendirilmekle birlikte medeni bir toplum olabilmenin temel koşulu olarak da ele alınmaktadır.

Teâvün ve tenâsur⁵³⁵(yardımlaşma ve dayanışma) toplumsal vazife ve sorumluluklar başlığı altında ele alınabilecek bir başka konudur. Bunlar bir milletin ilerleyebilmesinin en önemli unsurları olarak değerlendirilmektedir. Zira:

⁵²⁹ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 25.

⁵³⁰ A.g.e., s. 25.

⁵³¹ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 45.

⁵³² A.g.e., s. 45.

⁵³³ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 17.

⁵³⁴ A.g.e., s. 17.

⁵³⁵ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 21., Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s.s. 46-47.

"Bir millet bir vücut gibidir. Bir vücut nasıl bir çok hücreler teşkil ediyorsa bir memleket hücreleri de onun efradıdır. Binaenaleyh vücudun sıhhat ve afiyette bulunması o hücreler arasındaki irtibat ve ahengin mevcut olmasına tabidir. Bir milletin beka bulması, işlerinin yolunda gidebilmesi de mutlaka efradı arasında milletdaşlar vatandaşlar beyninde ittihad, muhabbet, ve hayr-i havi ahlak hissini kemaliyle cari olmasına vabestedir. Hakikaten görüyoruz ki bugün hangi millet efradı arasında hüsn-i imtizac, muhabbet, hüsn-i teavün mevcut ise o millet terakki ediyor"⁵³⁶.

2.4.3. Devletin Topluma Karşı Vazife ve Sorumlulukları

Devletin topluma karşı olan vazifeleri, dönemin vatandaşlık kitaplarından hareketle "*Hükümetin Vazifeleri*" ve "*Belediyelerin Ahaliye Karşı Vazifeleri*" başlıkları altında ele alınmıştır. Bu doğrultuda Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabına bakıldığında, burada hükümetin vazifeleri memleket dâhilinde huzur, emniyet ve asayişin sağlayıp adaleti temin etmek, ahalinin ilim sahibi olmasını ve medeniyetten istifade etmesini sağlamak, vatani muhafaza etmek ve ilerlemesini sağlamak⁵³⁷ şeklinde ele alınmaktadır. Memlekette huzur ve asayişin temini, devletin kolluk kuvvetleri olan polisler, jandarmalar, bekçiler tarafından mahkemeler ve hapishaneler aracılığı ile sağlanır⁵³⁸. Adalet ise devletin çıkarttığı kanunlar dâhilinde sağlanır. Bu kanunlar kapsamında kurulan mahkemelerde adaleti sağlamanın temel koşulu ise namuslu ve ahlaklı memurlar atamaktır. Bu yüzden hükümetin en temel vazifesi ahali arasındaki adaleti sağlamaktır⁵³⁹. Diğer vazifeler ise ahalinin işlerinin görülmesi için çeşitli daireler açmak, vatanın evlatlarını okutmak, terbiye etmek üzere okullar açmak, ulaşımı kolaylaştırmak için yollar, demiryolları inşa ettirmek, ziraatı sanayiye teşvik etmek, genel halk sağlığını muhafaza etmek gibi bütün halkın refahını yükseltecek tedbirler almak⁵⁴⁰ şeklindedir.

Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı, 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye* kitabında hükümetin vazifeleri iki başlık altında ele alınmaktadır. Bunlar; asayiş ve adaletin temini ile

⁵³⁶ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 21.

⁵³⁷ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 6.

⁵³⁸ A.g.e., s. 7.

⁵³⁹ A.g.e., s. 7.

⁵⁴⁰ A.g.e., s. 7.

harice karşı memleketin korunmasıdır⁵⁴¹. Mithad Sadullah devletin asayiş ve adaletin temini vazifesini ziraat, ticaret ve sanayi üzerinden yaptığı örneklendirmelerle açıklayarak bu alanları da özendirmeyi amaçlamıştır. Şayet memleket dâhilinde gerekli asayiş önlemleri sağlanmaz ise memleket bu gibi faydalı şeylerden yararlanamaz ve bu durum ahalinin rahatça yaşamasının da önündeki en önemli engellerden biri olur⁵⁴². Harice karşı memleketin muhafaza edilmesi vazifesi ise Mithad Sadullah tarafından, bir toplumun hayat memmat meselesi olarak değerlendirilmektedir⁵⁴³.

Halkın yaşam standartlarını yükseltmek amacıyla belediyelere yüklenen vazifeler de bulunmaktadır. Bu vazifeler Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında, şehirlerde büyük caddeler açmak, köprüler yapmak, güzel bir imar planında bulunmak, halk için bahçeler, kütüphaneler açmak, ulaşım vasıtalarını arttırmak gibi temel vazifelerdir⁵⁴⁴. Bunun dışında ahalinin sağlığını korumak için gerekli alanların temizlenmesi, salgın hastalıkların yayılmasını engelleyecek tedbirlerin alınması, yine halk sağlığı için yiyecek ve içeceklerin sağlık standartlarına uygunluğunun ve fiyatlarının kontrol edilmesi, hasta olup tedavi olabilecek güçte olmayanlar için gerekli sağlık kuruluşlarının açılmasını sağlamak da belediyelerin vazifeleri arasında yer almaktadır⁵⁴⁵. Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye* kitabında belediyelerin topluma karşı olan vazifeleri, Ali Seydi'nin ele aldığı vazifeler noktasında aynılık göstermektedir. Bu noktada belediyelerin ilk vazifesi ahalinin yararına şehirleri güzelleştirmek ve bu bağlamda ihtiyaç duyulan kurum ve kuruluşların açılmasını sağlamak, ahalinin sağlığını korumak için gerekli tedbirler almak şeklindedir⁵⁴⁶. Belediyelerin sağlığın korunması için yapmakla yükümlü olduğu vazifelerin her iki kitapta da önemle vurgulandığı görülmektedir. Bu durum uzun yıllar yaşanan savaşlar ve yurdun içinde bulunduğu sosyoekonomik koşullar nedeniyle bulaşıcı hastalıkların memleket dâhilinde artmasından ileri gelmektedir⁵⁴⁷. Bundan dolayıdır

⁵⁴¹ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 9.

⁵⁴² A.g.e., s. 9.

⁵⁴³ A.g.e., s. 10.

⁵⁴⁴ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 57.

⁵⁴⁵ A.g.e., s.s. 57-58.

⁵⁴⁶ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 101.

⁵⁴⁷ Hilal Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", **Türk Aile Hekimliği Dergisi**, 20 (2), 2016, s. 77.

ki sağlık konusuna, özellikle salgın hastalıklarla m¼cadeleye kitapların ayrıca önem verdiği gör¼lmektedir. Zira bu durum toplum sağlığını olumsuz etkilemekle beraber nüfusun azalmasının da temel sebeplerinden biridir. Buradan da anlaşılacağı üzere II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları, vatandaşları toplumsal vazife ve sorumluluklarla donatırken karşılığında devleti de toplumun refah ve huzurunu yükseltmesi için birçok vazife ve sorumluluklarla donatmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları çerçevesinde, toplumla ilgili yer verilen konularda asıl unsur, birey bölümü ele alınırken kendisini daha net bir şekilde hissettirecek olan vazife temelli bir inşanın söz konusu olmasıdır. II. Meşrutiyet'in oluşturmak istediği yeni vatandaş profilinin, vazifeler temelinde toplumsal bütün değerleri içselleştirmesi sağlanmak istenmektedir. Bu değerler ise okul çağındaki çocuklara yeni bir hayat anlayışı sunmak çabasıdır. Bu yeni hayat anlayışı ise medeniyet zeminine oturtulmak istenmektedir. Buradaki asıl vurgu medeniyettir. Medeniyete ise ancak ve ancak bu vazifeler eksiksiz yerine getirildiği takdirde ulaşılabilir. Bu vazifelerin temelinde yatan diğer bir önemli unsur ise somut bir varlık olan vatandır. Bu doğrultuda okul çağındaki çocukların vatana karşı aidiyet duygularının da güçlendirilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bireylere yüklenen toplumsal vazifeler karşılığında devlete düşen vazife ve sorumluluklara da ayrıca yer verilmektedir. Bu yüzden karşılıklı görev ve sorumluluklar çerçevesinde bir toplum inşasının söz konusu olduğu söylenebilir. Fakat buradaki vazifeler devlet ve vatandaşların omuzlarında eşit bir şekilde paylaşılmamıştır. Asıl yük ise vatandaşlara yüklenmiştir.

2.5. Türkiye Cumhuriyeti'nin Toplum Yapısı

Osmanlı Devleti'nin yıkılıp 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte, milli sınırlar içerisindeki vatan topraklarında yeni siyasal rejimin ruhuna uygun devrimler yapılmaya başlandı. Bu devrimlerle hedeflenen, cumhuriyet rejiminin gerektirdiği demokratik değerler üzerinden toplumun yeniden inşa edilmesi⁵⁴⁸. Yıkılan Osmanlı Devleti'nin bıraktığı miras üzerinde yeni ve bağımsız bir devlet kurmayı başaran Atatürk'ün devrimciliğinin temelinde, Türk toplumunu çağdaş medeniyetler seviyesine yükseltmek ve Milli Mücadele'nin

⁵⁴⁸ Himmət H¼l¼r, Gürsoy Akça, "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.17, 2005, s. 336.

başladığı ilk andan beri varlığını hissettiren halk egemenliğine karşı oluşabilecek her türlü tehlikeye engel olmak bulunuyordu⁵⁴⁹. Dolayısıyla yeni kurulan devletin oluşturmak istediği toplum, Osmanlı Devleti'nin toplum yapısından çok daha farklı bir niteliğe sahipti. Yeni kurulan devlet, Osmanlı Devleti'nin ümmet anlayışı yerine Cumhuriyet'in millet anlayışını getiriyordu⁵⁵⁰. Yani yeni devletin insan unsuru artık millet niteliğine dayandırılıyordu⁵⁵¹. Buradaki millet kavramı, Osmanlı Devleti'nde toplulukları din ve mezhep farklılıklarına göre kompartımanlara ayıran millet sistemindeki millet kavramıyla aynı anlamda değil, toplumbilimsel bir kavram olan "ulus" anlamındadır⁵⁵².

Atatürk'ün Türk milleti tanımı "*Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir*"⁵⁵³ şeklindedir. Bu Türk milleti tanımının birleştirici, etnik kimliğe dayanmayan bir Türk kimliği tanımı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Atatürk Türk milletinin özelliklerini şu şekilde ifade etmektedir: "*Siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve menşe birliği, tarihî karabet, ahlâkî karabet*"⁵⁵⁴. Bu özellikler arasında yer alan ırk ve menşe birliği saf bir Türk ırkını tanımlamaz. Atatürk ise bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

*"Türk milletinin her kişisi, birtakım farklarla ve fakat umumi surette birbirine benzer. Bazı yapılaş farklarını ise tabii bulmak lazımdır. Çünkü, Sibiry steplerinden başlayarak Mısır veya Irak çöllerinden başlayan malûm tarihten evvel Orta Asya, Rusya, Kafkaslar, Anadolu, dünkü ve bugünkü Yunanistan, Girit, Romalılardan evvel Orta İtalya, velhasıl Bahrişefit (Akdeniz) sahiline kadar yayılmış ve yerleşmiş ve bu başka başka iklimlerin tesiri altında, başka başka cinslerle binlerce sene yaşamış, kaynaşmış bu kadar eski ve bu kadar büyük bir insan cemiyetinin bugünkü çocuklarının tamamı tamamına birbirlerine benzemeleri mümkün müdür? ..."*⁵⁵⁵

Atatürk'ün bu millet anlayışı, görüldüğü üzere toplumu ırk çizgileriyle bölmeyi reddetmektedir. Irk çizgileri, yanı sıra din ve mezhep çizgileriyle bölmeyi de reddeder⁵⁵⁶. Bunun temelinde de toplumu çağdaş medeniyetler seviyesine yükseltme amacı bulunmaktadır. Atatürk, bundan önceki toplumsal yapıda çağdaş uygarlık

⁵⁴⁹ Cahit Tanyol, **Atatürk ve Halkçılık**, 2.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1984, s. 62.

⁵⁵⁰ Artun Ünsal, "Yurttaşlık Zor Zanaat", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, (Ed. Artun Ünsal), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 13.

⁵⁵¹ Ahmet Mumcu, Ergün Özbudun vd., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II**, Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları, Yayın No: 5, Ankara 1986, s. 35.

⁵⁵² Turan, **Yeni Türkiye'nin Oluşumu...**, s. 163.

⁵⁵³ İnan, a.g.e., s. 23.

⁵⁵⁴ A.g.e., s. 30.

⁵⁵⁵ A.g.e., s.s. 24-25.

⁵⁵⁶ Mumcu, Özbudun vd., a.g.e., s. 51.

seviyesine ulaşamamış olmasının sebebini, devlet yapısının dinsel kurallara bağlı olmasına bağlar⁵⁵⁷. Dolayısıyla Atatürk'ün oluşturmak istediği toplum laiktir de. Atatürk'ün laiklik anlayışı dini yadsımaz, dinsizliği kışkırtmaz, dinin toplumu tekeli altına almasına, dini kullanarak gerici düşünceyi topluma hakim kılmaya çalışan ve geleneksel toplumu devam ettirmek isteyenlere karşı koyar⁵⁵⁸.

Yeni siyasal rejimle birlikte ulusal bir toplum inşa edilirken Türk milletinin kaderini tayin eden, onu refah ve huzura yönelten, Türk inkılâbının da temel prensibi olan ana ilke milliyetçilik olmuştur⁵⁵⁹. Bu ilke Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını korumayı ve Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesine ulaştırmayı amaçlamıştır. Bu ilke aynı zamanda başka devletlerin bağımsızlığına saygı gösteren, yayılmacılığa, herhangi bir kişi, hanedan, kurum ve sınıf egemenliğine karşı olan kendine özgü bir halkçılık anlayışını da yansıtır⁵⁶⁰. Halkçılık ise milli egemenlik ilkesinin tabii ve zorunlu bir sonucudur⁵⁶¹. Halkçılık, Türk ulusunu çağdaş uygarlıklar seviyesine yükseltecek, hayatiyetini devam ettirecek ana ilkedir⁵⁶². Bu ilke siyasal demokrasiyi, herkesin kanunlar önünde eşitliği, sınıf mücadelesinin reddi ve toplumun dayanışma içerisinde gelişmesini hedefler⁵⁶³. Atatürk'ün kendine özgü halkçılık ilkesinde "*halkın halk için, halk tarafından yönetimi*" ya da "*halka rağmen halk için*" anlayışı söz konusu değildir. Atatürk'ün halkçılık ilkesinde "*halkla beraber halk için*" bir başka ifade ile halkla bütünleşmek söz konusudur⁵⁶⁴.

Genel olarak değerlendirildiğinde Milli Mücadele yıllarından itibaren cumhuriyet rejimine doğru adım adım ilerlenirken Atatürk, yeni siyasal rejimin değerlerine uygun, çağdaş uygarlıklar seviyesine yükselmiş yeni bir toplum oluşturmayı hedeflemişti. Halk egemenliğine dayalı cumhuriyet rejiminin sağlam temellere oturtulması ve demokratik değerlere sahip olması gerekiyordu. Zira her cumhuriyet rejimi demokratik değerlere sahip değildir, onu demokratik yapan çağdaş ve modern ilkelere sahip olmasıdır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni de

⁵⁵⁷ Suna Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, 8.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003, s.s. 300-301.

⁵⁵⁸ A.g.e., s. 301.

⁵⁵⁹ Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, 8.b., Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s. 278.

⁵⁶⁰ Kili, a.g.e., s. 265.

⁵⁶¹ Mumcu, Özbudun vd., a.g.e., s. 57.

⁵⁶² Yalçın, Akbıyık vd., a.g.e., s. 280.

⁵⁶³ Mumcu Özbudun vd., a.g.e., s. 57.

⁵⁶⁴ Tanyol, a.g.e., s.s. 65-66.

demokrasi ile bütünleştirecek en temel aracı toplumdur. Toplum çağdaş medeniyetler mertebesine ulaştırılmak istenirken Atatürk devrimciliğinin temelini oluşturan ve toplumu bu yönde dizayn eden ana ilkeler milli egemenlik, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkeleri olmuştur. Bu ilkelerin hepsi farklı noktalara işaret etmekle birlikte ortak amaçları Cumhuriyet'in medeni ve çağdaş toplumunu oluşturmaktır. Bu ilkeler ışığında Osmanlı mirası üzerine kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde inşa edilen yeni toplumun en temel değeri tek uluslu bir yapıya sahip olması ve bu ulusun etnik kökene dayanmayan birleştirici bir üst kimlik niteliğine sahip Türk kimliği etrafında birleştirilmiş olmasıdır.

2.6. 1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda Toplum

1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'ndaki *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* dersi kapsamında dördüncü sınıfların müfredat programlarında yer alan toplumla ilgili konulara bakıldığında bunlar; "*Ferd ve cemiyet. Ferdin cemiyete medyun olduğu noktalar. İptidâi insanlarla bugün ki insanlar arasındaki farklar. ...Teşâriük ve tesânüid. ...Hak ve vazîfelerimiz (nefsimize, âilemize; milletimize, beşeriyete karşı) hemşehrilik vazîfeleri. Belediyeler. Belediyeler ve vazîfeleri, belediyenin şehir halkının sıhhatini temin için ittihâz edecekleri tedbirler. Süprüntülerin toplanması ve imhası, lağımalar, sokakların temizlenmesi, şehirde temiz su tertibâtı, çarşı ve pazarlarda sahte muzırr şeylerin men'i. Muhtelif dükkân ve mağazalarla lokantalarda, hanlarda ve otellerde sıhhî tedbirler. ...İtfâiye teşkîlâtının ehemmiyeti. ... Sokaklar ve umûmî caddeler: Sokak ve umûmî caddelerin inşâsı. Tamir ve muhâfazası. Yaya kaldırımlarının faidesi. Sokak ve caddelerin tenvîri, temizliği, sulanması, kışın kar ve çamurların temizlenmesi, sokak ve cadde kenarlarına ağaç dikilmesi, sokaklara isim, evlere numara konulması. ...Halkın tenzîhi ve nezih bir suretde eğlenmesi için belediyelere tevcih eden vazîfeler: Belediye bahçelerinin, umûmî bahçe park ve tenzîh mahallerinin fâide ve ehemmiyeti. Spor ve oyun meydanları"*⁵⁶⁵ şeklindedir.

İlk mekteplerin beşinci sınıflarına ait programda yer alan toplumla ilgili konular ise; "*...Devletin asayiş ve inzibâtı temine mûtuf vazîfeleri: Polis, jandarma. ...Devletin iktisadi hayata aid vazîfeleri: Halkın hayat ve sıhhati. İktisâdi hayatta menfaati umumiye nâmına devletin müdâhalesi. Posta, telgraf, telefon, tenvîrat, su,*

⁵⁶⁵ İlk Mektepler Müfredat Programı, s.s. 32-34.

mezbahalar, yollar, kanallar, limanlar, madenler gibi müesseselerle devletin münâsebâtı. Hayât bahalılığına, intikâra, mesken buhranına karşı halkın lehine tedbirler ittihazı. Eytam ve erâmil, evlâdı şehide, fakir çocukları, ma'lûlin-i guzât için müesseseler, darûleytamlar. Hastaneler, irtizahaneler... Vatandaşların vezâifi. Türkiye Cumhûriyetinin kanunlarına itaat. ...Türk sancağına hürmet "⁵⁶⁶ başlıkları şeklindedir.

2.7. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Toplum Algısı

1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'na göre yazılmış *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* dersi kapsamında dördüncü ve beşinci sınıfların programları dâhilinde yer alan bu konu başlıkları Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları çerçevesinde toplum, aile, toplumsal vazife ve sorumluluklar ile devletin topluma karşı vazife ve sorumlulukları başlıkları altında incelenmiştir.

2.7.1. Toplum

Mithad Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından dördüncü sınıflar için hazırlanan 1926 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye Dersleri* kitabında toplum, fertlerin birleşmesinden meydana gelen bir cemiyet olarak tanımlanmaktadır. Bu cemiyet ise insanların bir arada yaşamasıyla meydana gelir. İnsanların bu hali "*cemiyet halinde yaşamak*" olarak tanımlanmaktadır⁵⁶⁷. İnsanlar ise cemiyet halinde yaşamak mecburiyetindedirler. Bu durum Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından "*İptidai İnsanlarla Bugünkü İnsanlar Arasındaki Farklar*" başlığı altında şu şekilde açıklanmaktadır: İlk insanlar yaşamları boyunca sadece kendi imkanlarıyla yaşamaya mecbur idiler. Zira ilk insanlar dünyaya yayıldıkları andan itibaren birçok tehlikelerle karşı karşıya kaldılar. Bu tehlikelerden korunmak için ağaç kovuklarında, mağaralarda yaşamaya mecbur oldular. Bu koşullardaki ilk insanlar doğal ihtiyaçlarını karşılamak için birçok uğraşlar vererek önce avcılık devrini, sonra çobanlık devrini, daha sonra da çiftçilik devrini başlattılar. Göçebelikten yerleşik hayata geçtiler. Bu süre içerisinde insan sayısı da çoğaldı ve bu işleri tek başlarına yapmaları mümkün olmadığı için birlikte çalışmaya başladılar. Böylece toplumlar meydana geldi⁵⁶⁸. İlk insanlar kendi imkanlarıyla yaşama mecburiyetinde iken, şimdi

⁵⁶⁶ A.g.e., s.s. 36-37.

⁵⁶⁷ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye Dersleri*, Dördüncü Sene, Orhaniye Matbaası, 1926, s.6.

⁵⁶⁸ A.g.e., s.7.

ise bir toplum içinde yaşayan bir çocuk doğduğu zaman, belli bir yaşa kadar ailesi tarafından yetiştirilip büyütülür, ihtiyaç duyduğu her şey; yiyecek, içecek, giyecek, büyüyünce kullanacağı araçlar, yollar, hastaneler, okullar ..., bunların hepsi hep diğer insanlar tarafından yapılırlar. Bu suretle hayatının her anında, her saniyesinde başkaları tarafından yapılan bir şeylerden istifade ederken bu kişilerin iyiliği ile karşılaşmış olur. Bu ise toplum olmanın en büyük faydasıdır⁵⁶⁹. Bu yüzden toplum halinde yaşamak bir mecburiyet olarak gösterilmektedir. Bunun temelinde ise bütün toplumun sağladığı imkân ve iyiliklerden faydalanmak yatmaktadır. Bu imkân ve iyilikler ise günümüz toplumlarını ilk insanlardan ayırmakta ve günümüz toplumlarını çağdaş ve medeni bir seviyeye ulaştırmaktadır.

Orhan Fuad ise dördüncü sınıflar için hazırladığı 1926 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabında insanların, onları hayvanlardan ayıran akıl ve zekâları sayesinde yeryüzüne hâkim oldukları vurgusunu yaparak bunu tek başlarına değil toplum olarak başarabildiklerini ifade etmektedir⁵⁷⁰. Bu zeki yaratık "*aile kurmasa, millet teşkil etmese, [beşeri cemiyet] içinde yaşamasa; dünyanın aciz bir mahluku olurdu*"⁵⁷¹. İnsanı akıl ve zekâsı dışında hayvanlardan ayıran diğer bir özellik ise terakki⁵⁷², yani ilerlemedir. Cemiyet halinde yaşamayan ilk insanlar, ilk andan itibaren yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için büyük mücadeleler verdiler, sayıları çoğaldı ve yavaş yavaş köy, aşiret ve nihayet bir cemiyet, yani toplum oluşturdular⁵⁷³. Toplumsal bir yapıya sahip olan insanlar ise ilim ve fen sayesinde ilerleme sağladılar ve bugün içinde bulunduğumuz, istifade ettiğimiz koşulların sağlayıcısı oldular⁵⁷⁴. Toplum olarak yaşamamanın temel faydası budur. Orhan Fuad da Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'a benzer bir şekilde toplum olarak yaşamamanın mecburiyeti üzerinde durmakla birlikte, ancak ve ancak toplum olarak yaşandığı müddetçe ilerlenebileceğini vurgulamaktadır. İlerlemeyi sağlayan temel unsur ise bilimdir. Bunun dışında her iki kitabın da toplum olarak yaşamak ile ilgili asıl vurgusu medeniyettir. Zira ilk insanlar ve bugünkü insanlar arasındaki farklar ele alınırken bugünkü insanları, ilk insanlardan ayıran temel özellik toplum olarak yaşayabilmeleri ve toplum olarak yaşamamanın neticesinde ilerleyebilmiş ve

⁵⁶⁹ A.g.e., s.s. 7-8.

⁵⁷⁰ Orhan Fuad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye**, Dördüncü Sene, Kanaat Kitabhanesi ve Matbaası, Dersaadet, 1926, s. 9.

⁵⁷¹ A.g.e., s. 10.

⁵⁷² A.g.e., s. 12.

⁵⁷³ A.g.e., s.s. 12-14.

⁵⁷⁴ A.g.e., s. 15.

gelişebilmiş olmaları gösterilmektedir. Buradaki ana fikir medeni insanların toplum halinde yaşıyor olmalarıdır.

2.7.2. Aile

Toplumun temel yapı taşı olan aile, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçişle birlikte geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına yönelen bir yapıda karşımıza çıkmaktadır. Mithad Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından dördüncü sınıflar için hazırlanan 1926 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye Dersleri* kitabında, anne baba ve kardeşlerden oluşan bir çekirdek aile tablosu oluşturulduğu görülmektedir. Bu konuda yazarlar açık bir tanımlamaya yer vermemiş olsa da aile içi vazife ve sorumlulukların çocuk, anne, baba ve kardeşler ekseninde dağıtılması⁵⁷⁵ bizi böyle bir sonuca götürmektedir. II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında da aile içi vazife ve sorumluluklar yine anne, baba ve kardeşler arasında dağıtılmıştı. Fakat aileye ait yapılan açık tanımlamalar geniş aile ile ifade edilebilecek bir niteliğe sahipti. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçişle geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına yöneliş, Orhan Fuad'ın dördüncü sınıflar için hazırladığı 1926 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabında aile ile ilgili yaptığı tanımlamada ifade bulmaktadır. Orhan Fuad'ın, bir evde anne, baba, kardeşler, bazen de amca, hala, dayı, teyze, büyük baba, büyük anne, yeğenler bulunur⁵⁷⁶ ifadesi geniş ve çekirdek aile arasında bir geçişin olduğunu, fakat keskin bir ayrımın henüz yapılamadığının bir göstergesidir.

Aile arasındaki vazife dağılımı II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarıyla benzerlik göstermektedir. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından dördüncü sınıflar için hazırlanan kitapta anne; çocuğunu doyuran, besleyen, koruyan ve bunun için çabalayan bir misyona sahipken, erkek ise ailesini geçindirmekle vazifelendirilmektedir⁵⁷⁷. II. Meşrutiyet Dönemi'nde olduğu gibi burada da kadın özel alanın içine hapsedilmeye devam ederken erkek kamusal alanın baş aktörü olarak yerini korumaya devam etmektedir. Orhan Fuad ise böyle bir ayrıma gitmekten ziyade anne, baba, çocuklar ve diğer aile efradını, tamamen birbirlerine karşı vazifelerle sorumlu bulunan bir yapıda ele almaktadır. Orhan Fuad'a göre, bir anne ve baba çocuğun hayatına sebep oldukları için, yani onu doğurup dünyaya

⁵⁷⁵ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s.s. 30-31.

⁵⁷⁶ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s.48.

⁵⁷⁷ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s.s. 30-31.

getirdikleri için onu şefkatle sevip beslemek, tahsil ve terbiye etmek zorundadırlar. Burada ifade edilmesi gereken önemli noktalardan biri aile arası vazife dağılımı konusunda Mithad Sadullah'ın II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında ele alınan 1923 tarihli Devre-i Âliye'nin birinci sınıflarına ait kitabında, kadının daha değerli bir varlık olarak ele alınmış olduğudur. Dolayısıyla Cumhuriyet'e geçiş aşamasında aile arasındaki vazife dağılımında kadının konumunda bir değişimin mevcut olduğu fakat bu konuda henüz netleşmiş bir algının söz konusu olmadığı görülmektedir.

Çocuklar ise onları dünyaya getiren ve hayatlarını borçlu oldukları anne ve babalarına karşı hürmet, muhabbet, emirlerine itaat, hatırlarına riayet etmeye mecburdurlar⁵⁷⁸. Bunları yapmayan çocuklar ise Orhan Fuad tarafından alçak ve ahlaksız olarak değerlendirilmektedir⁵⁷⁹. Aile efradı arasında sayılan kardeşler ve geniş aile kapsamı içerisinde aileye dâhil edilen diğer üyeler ise birbirlerine sevgi, saygı, hürmet ve itaat ile vazifelendirilmektedir⁵⁸⁰.

2.7.3. Toplumsal Vazife ve Sorumluluklar

Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında, II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi toplumsal vazife ve sorumluluklar noktasında yer verilen ortak konulardan biri teşarük ve tesanüddür. Yani ortaklık⁵⁸¹ ve dayanışma⁵⁸². Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın dördüncü sınıflar için hazırladığı kitapta ifade ettikleri üzere, cemiyet halindeki insanlar hem kendileri hem de birbirleri için çalışırlar, dayanışma içinde olurlar ve adete insanlar hiç birbirlerinden haberleri olmadan bir yardımlaşma sürecine girerler. Bu ise ilk olarak ailede başlar, sonra milletlere, ardından ise bütün beşeriye sirayet eder⁵⁸³. Orhan Fuad ise teşarük ve tesanüdü medeniyetin temel gereklilikleri olarak değerlendirmektedir: "*İnsanlar medeniyette ne kadar ilerler ise; fertleri arasında teşarük ve tesanüd o derece kuvvetli olur. ... Bir memlekette, bir millet arasında ticaret fikri ne derece genişler ise; teşarük ve tesanüd kaidesi o mertebe esaslaşır. Demek [teşarük ve tesanüd] medeniyetin lüzumundandır*"⁵⁸⁴. Dolayısıyla ortaklık ve dayanışma medeni

⁵⁷⁸ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s. 49.

⁵⁷⁹ A.g.e., s. 49.

⁵⁸⁰ A.g.e., s. 49.

⁵⁸¹ Devellioğlu, a.g.e. s. 1274.

⁵⁸² A.g.e., s. 1268.

⁵⁸³ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s. 14.

⁵⁸⁴ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s. 21.

bir toplum olmanın koşulu iken bu unsurlar, beraberinde ticaretin gelişmesini de sağlar. Ticareti gelişen ve zenginleşen bir toplum ise medeni bir toplum demektir.

Bir arada yaşamak ve ilerleyebilmek için toplumu oluşturan bütün vatandaşların toplumun yararına yapmakla yükümlü oldukları vazifeler de bulunmaktadır. Bu vazifelerden ilki kanunlara itaattir. Zira kanunlar Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın beşinci sınıflar için hazırladığı *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabında da ifade ettikleri üzere fertlerin değil, herkesin menfaatlerini korumak amacıyla yapılırlar⁵⁸⁵. Bir cemiyet içerisinde yaşadığımızdan o cemiyetin ve devletin menfaatleri için yapılan kanunlara itaat etmek ve bunun için bazı kişisel menfaatlardan vazgeçmek mecburiyetindeyiz⁵⁸⁶.

Bir diğer vazife ise sancağa hürmettir. Orhan Fuad'ın da ifade ettiği üzere "*sancağın milli bir alamet olduğu için her milletçe muhterem ve mukaddestir*"⁵⁸⁷. Sancağa hürmet bir millete hürmet etmek demektir. Bu medeni toplumların ve milletlerin bir davranışıdır. Medeni milletler ise sancaklarını nerede görürlerse ona hürmet ederler. Sancağın sürekli yüksekte tutulması ve bütün düşmanlara karşı korunması gerekmektedir⁵⁸⁸. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan beşinci sınıflar için hazırladıkları kitapta sancağı bir milletin varlığını gösteren vatanın ve devletin en kutsal alameti olarak tanımlamaktadırlar⁵⁸⁹. "*Şafaklardan daha al rengiyle; güneşlerden daha parlak yıldızıyla mukaddes ve kahraman sancağımız; Türk yiğitlerinin başları üstünde daima zafer yolunda koşar... Onu arslan ordumuzun önünde dalgalanırken gören her Türk'ün kalbi coşar...*"⁵⁹⁰ ifadeleriyle de millilik vurgusu yapılmaktadır. Burada yer verilen gerek kanuna itaat gerek sancağa hürmet başlıkları II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarıyla hemen hemen aynı ifadelere sahip olsalar da Cumhuriyet Dönemi'ni II. Meşrutiyet'ten ayıran temel farklılık, yapılan millilik vurgusudur. Bir başka vazife ise her ne kadar bireyin vazifesi temelinde ele alınmış olsa da toplumu ilgilendiren ilim tahsilidir. İlim tahsili Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından medeniyetin temeline oturtulmaktadır.⁵⁹¹ "*Dünya*

⁵⁸⁵ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 99.

⁵⁸⁶ A.g.e., s. 99.

⁵⁸⁷ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 70.

⁵⁸⁸ A.g.e., s. 70.

⁵⁸⁹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 112.

⁵⁹⁰ A.g.e., s. 112.

⁵⁹¹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s. 26.

da en büyük servet: ilimdir. Çünkü gördüğünüz, işittiğiniz bütün büyük işler, medeniyetler hep ilim ile olmuştur"⁵⁹².

Toplumsal vazife ve sorumluluklar başlığı altında yer verilen bu konular Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında, II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi bireyin vazifesi olarak ele alınmış olsa da toplumsal bir bilinç uyandırması noktasında önem arz ettikleri için bu konulara, toplum başlığı altında da yer verilmesi uygun görülmüştür. Zira toplumsal vazifeler kapsamında ele alınan bu konularla çocuklara okumak ve bunun paralelinde kendini geliştirmek, vatanperverlik ve vatan sevgisi bilinci sağlanmak hatta kuvvetlendirilmek istenmektedir.

2.7.4. Devletin Toplum Karşı Vazife ve Sorumlulukları

Devletin topluma karşı olan vazife ve sorumlulukları, II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi "*Hükümetin ve Belediyelerin Ahaliye Karşı Vazifeleri*" başlıklarından hareketle ele alınmıştır. Orhan Fuad'ın beşinci sınıflar için hazırladığı *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabında hükümetin ahaliye karşı olan vazifeleri, "*Cumhuriyet Hükümetinin Vazifeleri*" başlığı altında ele alınmış ve bu vazifeler sekiz başlık altında incelenmiştir. Bu vazifeler; asayiş ve adaleti sağlamak, memleket ve ahalisini düşmana karşı korumak, genç nesiller yetiştirmek için gereken okulları açmak, müzeler, kütüphaneler açmak, sanayi, ticaret, ziraat mektepleri açıp halkın ticaret, sanat, ziraat öğrenmesini sağlamak, bilgili memurlar yetiştirmek, ulaşımı kolaylaştırmak için yollar, köprüler demiryolları, tüneller vs. açmak, halkın ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli dairelerin açılmasını sağlamak⁵⁹³ şeklindedir. Halk sağlığına ilişkin tedbirler alınması da bir diğer vazifedir. Bu noktada gerekli hastaneler açmak ve özellikle salgın hastalıklarla mücadele etmek, salgın hastalıklara karşı parasız aşı yapılmasını sağlamak, temizliğe, mezbahalara, sulara dikkat etmek⁵⁹⁴ ahalinin sağlığına ilişkin alınması gereken tedbirlerin başında gelmektedir. Fiyatların kontrol altında tutulmasını sağlamak, posta, telefon, telgraf gibi haberleşme ağlarını genişletmek, sokakları aydınlatmak, yolları tamir etmek, lağımlar yaptırmak, yetim ve şehit

⁵⁹² A.g.e., s. 26.

⁵⁹³ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s.s. 62-65.

⁵⁹⁴ A.g.e., s.s. 65-66.

çocukları için Dar'ül Eytamlar, Darülacezeler vb. kurumlar açmak da devletin ahaliye karşı vazifeleri arasında yer almaktadır⁵⁹⁵.

Orhan Fuad'ın dördüncü sınıflar için hazırladığı *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabında özellikle devletin topluma karşı vazife ve sorumlulukları noktasında belediyelere de ayrıca yer verilmektedir. Belediyelerin toplumun refahı, huzuru ve hayat standartlarını yükseltmek, insanların medeni bir toplum halinde yaşamalarını sağlamak için üstüne düşen vazifelere bakıldığında bunlar; halk sağlığını korumak için sokakları temiz tutmak, lağımlar yaptırmak, kaldırım yaptırmak, ağaçlandırma yapmak, temiz su ihtiyacını karşılamak, çarşı ve pazarların temizliğine dikkat etmek, bozulmuş, çürük malzemelerin satılmasını yasaklamak, han, hamam, otel, lokanta, mağaza, kahvehane, dükkan gibi yerlerin sihhate uygun bir şekilde olması ve bunun için halkın yararına tedbirler almak, fakir halk için hastaneler açmak⁵⁹⁶ şeklindedir. Ayrıca sokakları aydınlatmak, ulaşım araçlarının temiz olmasını ve toplumun ihtiyaçlarına uygun bir şekilde çalışmalarını sağlamak, çıkan yangınlara itfaiye teşkilatı aracılığıyla bir an önce müdahale etmek⁵⁹⁷, halkın sağlıklı et, sebze ve meyveler tüketmesi için mezbahalar ve haller açmak, sokak ve caddeleri isimlendirmek, evleri, dükkanları, mağazaları numaralandırmak, seyir yerleri belediye bahçeleri parklar yapmak⁵⁹⁸ da bu vazifeler arasında yer almaktadır.

Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından beşinci sınıflar için hazırlanan *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabında II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi hükümetin vazifeleri iki başlıkta ele alınmaktadır. Bu vazifeler, emniyet ve asayişin temini ile memleketin düşmanlara karşı korunmasıdır⁵⁹⁹. Yine II. Meşrutiyet Dönemi ile benzer şekilde devletin bu vazifeleri, ziraat, ticaret ve sanayi üzerinden yapılan örneklemeler ile açıklanmakta ve bu alanların çocuklara özendirilmeye çalışıldığı görülmektedir⁶⁰⁰. Şayet gerekli asayiş tedbirleri alınmaz ve adalet sağlanmaz ise o memleket bu alanlarda gelişme gösteremez ve ahali de rahatça yaşayamaz⁶⁰¹. Memleket ise hükümet tarafından

⁵⁹⁵ A.g.e., s. 66.

⁵⁹⁶ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s.s. 52-54.

⁵⁹⁷ A.g.e., s.s. 59-62.

⁵⁹⁸ A.g.e., s.s. 65-71.

⁵⁹⁹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 70.

⁶⁰⁰ A.g.e., s. 70.

⁶⁰¹ A.g.e., s. 70.

düşmanlara karşı korunmazsa zanaat, ticaret ve ziraat alanlarında gelişmiş olması herhangi bir şey ifade etmez⁶⁰².

Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından beşinci sınıflar için hazırlanan kitapta devletin iktisadi hayata ilişkin görevleri de ele alınmaktadır. İktisadi hayata ait devletin vazifeleri başlığında ise Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan; iktisadi hayatta devletin müdahalesinin gerekliliğinden bahsederek *Milli İktisat Politikası*'nın üzerinde durmaktadırlar⁶⁰³. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan, Türklerin dünyanın en zengin topraklarına sahip olmalarına karşılık fakir bir millet olarak kalmaları ve sahip oldukları zenginliklerden istifade edememelerini ağlanacak bir facia olarak değerlendirmekte ve bu durumu eski hükümetlere bağlamaktadırlar⁶⁰⁴. Zira eski hükümet idareleri, memleketi iktisaden yükseltmeye çalışmamışlar ve iktisadi meselelere fazla önem vermemişlerdir⁶⁰⁵. Devletin umumun menfaati için memleketi iktisaden yükletmesi gerekmektedir. Bunun içinde devletin müdahalesi gereklidir ve bir memleketin iktisaden yükselmesi *Milli İktisat Politikaları* ile sağlanabilir⁶⁰⁶.

Milli iktisadın gelişmesi için devletin ilk olarak bütün memleketi ulaşım araçları ile donatması gerekmektedir. Beraberinde memleketteki yerli malların dışarıya satılmasını sağlayarak memlekete para girişini sağlamalı ve yabancı mallara gümrük vergisi koyarak yerli mallarla rekabetini azaltarak, yerli malların satışını arttırarak milli iktisadı geliştirmelidir⁶⁰⁷. İktisaden yükselmek için devlete düşen bir diğer vazife de posta, telgraf ve telefon gibi haberleşme ağlarını geliştirmektir. Çünkü bu haberleşme ağları sayesinde dünyada olup bitenden haberdar olunacak, böylece geri kalınmayacaktır⁶⁰⁸. Bir diğer vazife ise özellikle ticari hayatın gelişmesi için kanallar, limanlar yapılması ve yer altındaki madenlerin değerlendirilmesidir⁶⁰⁹. İktisadi hayatın ve milli iktisadın gelişmesi için 17 Şubat 1923 tarihinde yapılan İktisat Kongresi kararlarına da yer verilmiştir⁶¹⁰.

Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından beşinci sınıflar için hazırlanan kitapta yer verildiği üzere halkın refah ve huzur içinde yaşamasını sağlamak için

⁶⁰² A.g.e., s. 71.

⁶⁰³ A.g.e., s.s. 87-88.

⁶⁰⁴ A.g.e., s. 87.

⁶⁰⁵ A.g.e., s. 87.

⁶⁰⁶ A.g.e., s. 88.

⁶⁰⁷ A.g.e., s.s. 87-88.

⁶⁰⁸ A.g.e., s. 89.

⁶⁰⁹ A.g.e., s. 94.

⁶¹⁰ A.g.e., s.s. 116-118.

şehirlerin aydınlatılması, temiz su sağlanması, mezbahaların kontrol edilmesi, malların fiyatlarının kontrol edilmesi, konut sıkıntısı yaşanmaması, ahalinin yersiz yurtsuz kalmaması için tedbirler alınması, şehit çocukları ve eşleri, gaziler, fakirler, yardıma muhtaç olan herkesin yeme içme, giyme, okuma, sağlık gibi ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli müesseselerin açılması da hükümet ve belediyelerin görevleri arasında yer almaktadır⁶¹¹. Bu vazifeler halkın refah ve huzurunu sağlaması açısından önem arz etmekle birlikte bir toplumun ilerlemesi için de zorunluluk olarak değerlendirilmektedirler. Çünkü ancak bu koşullara sahip toplumlar medeniyet mertebesine ulaşabilirler.

Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan dördüncü sınıflara ait 1926 tarihli *Yeni Ma'lûmât- Vatanîye ve Medeniyye Dersleri* adlı kitapta belediyelerin vazifelerini şu şekilde ifade etmektedirler: Şehrin temiz, düzenli, ve güzel olmasının sağlanması, yolların geniş ve düzenli bir şekilde yapılması, geceleri şehrin aydınlatılması, halkın eğlencesi ve güzel vakit geçirmesi için bahçeler açılması, halk sağlığının korunması için süprüntülerin toplanması, sokak ve caddelerin temiz tutulması, kolera, dizanteri, tifo gibi hastalıkların önüne geçilebilmesi için lağımaların yapılması, çarşı ve pazarlarda halk sağlığını tehdit edecek yiyecek ve içeceklerin satılmasının engellenmesi ve bunları satanlara gereken cezaların verilmesi, otellerin, hanların, hamamların, lokantaların temizliğinin kontrol edilmesi, halk sağlığının korunması için şehirlere temiz su sağlanması⁶¹², itfaiye teşkilatı aracılığı ile yangınların söndürülmesi, sokak ve caddelerin inşası, tamiri ve muhafazası, ağaçlandırılması ve isimlendirilmesi, evlerin numaralandırılması, oyun ve spor alanlarının yapılması⁶¹³. Belediyelerin bir başka vazifesi ise şehirlerde ulaşımı sağlayacak ulaşım araçları ile ilgilidir. Belediyeler şehirlere ulaşım araçlarını temin etmek için çalışmalıdır⁶¹⁴. Bir toplumun zenginleşmesinin temelinde ulaşım araçlarının çokluğu yatar, beraberinde bu araçlar ticaretin gelişmesini de sağlar. Ulaşım araçları çok olan bir toplum medeni bir toplumdur⁶¹⁵. Medeni bir toplum olmanın ve zenginleşmenin temel koşulu olarak sayılan ulaşım araçları konusunda Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan geçmişe bir gönderme de bulunarak "*Yüzlerce senedir memleketimizdeki hükümet adamlarının ve padişahların fena idareleri yüzünden hemen bütün nakit vasıtaları ecnebilerin elinde*

⁶¹¹ A.g.e., s.s. 91-97.

⁶¹² Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s.s. 33-40.

⁶¹³ A.g.e., s.s. 61, 66-79.

⁶¹⁴ A.g.e., s. 88.

⁶¹⁵ A.g.e., s. 89.

kalmışdı"⁶¹⁶ ifadesine yer vererek eski hükümet adamları ve padişahlarını medenileşmenin önündeki engel olarak değerlendirmektedirler.

Burada vurgulanması gereken önemli noktalardan biri de Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında spor alanlarına, II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarından daha ağırlıklı olarak yer verilmiş olmasıdır. Bunun sebebi Cumhuriyet'in kuruluşu sonrasında sporun devletin çalışma alanı içerisine girmiş olmasıdır. Mustafa Kemal Atatürk'ün "*sağlam kafa sağlam vücutta bulunur*" sözü Cumhuriyet'in kurucu kadrosu üzerinde oldukça etkili olmuş, güçlü ve zinde nesiller yetiştirme konusunda yoğun çalışmalar başlatılmıştır⁶¹⁷. Bunun temelinde elbette uzun yıllar savaş koşulları altında yaşamış olan halkın birçok bulaşıcı hastalıklarla ve sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalması, ölümlerin yaşanması, nüfusun azalması ve sağlıklı bir toplumun ortaya çıkmış olması yatmaktadır. Bundan dolayı yeni kurulan Cumhuriyet'in en önemli uğraş alanlarından biri halk sağlığına ilişkin tedbirler almak olmuştur. Halk sağlığı ile birlikte sağlam nesiller yetiştirmek için spora da ayrı bir önem verilmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları çerçevesinde ele alınan toplum konusu, II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi vazife temelli bir inşadan söz etmektedir. Toplumsal değerlerin içselleştirilmesi ve aidiyetin sağlanması için vatandaşlara toplumsal birçok vazife yüklenmektedir. Vatandaşlara yüklenen bu vazifeler karşılığında, toplumu medeni toplumlar mertebesine ulaştırabilmek için devletin de yapmakla yükümlü tutulduğu vazife ve sorumluluklara da yer verilmektedir. Orhan Fuad'ın dördüncü sınıflar için hazırladığı vatandaşlık kitabında ifade ettiği üzere belediyeler, bu vazifelerini yerine getirdiği müddetçe ahali medeni ihtiyaçlarını görebilir⁶¹⁸. Burada son olarak Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın dördüncü sınıflara ait kitabında yer alan, ilkel bir kasaba ile medeni bir şehir arasındaki temel farklılıkları ortaya koyan bir hikâyeye yer verilecektir. Bu hikâyeye yalnız hükümet ve belediyelerin vazifelerini değil, aynı zamanda toplumu oluşturan vatandaşların da toplumsal sorumluluklarını ele almaktadır.

⁶¹⁶ A.g.e., s. 88.

⁶¹⁷ Efkan Canşen, "Türkiye Cumhuriyetinin Spor Politikaları", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Haziran 2015, C. 17, S. 1, s. 33.

⁶¹⁸ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s. 52.

"Dereden Su İçen Köy"⁶¹⁹

"Sebahat, daha doğduğu kasabadan hiç çıkmamıştı. Bu kasabanın bir çok kusurları vardı. Mesela temiz bir su yoktu. Bir çok evlerde bir kuyu bile bulunmuyordu. Kasabanın yanından geçen bir ufak çay, ahalinin su tedarik edeceği tek menbadır. Kasabanın yanından geçen su, bari her zaman bulunsaydı.. Senenin sıcak aylarında kupkuru kalırdı. Artık o zaman, kuyuları olan komşular birbirlerine yardım ederlerdi. Bir fenalık da: Çayın suyuna mikrop karışması idi. Çayın kasabaya gelmeden evvel geçtiği köyde bir hastalık çıktığı zaman kasabada çayın suyunu kullanan herkes hastalanırdı.

Çaydan evlere suyun taşınması pek büyük bir dertti. Kadın, erkek bir çok kimseler ellerine kovaları alıp çaya inerler ve sonra o ağır kovalarla yokuşu turmanıncaya kadar pek fazla yorulurlardı.

Kasabada çalışkan ve okumuş adamlar olmadığından ahali, bu yorgunluğu çekmeye mahkûm kalmışlardı. Halbuki bir saat uzaktaki dağda gayet güzel, billur gibi temiz bir kaynak vardı. Oradan şehre su getirmek ve bu suyu evlere dağıtmak hiç de güç bir iş değildi.

Kasabanın yolları pek bozuktu. Sokaklarda kocaman kocaman çukurlar vardı. Azıcık yağmur yağsa öyle çamur olurdu ki karşıdan karşıya geçmek imkanı kalmazdı.

Geceleri sokağa çıkmak pek güçtü. Mehtapsız gecelerde bütün kasabayı zifiri bir karanlık kaplardı. Eline fener almadan sokağa çıkanlar, yollarda ki sayısız çukurlardan birine düşerdi.

Annesi bu tatili geçirmek üzere Sebahat'ı, şehre, hava tebdiline götürüyordu. Bir araba ile kasabadan çıktılar. Bir saat sonra istasyona geldiler, orada trene bindiler. Vakit akşamdı. Tren kalktıktan sonra karanlık iyice basmıştı. Tren bir kaç istasyona daha uğrayarak dört saat kadar yol aldı. Biraz sonra annesi Sebahat'a:

- 'Hadi, hazırlan kızım; şehre yaklaşıyoruz' diye onu yanına çağırdı.

Sebahat, pencereden bakınca hayretler içinde kaldı. Uzakta bir yer pırıl pırıl görünüyordu. Annesine:

-Aman, anneciğim, orası ne güzel aydınlık! dedi.

-Elbette kızım, burası pek medeni bir şehirdir. Sabaha kadar bütün sokaklarda elektrikler yanar.

Tren, gayet aydınlık bir istasyonda durdu. Sebahatla annesi indiler. Bir tramvaya binerek eniştesinin evlerine gittiler.

Sebahat, şehri pek beğenmişti. Sokakları gayet muntazam, geniş ve temizdi. Her gün güzelce sulanıyor, hiç kirli yer bırakılmıyordu. Geceleyin yollar gündüz gibi idi. Akşam olur olmaz bütün yollarda elektrikler yanıyor, sabaha kadar tramvaylar işliyor, ahali sokaklarda dolaşiyor, tiyatrolara gidiyor, parklarda oturuyorlardı. Sebahat, şimdi Malumat-ı Vataniye derslerinde öğrendiği belediyelerin hayırlı işlerini daha iyi anlıyordu. Ah, ne olurdu, kendi oturduğu kasabada böyle güzel olsaydı!..

⁶¹⁹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s.s. 84-87.

Geceleyin odalardaki küçük düğmeleri çevirerek lambaları yakıvermek ona pek fazla memnuniyet veriyordu.

En çok beğendiği şeylerden biri de şehrin sularıyla: Bütün musluklara su kendiliğinden geliyordu. Ne çaya gitmek, ne yokuş... ..Belediye, bu suyu eve getirmeden evvel birkaç süzgeçten geçirterek süzüyor, tertemiz yapıyordu.

Sebahat, şimdi zavallı kasabasını düşünüyordu. Orada da okumuş adamlar, çalışkan insanlar bulunsaydı öyle karanlık, bakımsız, susuz mu kalırlardı? İnsanlar çalışarak ne kadar güzel şeyler yapıyorlardı..."

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİREY VE İLKÖĞRETİMDE BİREY ALGISI

3. BİREY

İnsan sadece çeşitli kimyasal maddelerin ve bir kova suyun birleşiminden oluşan bir varlık değildir. Sadece biyososyolojik sistemin bir elemanı ya da kalıtım zincirinin bir parçası da değildir. Beraberinde sosyal yapıları güçlendirmek için kullanılan beşerî bir kaynak da değildir⁶²⁰. Peki o halde insan nedir ve nasıl ele alınmalıdır? İnsan nedir, insan kimdir soruları, yüzyıllardan beri insanoğlunun üzerinde düşündüğü, kafa yorduğu, açıklamaya çatiştiği sorular olagelmıştır. Yaşamını devam ettirmek isteyen insan, önceleri doğayla sürekli bir mücadele içerisinde olmuştur ve düşünce yetisi el vermediği için bu sorunlar üzerinde duramamıştır. Gücünü aşan doğa olaylarını bir olağanüstülük olarak görüp ona tapmıştır. Sonrasında ise insanlar çoğalıp aralarında paylaşım başlayınca kendi türü ile mücadeleye girişmiştir. Daha sonrasında ise bir düzen içerisinde yaşamaya başlayan insan tapınma biçimini inanma biçimine dönüştürerek dinleri yaratmıştır ve yaşamının merkezine dini oturtmuştur⁶²¹. Bu uzun serüvende hâlâ kendisinin farkında olmayan insanoğlu, ne zamanki aklının ve yetilerinin farkına varmaya başlamış, o zaman gözlerini kendine çevirmiş ve böylece dünyanın merkezine kendisini koymaya başlamıştır⁶²². İnsanın toplumsal tarihi de böylelikle başlamıştır. Bu durum, insanoğlunun doğayla olan birlikteliğine son verip kendini doğadan ve etrafındaki insanlardan ayrı olarak ayırmsamasıyla olmuştur. Birey, içinden çıktığı doğal ve toplumsal dünyaya bağlı olmaya, ayrı bir bütünlük olarak kendisinin kısmen farkında olmasına karşın devam etmiş, ayrıca kendisini çevresindeki dünyanın bir parçası olarak hissetmiştir⁶²³. Elbette ki bu ayırmsama tarihin uzun dönemleri boyunca çok bulanık kalmıştır. Eğer insanlığın gelişim süreci sürekli bir uyum

⁶²⁰ John W. Gardner, **Yenilikçi Birey, Zinde Toplum**, Çev.: Şan Öz-Alp, Hikmet Seçim, İlgi Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 109.

⁶²¹ Ahmet Özer, **Sosyal Bir Varlık Olarak İnsan**, 1. b., Öteki Yayınevi, Ankara, 2002. s.s. 13-14.

⁶²² A.g.e., s. 14.

⁶²³ Erich Fromm, **Özgürlükten Kaçış**, Çev.: Selçuk Budak, 6. b., Öteki Yayınevi, Ankara, 1999, s. 34.

içerisinde ve bir plan dâhilinde gerçekleşmiş olsaydı, bu durumda gelişmenin her iki yanı da artan güç ve artan bireyleşme tam bir dengeye ulaşmış olacaktı. Fakat insanlık tarihi bir çatışmalar tarihidir. Bireyleşme doğrultusunda atılan her adım insanları yeni güvensizliklerle tehdit etmiş ve kopartılan asal bağlar bir daha eski duruma getirilememiştir⁶²⁴.

Her insan bazı özelliklerle donanmış bir şekilde belirli bir toplum ve kültür içerisinde dünyaya gelmekte, o toplumun kültürel değerleriyle yoğrularak gelişmektedir ve insan yaşamı sürekli değişim göstermektedir. Bu gelişmeler ise insanı "birey" olmaya götürmektedir. İnsanı birey olmaya götüren bu gelişmeler; insanın soyundan gelen bazı gizil güçlerle dünyaya gelmesi, yani kalıtsal niteliklerle doğması ve bu niteliklerin sonradan kazanılan özelliklerin temelini oluşturması, doğduğu ortamdaki çevre ile bilinçli ya da bilinçsiz bir etkileşim içerisine girerek bunu öz yapısına eklemesi ve böylece uyum içinde yaşadığı toplumun bir üyesi haline gelmesi, son olarak ise hem kalıtsal hem de çevreden edindiği niteliklere yeni değerler ekleyerek onları zenginleştirmesi ile ortaya konabilir⁶²⁵.

Her insan doğduğunda bir başkasına benzemeyen bir yaşama sahip olarak dünyaya gelir. Her insanın çocukluğu, gençliği, yaşlılığı yaşam süreci boyunca geçirdiği bütün evreler, kişilik gelişiminde herkes için geçerli olan bazı evreler dışında birbirinden farklıdır. Bundan dolayıdır ki insanın yaşamı benzersiz ve elindeki en önemli hazinesidir. İnsanoğlu çocukluk ve ilk gençlik yıllarından sonra topluma katılma konumuna geldiğinde toplumun yönetilmesinde söz sahibi olmak ve yurttaş olarak tanınmak isteyecektir. Bu noktada toplum onu ya bir "birey" olarak tanıyarak ya da ona toplumun üyesi olmaktan başka bir değer yüklemeyiz. Bu nedenle bireyin bir "ilk" kavram⁶²⁶ olduğu söylenebilir.

Birey kavramı tanımlanırken "*bireyi toplumsal olarak kuruluş sorununda ve bireyin pisişik durumunda arayanlar ve böylece bireyi tarif ederken psikanalizi etkili araştırma yöntemi olarak kullananlar*" olmakla birlikte, bireyi toplumsal olarak ele alıp, onu bir yapının içerisindeki özgürlük ve özerklik durumuna ve derecesine

⁶²⁴ A.g.e., s.s. 34, 44-45.

⁶²⁵ Alparslan Usal, Zeynep Aslan, **Davranış Bilimleri**, 1. b., Fakülteler Kitabevi Barış Yayınları, İzmir, 1995, s. 35.

⁶²⁶ Zeynep Özlem Üskül, **Bireysellik Tarihsel Bakış**, 1. b., Büke Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.s. 19-20.

göre tanımlayanlar da bulunmaktadır⁶²⁷. "*Bağımsız organik ve düşünsel verileri fiziksel yeterlik, yetenek ve eğitim olanaklarından yararlanma düzeyinde gelişmiş, organik gereksinimleri farksız; ekonomik, toplumsal ve psikolojik gereksinimleri, algılamaları ve davranışları çevre elemanlarına koşut biçimde gelişmekle beraber kendisine özgü olarak farklılaşan canlılar 'birey' adını alırlar*"⁶²⁸ ifadesi bireye ilişkin genel ve kabul görebilecek bir tanımlama olarak ele alınabilir.

Birey kavramı özünde tekil anlamda, fizyolojik ve psikolojik bir varlıktır. Fakat insanlığın yarattığı kültürel mirasın içerisinde sosyalleşme sürecinden geçtikten sonra toplumsal aktör olarak adlandırılan sosyal bir varlığa dönüşür. Söz konusu birey, dinsel topluluklar içerisinde uyruk haline gelir ve uyruk haline gelen bireyin ise bireysellikleri silinir. Birey, toplumsal sınıfın bir üyesi olarak kabul gördükten sonra ise birçok kez kendi öz bilincini yitirir ve sınıf bilinciyle yeniden vücut bulur. Ulus-devlet içerisinde üzerine belirli hak ve ödevler yüklenen bireyin ise yurttaş haline geldiği kabul edilir. Milliyetçilikte birey yoktur, ulus vardır⁶²⁹. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta ise şudur: Bireyin tamamıyla özerk olduğu veya olması düşünülemez. İnsanın sosyal karakteri, biyolojik karakteri ile iç içe bulunmaktadır. Bir insan veyahut bir çocuk büyüme, gelişme sürecinde bağımlı olmasına karşın çok köklü sosyal alışkanlıklar da kazanır. Bu durum iletişim kurmak, birey olarak insanın kendi farkına varması gibi diğer insanlarla karşılıklı etkileşime dayanan bireyler haline gelmesini sağlar. Bundan dolayıdır ki ne insanın, toplumun kimliksiz bir üyesi haline gelmesi ne de katıksız bireysel özerkliğin savunulması kabul edilebilir⁶³⁰. Bu yüzden birey ve toplum kavramları birbirlerine karşıt kavramlar değildir. Bu kavramlar aynı gerçekliğe ilişkin analitik araçlar olarak anlaşılmalıdır. Toplumsal gerçeklik gerek salt birey gerek salt toplum kavramlarıyla açıklanamaz. Zira bu kavramlar birbirlerini dışlamazlar⁶³¹.

İnsanlar tarihsel süreç içerisinde her zaman bir toplum veya topluluk içerisinde yaşamış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bir arada yaşama insanların birbirleriyle etkileşim kurmalarına ve ortak değerlerin oluşmasına vesile olmuştur.

⁶²⁷ Cahit Aslan, **Birey-Toplum-Devlet Kavramlaştırma ve Ara Değişken Olarak Etnisite**, 1. b., Karahan Kitabevi, Adana, 2004, s. 32.

⁶²⁸ Usal, Aslan, a.g.e., s. 36.

⁶²⁹ Aslan, a.g.e., s.s. 34-35.

⁶³⁰ Gardner, a.g.e., s.s. 113-114.

⁶³¹ Nazım Güveloğlu, "'Birey ve Toplum' İkiliğine Karşı Tarihsel Materyalizmin Nesnesi Olarak Toplumsal İlişkiler", **Praksis(1)**, 2001, s. 181.

Böylece süreç içerisinde her toplum, kendine özgü bir hayat anlayışı ve yaşam tarzının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu özgül koşul ve kalıplar çerçevesinde şekillenen toplumlar, sahip olduğu kültürel değerleri ileriki kuşaklara aktarmak zorunda kalmışlardır. Bu da bireylerin, örgütlenmiş topluluk hayatının kabul ve tasvip ettiği biçim ve usullere uymasıyla gerçekleşmiştir. Bireyler, kişisel farklılıklarına rağmen toplumla bütünleşmeyi, buldukları toplumla uyumlu bir kimlik kazanmayı, topluma uygun davranış ve düşünce kalıplarına göre hareket etmeyi toplumsallaşma sürecinde öğrenirler⁶³². İssız bir adada yaşayan Robinson Crusoe efsanesinin çekiciliği ise toplumdan bağımsız bir birey yaratma çabasından kaynaklanmaktadır. Fakat bu çaba başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü Robinson soyutlanmış bir birey değildir. Yorklu bir İngiliz'dir. Kutsal kitabını yanında taşır ve kabilesinin tanrısına dua eder. Efsane ise ona hemen adamı Cuma'yı verir ve yeni bir toplumun kurulması böylece başlar⁶³³.

3.1. Tarihsel Süreçte Birey Algısında Dönüşümler

Tarihsel süreç içerisinde hukuksal ve siyasal sistemlerin bireyi birbirinden farklı olarak değerlendirdiği, birey kavramının yüzyıllar boyunca içi boş bir kavram olarak kaldığı görülmektedir, ta ki modernitenin ortaya çıkışına kadar. Modernitenin ortaya çıkışı ile birey kavramının gerçek bir tartışma konusu haline geldiği söylenebilir⁶³⁴. Birey kavramı modernite ile tartışma konusu haline gelen bir kavram olmakla birlikte, bu kavramın ilk çağlardan beri var olduğu, Eski Yunan'da da bireyden söz edildiği görülmektedir. Fakat bireyin, Aydınlanma Çağı ile birlikte taçlandırılıp 19. yüzyıla kadar bu önemini koruyarak modernitenin merkezini oluşturduğu gözlemlenmektedir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise bu yüzyılda siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmelerden ötürü birey kavramının değil, toplum kavramının ön plana çıktığı, 20. yüzyılda ise bireye ilişkin hem bir unutuş hem de bir geri dönüşün yaşandığı görülmektedir⁶³⁵.

⁶³² Yakup Coştu, "Toplumsallaşma Kavramı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IX (2009), S. 3, s.s. 117-118.

⁶³³ Edward Hallett Carr, **Tarih Nedir?**, Çev. Misket Gizem Gürtürk, 15.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 84.

⁶³⁴ Zeynep Özlem Üskül Engin, "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. LXXII, S. 1, 2014, s. 201.

⁶³⁵ Zeynep Özlem Üskül Engin, "Yüzyılımızın Postmodern Bireyi ve Baudrillard'ın Birey Anlayışı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. LXIII, S. 1-2, 2005, s.139.

Bireyin oluşumu insanlık tarihinin sancılı süreçlerinden birini oluşturmaktadır. Doğa ile mücadelesinde hiçbir uzmanlaşmış organa sahip olmayan, hatta bu yüzden doğa ile mücadeleye girişen insan, aklını ön plana çıkartmak durumunda kalmıştır. İnsanoğlunun organik yetersizliği onu giderek doğadan uzaklaşan ve belki de ona egemen olacak bir canlı haline getirmiştir⁶³⁶. Fakat insan aklının ön plana çıkması, akli merkeze alması, bu bağlamda insanın kendi bilincine varması, gerçek anlamda bireyin oluşması pek de kolay bir sürecin ürünü olmamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi bu süreç tarihin sancılı süreçlerinden birini oluşturmakla beraber, günümüzde dahi ortaya çıkan yeni araştırmalar bu sürecin halen devam ettiğini göstermektedir. Çalışmanın devamında ise söz konusu sancılı süreç genel hatları ile de olsa ortaya konulmuştur.

İlk çağlarda ortaya çıkan birey kavramı, tarihsel süreç içerisinde gelişmiş ve günümüzdeki mevcut şeklini almıştır. Eski Yunan'da insanın ele alınış biçimi günümüzdekinden çok farklıdır. Hatta bu dönemde bireyin değer kazanması söz konusu dahi değildir. Ama bu dönemin birey kavramının ilk ortaya çıktığı dönem olması itibarı ile önem arz ettiği söylenebilir⁶³⁷. Bu dönemde "*insan sorusu*" ile ilk kez sofistlerin ilgilendiği görülmektedir. İnsanla ilgili tıbbi, psikolojik, felsefi ve sosyolojik bilgiler ilk kez bu dönemde ortaya atılıyor ve bunlarla ilgili sorunların çözümleri için çabalar sarf ediliyor. Yani insan, Antik Yunan'da Sokrates, Platon, Aristo gibi ünlü filozofların, sofistlerin, akademia, stoa gibi ünlü okulların ilgi alanlarından biri haline geliyor⁶³⁸. Fakat burada vurgulanması gereken önemli bir nokta var ki o da; insanla sadece sofistlerin ilgilendikleri, bunun dışında insanla ilgilenen filozoflarla çok fazla karşılaşmadığı, aksine onu site yapısı içerisinde ele alıp eriten yorumlarla sıkça karşılaşılmasıdır⁶³⁹.

Antik Yunan'da insan, üyesi olduğu şehir devleti tarafından var edilir. Kadınların, kölelerin, aynı şehirden olmayan yabancıların varlıkları söz konusu değildir. İnsanı şehirden dışlayan bir sürgün kararı, onu dışarıdaki boşluğa atar ve kişiliğinin temelinden yoksun bırakır. Bilge olunabilmesi için kanunları "*iyi*" olan bir şehrin mensubu olmak gerekir. Şayet "*kötü*" kanunlara itaat edilirse bilge olmak

⁶³⁶ Mehmet Ali Kılıçbay, **Cumhuriyet ya da Birey Olmak**, 2. b., İmge Kitabevi, Ankara, Aralık 2003, s. 65.

⁶³⁷ Üskül, a.g.e., s. 23.

⁶³⁸ Özer, a.g.e., s. 54.

⁶³⁹ Üskül Engin, "Birey Kavramının Gelişimi...", s. 202.

mümkün müdür? Birey bütün uygarlıklarda içerisinde bulunduğu gruba, ailesine, şehrine, kabilesine göre ikinci sırada yer alır. Zira birey, onlar olmadan var olamaz⁶⁴⁰.

Antik Yunan' da siteye, klana veya sınıfa olan mensubiyet, Roma'da özellikle sınıfa ve klana mensubiyet şeklinde devam etmiştir ve bu mensubiyet her şeyin belirleyicisi olmuştur⁶⁴¹. Roma'da vatandaş sayılan özgür erkekler belli haklara sahip olmuşlardır. Kölelik kurumu ekonomik nedenlerden ötürü korunmaya devam etmiş, kadınlar ise mutlak bir erkek egemenliği altında yaşama mecburiyetinde kalmışlardır. Doğumlarından erişkinlik süreçlerine kadar "*yetişkinlik öncesi*" adı altında bir vesayet sistemi altında bulunan kadınlar, daha sonra kocalarının veya babalarının vesayeti altına girmişlerdir. Bu durum kadınların kamu hukuku alanında hiçbir haklarının olmadığını, özel hukuk alanında ise sınırlandırılmış haklara sahip olduklarını göstermektedir. Buradan Roma hukukunun güçlü bir erkek imgesi yarattığı, herkesi eşit saymadığı, statüler yarattığı⁶⁴² anlaşılmaktadır.

Orta Çağ'a bakıldığında, bu dönemde değişimi teorik olarak reddeden statik bir evren düşüncesinin hâkim hale geldiği görülmektedir. Dünya, evrenin merkezi kabul edilmiş ve varlıklar tanrıdan en basit olanına kadar bir hiyerarşi düzeni içerisinde algılanmıştır. Hemen hemen bütün kültürlerde tanrı merkezli bir varlık ve toplum tasavvuru hâkimdi. İnsan asıl gerçekliği tanrı eliyle okumak zorundaydı ve dünyevi hayat yerine uhrevi, geçici hayat yerine sonsuz hayat ön plandaydı⁶⁴³. Çağa hükmeden en büyük kuvvet ise kilise idi. Kilise dışında asla kurtuluş yoktu ve dogma ise hakikatin kendisiydi⁶⁴⁴. Dinin ve kilisenin egemen güç olduğu bu dönemde, birey toplumsal "*makro-kozmos*" tarafından yutulmuştur. Buna aracılık edenler ise aile, geniş akrabalık bağları, köy toplulukları, kilise cemaatleri, derebeylikler, feodal bölgeler, manastır tarikatları, dinsel mezhepler gibi mikro gruplardır⁶⁴⁵. Cemaatçi kolektivist bir yapının var olması, grup kimliğinin olması, bireyin cemaat içerisinde kaybolması ve insanların bir ırka, bir aileye veya bir halka bağlı olmaları dolayısıyla

⁶⁴⁰ Henri Mendras, **Sosyolojinin İlkeleri**, Çev.: Buket Yılmaz, 1. b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 40.

⁶⁴¹ Kılıçbay, a.g.e., s.s. 65-66.

⁶⁴² Üskül Engin, "Birey Kavramının Gelişimi...", s. 203.

⁶⁴³ Mehmet Evkuran, "Ortaçağ Paradigması ve Siyasal Düşüncenin Evrimi", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.2, S.4, s. 39.

⁶⁴⁴ Alfred Weber, **Felsefe Tarihi**, Çev.: H. Vehbi Eralp, 5. b., Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s. 138.

⁶⁴⁵ Aron Guryeviç, **Ortaçağ Avrupasında Birey**, Çev.: İlnur İgan, Zeynep Ülgen, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 99.

bireyin birey olmasından kaynaklandığı iddia edilebilecek özelliklere sahip değildi⁶⁴⁶. Hristiyanlık, tanrıyı dünyayı yoktan var eden, mutlak bir gücü olan "yaradan" olarak kabul eder. Tanrıdan başka her şey ise yaratılmıştır ve insanoğlu bir mahluk, yani bir yaratıktır. Orta Çağ'a hâkim olan bu düşünce yapısı yaradan ile yarattığı arasında aşılması mümkün görünmeyen bir uçurum açmış⁶⁴⁷, böylece insan kilisenin baskısı altında kalmış ve bir birey olarak dikkate alınmamıştır. İnsan, merkezinde tanrının bulunduğu büyük bir sistemin küçük bir parçası olarak kabul edilmiştir. İnsanoğlunun yeryüzü üzerindeki anlamını da, değerini de belirleyen tanrı ve tanrının temsilcisi olan kilise olmuştur. Bu durum ister istemez insanın anlamının yok olmasına neden olmuştur⁶⁴⁸.

Orta Çağ'ın birey algısı konusunda, bu dönemin bireyi cendereye alan bir dönem olmadığını, Batı Orta Çağ'ının, Antikite'nin "global" ve "optimum" mensubiyet kürelerini kırma gibi çok önemli bir işi gerçekleştirdiğini savunan görüşler de bulunmaktadır⁶⁴⁹. Bu görüş, Batı Orta Çağ'ında feodal toplumsal ilişkilerin bireyin taslağını çizdiği, feodalitenin cemaat bağlarını ortadan kaldırmadığı yeni tipten bir bağlantıyı kendi varoluşunun mihenk taşı haline getirdiğini ileri sürmektedir. İnsanlar birbirlerine kişilerinin yüklemi olarak bağlanmaktadır. Senyör ile vassalı, senyör ile serfi birbirine bağlayan ilişki bir tabiiyet ilişkisi ve bir ast üst ilişkisi olmakla birlikte, bağlantının özü insanların kişisel kimliklerinden kaynaklanmaktadır; bu kişisel kimliklerde insanlar tarafından bizzat kazanılmaktadır. Söz konusu tabiiyet bağı bir sözleşmeye dayalıdır. Bu sözleşme sınırları önceden, fakat insanlar tarafından belirlenmiş bir sözleşmedir.

Orta Çağ'ın sonlarından itibaren Amerika ve Avrupa'da yaşanan tarihsel gelişmeler bireyin tam anlamıyla ortaya çıkışının tarihidir. Bu Rönesans'la İtalya'da başlayan ve ancak şimdilerde doruğa ulaşmış gibi gözükten bir süreçtir⁶⁵⁰. Rönesans bireyi bir hissediş, sonrasında ise bir algılama düzeyine yükseltti. Bir teori haline getirilmesi ve uğruna mücadele edilecek bir değer haline gelmesi ise Aydınlanma

⁶⁴⁶ Üskül, a.g.e., s. 34.

⁶⁴⁷ Hans Joachim Störig, **Vedaldardan Tractatus'a Dünya Felsefe Tarihi**, Çev.: Nilüfer Epçeli, Say Yayınları İstanbul, 2011, s. 201.

⁶⁴⁸ Ömer Özden, Osman Elmalı, **Yeniçağ Felsefesi Tarihi**, 1. b., Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 24.

⁶⁴⁹ Kılıçbay, a.g.e., s. 66.

⁶⁵⁰ Fromm, a.g.e., s. 45.

hareketi ile gerçekleşti⁶⁵¹. Batı dünyasının 18. yüzyılda ulaştığı Aydınlanma, Orta Çağ'ın geliştirdiği düşünce ve inanç sisteminden kopuşun gerçekleştiği Rönesans ile ortaya çıkan düşünsel ve toplumsal dönüşümlerin üzerinde yükseldi. 15. ve 16. yüzyılda Avrupa insanı, din ve geleneklerle iyi bir yaşam oluşmayacağına farkına vararak yeni değerler oluşturma çabası içerisine girdi⁶⁵².

14. yüzyıla gelindiğinde Hıristiyan Avrupa'nın önemli bir bölümünü birlik içerisinde tutmuş olan evrensel Orta Çağ Devleti, farklı farklı devletlere bölünmeye başladı. Orta sınıf ekonomide yeni gelişmelere yol açtı. Bu durum iyiden iyiyeye kilisenin maddi gücünü sarstı. Sosyal yapıdaki kaymalar feodal yapının dayanaklarını ortadan kaldırdı ve şehirli orta sınıfın yeni hayat tahayyülü artık yavaş yavaş kiliseden uzaklaşan yeni bir eğilime yol açtı. Bütün bu gelişmeler Orta Çağ'ın yapısından sıyrılmaya neden oldu; Batı ve Orta Avrupa kültürünün iç ve dış yapısını temelden değişikliğe uğrattı⁶⁵³. Böylece Avrupa'da Rönesans olarak adlandırılan dönem beraberinde getirdiği köklü değişimlerle birlikte başlamış oldu. Rönesans'ın ayırt edici noktası ise birçok alanda Antikite'yi yeniden canlandırmayı, onu taklit etmeyi amaçlaması ve bu uğurda verdiği samimi çabadır⁶⁵⁴. Antikite'yi yeniden canlandırma ve taklit etme girişimi, bütün Batı Avrupa'ya yayılan güçlü bir düşünce akımı ile birlikte gelişti. Bu düşünce akımı ise hümanizmadır. Hümanizma akımı, Rönesans olarak adlandırılan parlak kültürün ideolojik içeriğini oluşturur⁶⁵⁵.

Hümanizma, akıl sahibi bir varlık olan insanı tek ve en yüksek değer olarak kabul eden, bireyin doğal yollardan gerçekleştirebileceğine inanan ve bu paralelde insanın doğallığını, etkinliğini, özgürlüğünü ön plana çıkartan felsefi bir akımdır⁶⁵⁶. Her şey insan için olmalı düşüncesiyle başlayan hümanizma ile tanrının egemen olduğu evren, toplum ve insan anlayışı yerini, insanın egemen olduğu evren, toplum ve insan anlayışı almaya başladı. Böylece tanrı merkezli bir devlet anlayışı yerine, yeryüzü devleti, insanların kul kabul edildiği bir toplum veya devlet anlayışı yerine,

⁶⁵¹ Kılıçbay, a.g.e., s. 67.

⁶⁵² A. Kadir Çüçen, "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, 2006, s. 25.

⁶⁵³ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 13. b., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 162.

⁶⁵⁴ Peter Burke, **Rönesans**, Çev.: Özkan Akpınar, 1. b., Babil Yayınları, İstanbul, 2000, s. 16.

⁶⁵⁵ Server Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, C. 3, 5. b., Adam Yayınları, İstanbul, 2003, s.s. 58, 61.

⁶⁵⁶ Özden, Elmalı, a.g.e., s. 24.

insanın birey olarak kabul gördüğü yeni bir devlet/yönetim anlayışı ortaya çıkmaya başladı⁶⁵⁷.

Rönesans'ın ilk büyük davranışı olan Hümanizma ile insanoğlu "*ne olduğunu*" sorgulamaya başladı. Bu durum da insanla ilgili araştırmaları beraberinde getirdi. Bu uğurda kılavuz olarak belirlenen Antik Çağ literatüründe Rönesans'ın aradığı insan, bütünlüğü ve çeşitli yönleri ile birlikte vardı. Antik Çağ insanı, Orta Çağ insanı gibi tek yanlı değildi ve "*insan olmanın*" birçok özelliğini kendisinde toplamıştı. Bu düşüncelerden hareketle yapılan çalışmalarla Rönesans düşüncesi "*doğal, gerçek insanı*" bulacaktı⁶⁵⁸. Dolayısıyla Rönesans'ın ilk başarısı benliğini bulmuş bir insan portresini ortaya koymasıdır. "*Ben neyim?*", "*Ne olacağım?*" diye sorgulamayan tanrı merkezli bir kültür sistemi içerisinde belli bir görevi olan, bir organ gibi olan Orta Çağ insanının yerine Rönesans, onu evrensel bir organizmanın renksiz bir üyesi olmaktan kurtarıp, kişiliğini arayan, benliğinin bütün renklerini tüm canlılığıyla ortaya koymak isteyen bireyi yaratmıştır. Bu yüzden Rönesans Batı dillerinde "*individualizm*" olarak adlandırılan "*birey*" çağıdır, "*individualite'lerin*" doğduğu bir dönemdir⁶⁵⁹.

Reform hareketine gelindiğinde ise bu oluşum çeşitli sonuçlara neden oldu ve Avrupa din düzeyinde bölünmeler yaşadı. Ortaya çıkan din savaşları sonucunda bugün bile Avrupa'da hemen hemen aynı şekilde sürüp giden siyasi bir kimlik oluştu. Avrupalının zihninde yeni siyasi, toplumsal ve ekonomik fikirler oluşmaya başladı, bu oluşumlar yeni bir duyarlık ve dünya görüşünün şekillenmesine yol açtı⁶⁶⁰. Reform ile birlikte Katolik mezhebin katı yorumları yerini Protestanlığın daha ılımlı yorumlarına bıraktı⁶⁶¹. Protestan reformu tanrı ve insan arasına yerleşmiş Katolik kilisesinin temellerini yıkmayı amaçladı ve ortaya koyduğu yaklaşımlarla dinin bireyci bir şeklini geliştirdi⁶⁶². Luther'in genel bir tekrarı gibi görünen Calvin ise Luther'den farklı olarak kader anlayışını daha güçlü bir biçimde vurgulamakla

⁶⁵⁷ Çüçen, a.g.m., s.s. 25-26.

⁶⁵⁸ Gökberk, a.g.e., s. 169.

⁶⁵⁹ A.g.e., s. 168.

⁶⁶⁰ J. Bronowski, B. Mazlish, **Leonardo'dan Hegel'e Batı Düşünce Tarihi**, Çev.: Elvan Özkavruk Adanır, 1. b., Say Yayınları, İstanbul, 2012, s. 125.

⁶⁶¹ Çüçen, a.g.m., s. 26.

⁶⁶² Mendras, a.g.e., s. 41.

birlikte, bireyi adeta bir "*Hıristiyan asr-ı saadetçilik anlayışı*" çerçevesinde cemaatle bütünleştirdi⁶⁶³.

18. yüzyıl Aydınlanma Dönemi'ne gelindiğinde, bu dönem daha iyi bir dünyanın hayalini kuruyordu. Hatta sadece hayal kurmakla yetinmiyor, aynı zamanda bu amacını gerçekleştirmek de istiyordu⁶⁶⁴. Tarihsel olarak modernlikten önce gelen hayata ve dünyaya bakış açısıyla ilgili Batı dünyasındaki en önemli paradigmatik değişiklik bu çağda, yani Aydınlanma Çağı'nda gerçekleşmiştir. Aydınlanma Çağı tek başına bağımsız bir gerçeklik olmayıp büyük ölçüde Rönesans, Reform hareketi ve sonrasında yaşanan gelişmelerin bir ürünüdür. Her ne kadar Aydınlanma tek başına bağımsız bir gerçeklik olmasa da modern hayat görüşünün ve düşünüş tarzının oluşmasında doğrudan bir şekilde etkili olduğu net bir gerçekliktir⁶⁶⁵. Aydınlanma, insanı ve hayatını aydınlatmak isteyen felsefi düşüncenin temsilcisidir. Öncesinde Rönesans ile birlikte böyle bir süreç başlamış olsa da bu yüzyılda tamamen insana dönülmüştür. Bu döneme kadar insanlar her zaman akıllarıyla hareket etmemiş, aksine din, gelenek ve adetleri kendilerine rehber edinmişlerdi⁶⁶⁶.

18. yüzyıl Aydınlanma hareketinin temel özelliği, "*laik bir dünya görüşünü*" bilinçli bir şekilde kendisine temel yapmak istemesi ve bu laik görüşü hayatın her alanında tutarlı bir şekilde gerçekleştirmek istemesidir⁶⁶⁷. Bu yüzden Aydınlanma'nın temel amacı insanları "*kötü*", bu hususta "*köleleştirici*" olduğu düşünülen mit, ön yargı ve hurafenin temsil ettiği "*eski düzen*" den kurtarıp, esasta "*iyi*" ve "*özgürleştirici*" olduğu düşünülen "*akıl düzeni*" ne sokmaktır. Bunun için her türlü felsefi ve toplumsal proje akla yaslanmak zorundadır. Bu nedenle Aydınlanma Çağı "*Akıl Çağı*" olarak da tanımlanmaktadır⁶⁶⁸. Bu doğrultuda akıl kavramının Aydınlanma Yüzyılı'nın birleştirici ve merkezi bir noktasını oluşturduğu söylenebilir. Akıl kavramı, bütün toplumsal özneler, milletler ve bireyler için geçerli ve gerçek, evrensel öz taşıyan bir kavramdır⁶⁶⁹. Aydınlanma'nın, gerek bu akılsal

⁶⁶³ Üskül, a.g.e., s. 41.

⁶⁶⁴ Ulrich Im Hof, **Avrupa'da Aydınlanma**, Çev.: Şebnem Sunar, 1. b., Literatür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 131.

⁶⁶⁵ Mustafa Erdoğan, **Aydınlanma Modernlik ve Liberalizm**, 1. b., Orion Yayınevi, Ankara, 2006, s. 16.

⁶⁶⁶ Özden, Elmalı, a.g.e., s. 237.

⁶⁶⁷ Gökberk, a.g.e., s. 291.

⁶⁶⁸ Ahmet Çiğdem, **Aydınlanma Düşüncesi**, 1. b., İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.s. 13-14.

⁶⁶⁹ A.g.e., s.s. 19-20.

devrim denilen oluşumun altyapısını oluşturması, gerekse dolaylı ekonomik ve toplumsal sonuçları nedeniyle "*modern toplum*" un entelektüel temellerini vücuda getirdiği söylenebilir⁶⁷⁰.

Aydınlanma ile birlikte insan aklının ön plana çıkması, insanların kendi akıllarının gösterdikleri yolda ilerlemeye başlaması bütün dünyada etkilerini gösterecek olan devrimsel bir sürecin başlangıcı oldu. Aydınlanma'nın getirdiği bu yeni gelişmelerin sosyal alana uygulanmasıyla birlikte tarihsel süreç içerisinde iki önemli belge ortaya çıktı. Bu belgeler, *Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi* ve Fransa'da ortaya çıkan *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi*'dir⁶⁷¹. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde, tüm insanların eşit bir şekilde yaratıldığı, Yaradanları tarafından bağışlanmış, vazgeçilmez haklara sahip oldukları, bu haklar arasında yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme haklarının da bulunduğu ve bu hakları güvence altına almak amacıyla insanların kendi aralarında yönetimler kurabileceğine dair maddeler yer almaktadır⁶⁷². Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ne bakıldığında;

*"İnsanlar haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar. Sosyal farklılıklar ancak ortak yarara dayanabilir", "Her siyasal toplumun amacı insanın doğal ve zaman aşımı ile kaydedilmeyen haklarını korumaktır. Bu haklar; özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir"*⁶⁷³

şeklinde maddeler yer aldığı görülmektedir. Bildirilerde yer alan bu açıklamalar, yukarıda da değinildiği gibi Aydınlanma'nın getirdiği gelişmelerin sosyal hatta siyasal alanda uygulanmaya konulduğunu göstermektedir.

19. yüzyıla gelindiğinde, bu dönem etkilerini 20. yüzyıla da taşıyacak birçok gelişmeye sahne oldu. Bu dönemde doğa bilimlerinde ve toplum bilimlerinde önemli gelişmeler yaşandı. Özellikle sosyolojinin bir bilim dalı haline gelmesiyle birlikte bireyin incelenmesinden ziyade toplumsal analizler ön plana çıktı. Böylece bu çağda bireycilik, Aydınlanma Çağı'ndaki yükseliş döneminden farklı bir döneme girdi. Ortaya çıkan yeni akımların bir kısmı bireye önem vermeyerek onu toplum içerisinde eritme çabası içerisine düştü. Bir kısmı ise bireye değer atfetse de toplumcu çözümler önererek onun tek başına ön plana çıkmasına engel oluşturdu⁶⁷⁴. 20.

⁶⁷⁰ A.g.e., s. 16.

⁶⁷¹ Üskül, a.g.e., s.s. 64-65.

⁶⁷² Coşkun Can Aktan, İ. Yaşar Vural, **Özgürlük Bildirgeleri**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2004, s. 86.

⁶⁷³ A.g.e., s. 93.

⁶⁷⁴ Üskül, a.g.e., s.s. 73-74., Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, Çev.: Julide Ergüder Alaaddin Şenel, Verso Yayınları, Ankara, 1989, s.s. 529-533, 539-541.

yüzyılda ise çağdaş kitlesel yaşamın birey için yeni kıstaslar getirmesi ve özellikle yeni totaliter yönetim şekillerinin ortaya çıkması birey algısında dönüşümlere ve geri plana itilmesine neden oldu⁶⁷⁵. Totaliter yönetim şekillerinin kendisini gösterdiği İtalya ve Almanya örneklerinde de olduğu gibi bu durum kendisini net bir şekilde ortaya koydu. Bu tarz yönetim şekilleri toplumu esas alır, bireyi içinde bulunduğu toplumdan ayrı bir şekilde değerlendirmez. Bireyin varlığı ise içerisinde yaşadığı topluma bağlıdır.⁶⁷⁶

3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Birey

Yukarıda bireyin kavramsal açıklaması yapılırken insanlar, tarihsel süreç içerisinde her zaman bir toplum veya topluluk içerisinde yaşamış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bir arada yaşama, insanların birbirleriyle etkileşim kurmalarına ve ortak değerlerin oluşmasına vesile olmuştur. Böylece süreç içerisinde her toplum, kendine özgü bir hayat anlayışı ve yaşam tarzının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu özgül koşul ve kalıplar çerçevesinde şekillenen toplumlar, sahip olduğu kültürel değerleri ileriki kuşaklara aktarmak zorunda kalmışlardır. Bu da bireylerin örgütlenmiş topluluk hayatının kabul ve tasvip ettiği biçim ve usullere uymasıyla gerçekleşmiştir⁶⁷⁷ ifadelerine yer verilmişti. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere birey toplumsal bir varlıktır. Yani bireyler içinde yaşadıkları topluma göre şekillenirler. Osmanlı Devleti'nde de durum bu şekildedir. Yani Osmanlı Devleti'nde birey mensubu bulunduğu topluluğa tabidir. Buradaki topluluğa tabi olma şekli Müslüman olup olmama noktasında değişkenlik göstermektedir⁶⁷⁸. Bunun yanı sıra Mehmet Ali Kılıçbay'ın ifade ettiği üzere, Osmanlı Devleti ulusal bir devlet olmadığı ve ulusal devletlerin kuruluş sürecinden geçmediği için her şeyi kendi varoluşu doğrultusunda düzenleyen, yalnızca kendi için var olan bir sistemde biçimlenmiştir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nde asıl unsur devlet olmuştur⁶⁷⁹.

Bu bölümde salt bir birey tanımlamasından ziyade, Osmanlı Devleti'nin topluma ve dolayısıyla toplumu oluşturan bireylere yüklediği misyon ele alınmıştır. Bu noktada ele alınan kavram vatandaşlık olmuştur. Vatandaşlık bir fert ile belirli bir devlet veyahut devleti oluşturan insan topluluğu arasındaki hukuki bağlılığı ifade

⁶⁷⁵ Gardner, a.g.e., s. 112.

⁶⁷⁶ Üskül Engin, "Birey Kavramının Gelişimi...", s.s. 209-210.

⁶⁷⁷ Coştu, a.g.m., s.s. 117-118.

⁶⁷⁸ Fatma Gürses, **Kul Tebaa Yurttas**, 1.b., Ütopya Yayınevi, Ankara, 2011, s. 55.

⁶⁷⁹ Kılıçbay, a.g.e., s.s. 33-34.

eder⁶⁸⁰. Fertler sahip oldukları vatandaşlık hakkıyla buldukları toplumda yer edinirler⁶⁸¹.

Osmanlı Devleti'nde devlet ve bireyler arasındaki hukuki bağılılığı sağlayan bir vatandaşlık anlayışı söz konusu değildir. Yöneten ve yönetilenlerden oluşan bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde modern siyaset felsefesinde vatandaşlığın oluşum aşamalarında olduğu gibi kuldan tebaaya, tebaadan özneye doğru ilerleyen bir süreç söz konusudur⁶⁸². Fatma Gürses'in ifade ettiği üzere "kul" hiçbir hakkı bulunmayan, tamamen hükümdar veya sultanın esareti altında dini olarak bir aradılığı sağlanmış ümmet anlamındayken, "tebaa" ise dini birlik olmakla birlikte belli başlı bazı aşamalarla bağılılığı mevcut olan uyruk anlamındadır⁶⁸³. Kuldan tebaaya geçiş Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan anayasal gelişmeler ve kanunlaştırmalar kapsamında ifade bulmaya başlamıştır⁶⁸⁴. Bu noktada ele alınması gereken ilk konu 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'dır. Tanzimat Fermanı ile Osmanlı tebaası can, mal, namus güvencesine sahip olmakla birlikte bazı bireysel hak ve hürriyetleri de kazanmıştır. Yine bu fermanla birlikte Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan herkes, din ve mezhep farkı gözetmeksizin Osmanlı tebaası sayılmıştır⁶⁸⁵. Tebaanın din ve mezhep farkı gözetilmeksizin "*kanun karşısında eşitliği*" şer'i kanunların yanında Batı'nın laik sisteminin de yer almaya başladığının bir göstergesidir⁶⁸⁶. Islahat Fermanı ise Tanzimat Fermanı'nda yer almayan Müslüman ve Hristiyan tebaa arasındaki din, vergi, askerlik, devlet memurluklarına geçme ve eğitim alanındaki farklılıkları ortadan kaldırıyordu⁶⁸⁷. Bu gelişmelerin yanı sıra 1840 yılında kabul edilip 1851'de tekrardan düzenlenen "*Ceza Kanunnamesi*", 1871'de yürürlüğe giren "*İdare-i Umumiye Vilayet Nizamnamesi*" ve 1878 tarihli "*Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu*" kapsamında da bir vatandaşlar topluluğu ortaya çıkarmanın ana esasları olan yasalar önünde ve temsilde eşitlik hayata geçirilmeye çalışılmıştır⁶⁸⁸. Diğer bir

⁶⁸⁰ Ergin Nomer, **Vatandaşlık Hukuku**, 12.b., Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 3.

⁶⁸¹ A.g.e., s. 3.

⁶⁸² Gürses, a.g.e., s. 51.

⁶⁸³ A.g.e.,s .51.

⁶⁸⁴ Üstel, a.g.e, s. 25.

⁶⁸⁵ Murat Civan, "Tek parti Dönemi İlköğretim Vatandaşlık Bilgisi Ders Kitaplarında Vatandaş Modeli", **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı Sosyal Bilimler Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Tokat, 2007, s. 11.

⁶⁸⁶ Aybars, a.g.e., s. 17.

⁶⁸⁷ A.g.e., s. 17.

⁶⁸⁸ Üstel, a.g.e., s. 25.

önemli düzenleme 1869 *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*'dir. Bu kanunname kapitülasyonlardan yararlanmak için Osmanlı uyrukluğundan yabancı uyrukluğuna geçenlerin sayılarının artması üzerine bir "*tedbir*" niteliğinde ortaya çıkmıştır⁶⁸⁹. Kanunnameye göre Osmanlı topraklarında ikamet eden herkes Osmanlı tebaasından sayılacak ve buna göre muamele görecektir, yabancı tebaasından olanlar ise tabiiyetlerini usulen ispat etmek zorunda olacaklardı. Osmanlı tabiiyetinden ayrılıp yabancı tabiiyetine geçen kişiler tabiiyet ettikleri tarihten itibaren yabancı sayılacak, Osmanlı tabiiyetinden ayrılmadan yeni tabiiyete girenler Osmanlı tabiiyetinden sayılacaklar ve Osmanlı tabiiyetinden ayrılmak devletin vereceği bir belgeye bağlı olacaktır. Osmanlı tabiiyetinden ayrılmadan bir yabancı memlekette yaşamaya ya da o memlekette askeri hizmete başlayanlar Osmanlı tabiiyetinden çıkarılabilecek, bu tarz kişilerin Osmanlı Devleti'ne girişleri yasaklanacaktı⁶⁹⁰. Vatandaşlıktan ziyade uyrukluğa ilişkin 1869 tarihli bu nizamnamede bir ulusa, halka ait oluşla ilgili bir düzenleme söz konusu değildir. Belirleyici öge yine padişaha bağlılıktır. Olumlu yönü ise dini ilkelerden bağımsız ilk uyruklu düzenlemesi olmasıdır⁶⁹¹.

1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 8. maddesinde "*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur*"⁶⁹² ifadesi yer almaktadır. Tabiiyetle ilgili bu madde 1869 *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* gibi din ve mezhep farkı gözetilmeksizin herkesi Osmanlı saymaktadır. Dolayısıyla aynı niteliktedir. Yani Kanun-i Esasi'de de yine vatandaşlık değil, Osmanlı tebaası olma söz konusudur⁶⁹³. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde, bu dönemde yapılan bazı düzenlemelerle yeni siyasi özne "*vatandaş*" ile, devlet mekanizması arasındaki hukuki ve siyasi ilişkinin kuralları belirlenmiştir. Bu noktada Kanun-i Esasi'de yer almayan 16 Ağustos 1909 tarihli "*Cemiyetler Kanunu*", 30 Temmuz 1909 tarihli "*Tatil-i Eşgal Kanunu*" ile vatandaşların sivil ve siyasi hayata katılmalarının önü açılırken, derneklerin amaç ve nitelikleriyle ilgili getirilen bazı kısıtlamalar ise güvensizlik ve tedirginlik oluşmasına sebebiyet

⁶⁸⁹ Arzu Altındağ, "Tek Parti Dönemi'nde (1924-1946) İlkokullarda Vatandaşlık Eğitimi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2013, s.11.

⁶⁹⁰ Mumyalmaz, a.g.t., s. 44.

⁶⁹¹ Rona Aybay, "Teba-i Osmani'den T.C. Yurttaş'na Geçişin Neresindeyiz?", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, (Ed. Artun Ünsal), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 38.

⁶⁹² Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 44.

⁶⁹³ Aybay, a.g.m., s. 38.

vermiştir⁶⁹⁴. Bunun dışında II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte kişilere adalet, uhuvvet, hürriyet, müsavat gibi haklar tanınmış ve bu haklar vatandaşlar cemaatinin siyasi referansları olmuşlardır⁶⁹⁵. Fakat İttihat ve Terakki iktidarı siyasetle partinin, partiyle devletin özdeş hale geldiği bir süreci başlatarak itaatle, vergi vermekle yükümlü, savaşlarda ölmekten başka bir "*hakka*" bulunmayan bir topluluk yaratmıştır⁶⁹⁶. Netice itibarıyla II. Meşrutiyet Dönemi, içeride ve dışarıda yaşanan siyasi krizlerin baskısı altında siyasi yöneticilerin bir yandan devleti "*kurtarmak*", bir yandan da "*toplumu dönüştürmek*" gibi birbiriyle kimi zaman çatışan iki amacı birlikte yerine getirmek istedikleri bir dönemdir. Bu dönemin ayırt edici özelliği ise tebaadan vatandaşa doğru bir geçiş süreci olmasıdır⁶⁹⁷. Bunun bir geçiş süreci olduğunun göstergelerinden biri de Şemsettin Sami'nin 1901 tarihli Kamus-u Türkî'sinde "*tebaa*" ve "*tabiiyet*" kavramlarının, sadece "*uyruk*" ve "*uyruklu*" karşılığında kullanılması, "*vatandaş*" sözcüğünün ise "*hemşehrilik*", "*memleketlilik*", aynı ülkenin yurttaşı olma şeklinde kullanılıyor olmasıdır⁶⁹⁸. Bu yüzden bireyler ve devlet arasındaki hukuki bağı tanımlayan bir vatandaş tanımlaması bulunmamaktadır.

Bu dönemde meşruti sistemin yeni siyasi öznesi konumundaki "*vatandaş*"ın inşasında, "*okul*"a özellikle de ilkokula önemli bir rol verilmiştir. Çocuk "*toplumun geleceği*" olarak görülmüş, "*rejimin geleceği*" açısından devletin manipülasyon alanına çekilmiştir⁶⁹⁹. Bu çerçevede çocuklar, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında okullarda okutulmaya başlanan vatandaşlık dersleri aracılığı ile dönemin eğitimcileri tarafından beden ve akıllarını kullanabilen, iyi ahlakla donatılmış bir anlayışla yetiştirilmek istenmiştir⁷⁰⁰. Bu açıklamalar sonrasında, II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında yer verilen müfredat programı ve vatandaşlık kitapları çerçevesinde birey algısı ele alınmıştır.

3.3. 1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nda Birey

İmparatorluğun ilköğretim kurumları mekatib-i iptidaiyelerin son müfredat programı olan *1914 Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı'nın Musâhabât-ı Ahlâkiyye*

⁶⁹⁴ Üstel, a.g.e., s. 27.

⁶⁹⁵ A.g.e., s. 27.

⁶⁹⁶ Ünsal, a.g.m., s. 12.

⁶⁹⁷ Üstel, a.g.e., s. 30.

⁶⁹⁸ Ünsal, a.g.m., s. 13.

⁶⁹⁹ Üstel, a.g.e., s. 30.

⁷⁰⁰ Seval Yinilmez Akagündüz, "II. Meşrutiyet Dönemi Ahlak Eğitimine Örnek Bir Ders Kitabı: İptidailere Malumat-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye", **Kesit Akademi Dergisi**, Yıl: 3, S. 7, 2017, s. 244.

(*Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye*) dersi kapsamında Devre-i Âliye'nin birinci sınıflarında yer verilen bireyle ilgili konu başlıkları; "*Vicdân- Vicdânın istirâhâtı- Vicdân azabı. ...Vezâif-i nefsiyye: Hıfz-ı sıhhat- Terbiye-i irâdeye itinâ- tahsil-i ilim - sebât ve metânet- şecâat- riâyet-i nefis- tevâzu ve vakâr- kibir ve gurûr- say- intizâm- tasarruf, iktisâd- sahavet- borçdan tevkî- fikr-i teşebbüs- herkes mensup olduğu cemiyete ve hükûmete bâr olmamağa, zirâat, ticâret ve sanatıyla kendini geçindirmeğe mecburdur. ...Vezâif-i medeniyye ve vataniyye: Kânûna itâat- askerlik, inzibât, sancağa hürmet- vatana fedâkârlık- intihâb hakkını hüsn-ü isti'mâl. Vezâif-i insanîyye: Hayât-ı beşerîyye taarruzdan ma'sûndur- Nâmûs ve hissiyât-ı beşerîyye taarruzdan ma'sûndur- Tahkîr, istihzâ, zemm (kınama)- Başkasının din ve itikadına hürmet- ...mâl ve mülküine tecavüz itmemek- ahvâd ve akvâda riâyet- encaz-ı vaad- insanlara karşı şefkât- hayr-i hâvî ahlâk, nezâket- gurebay-ı müslîmine ve ecânibe karşı muamele. Vezâif-i dînîyye: Vezâif-i dînîyyenin ehemmiyeti*"⁷⁰¹ şeklindedir. Devre-i Âliye'nin ikinci sınıflarında ise; "*...Vatandaşlık Hukuku: Hürriyet-i şahsiyye, hürriyet-i kelâm, hürriyet-i içtimâ, hürriyet-i iştirâk. Vatandaşlık vezâif-i: Teâvün ve Tenâsür- vatanperverlik, sancağa hürmet- müessesât-ı dînîyye ve millîyyeye hürmet- ecdada, milletin büyüklerine ve âsâr-ı ecdâda hürmet- kışla, mekteb gibi müessesat-ı millîyyeye hürmet- askerlik, vergi*" ile "*âhâlinin beledîyelere karşı vezâif*"⁷⁰² konuları yer almaktadır.

3.4. II. Meşrutiyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Birey Algısı

1914 *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı* çerçevesinde Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıfları için düzenlenen *Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* dersi kapsamında ele alınan bireyle ilgili bu konular II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları dahilinde bireysel hak ve hürriyetler, bireyin kendisine devlete ve topluma karşı vazife ve sorumlulukları başlıkları altında incelenmiştir.

3.4.1. Bireysel Hak ve Hürriyetler

II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları bireysel hak ve hürriyetleri, özellikle Kanun-i Esasi'nin varlığına dayandırmaktadır. Çünkü bu hakları vatandaşlara tayin eden veya veren Kanun-i Esasi'dir. Kitaplarda da yer aldığı üzere Kanun-i Esasi'nin vatandaşlara verdiği en temel hak hürriyettir. Ali Seydi Devre-i

⁷⁰¹ *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı...*, s.s. 9-10.

⁷⁰² A.g.e., s.s. 10-11.

Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında hürriyeti; başkalarının hürriyetine zarar vermeksizin insanın her şeyi yapabilme iktidarı olarak tanımlamaktadır⁷⁰³. Eğer herkes ben hürüm, istediğimi yapmakta serbestim derse ve kanunlara uymazsa, başkalarının hak ve hürriyetlerini ihlal edecek davranışlarda bulunursa, bu durumda kişi hak hürriyetini suistimal etmiş olur⁷⁰⁴. Dolayısıyla Ali Seydi Kanun-i Esasi'nin getirmiş olduğu hürriyetin önemini vurgularken, bu hakkın kanunlar önünde eşitlik ilkesi çerçevesinde var olduğunu ve bütün vatandaşların bu çerçevede hareket etmesi gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.

Hürriyeti beş kısma ayıran Ali Seydi bunlardan ilki olan şahıs hürriyetini kişi nefsinin ter türlü tecavüzden korunması şeklinde tanımlanmaktadır⁷⁰⁵. İfade hürriyeti ise vicdan ve fikir hürriyeti başlığı altında ele alınmaktadır. Vicdan ve fikir hürriyeti, herkesin düşüncelerini serbestçe söyleyip yazması olarak tanımlanmaktadır⁷⁰⁶. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ali Seydi, kişilerin düşüncelerini serbestçe yazabilme hakkını da fikir hürriyeti kapsamında ele almakta, dolayısıyla basın serbestliği üzerinde de önemle durmaktadır. Zira bir memleketin ilerlemesi, o memlekette basının serbest olmasına bağlıdır. Basının serbest olmadığı yerlerde millet birçok şeyden haberdar olmaz ve bundan zarar gören ise yine millet olur⁷⁰⁷. Basının serbestliği üzerinde durulurken Ali Seydi'nin vurguladığı önemli bir ayrımı ise basın hürriyeti konusunda bazı noktalara dikkat edilmesi gerektiğidir. Bunlar; basını idare eden kişilerin namuslu, bilgili ve memleketin siyasetini iyi bilen kişiler olması ve halkın da gazetelerde yazanları muhakeme edebilecek bilgi ve yeterliliğe sahip olması gerektiğidir⁷⁰⁸. Böyle olmadığı takdirde basın zararlı hale gelir⁷⁰⁹.

İfade hürriyeti, Mithad Sadullah tarafından asla yok edilemeyecek tabii bir hak olarak değerlendirilmektedir⁷¹⁰. Bu doğrultuda İstibdat Dönemi'ne de göndermede bulunduğu görülmektedir. "*Müstebid hükümetlerde cârî olan zulümlerden biride insanı düşündüğü şeyleri söylemekten men etmektir. Milletler istibdattan kurtuldukları zaman pek tabii olan hürriyet-i kelama da nail*

⁷⁰³ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 16.

⁷⁰⁴ A.g.e., s. 16.

⁷⁰⁵ A.g.e., s. 17.

⁷⁰⁶ A.g.e., s. 17.

⁷⁰⁷ A.g.e., s. 17.

⁷⁰⁸ A.g.e., s.s. 17-18.

⁷⁰⁹ A.g.e., s. 18.

⁷¹⁰ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 32.

olmuşlardır"⁷¹¹. Buradan ifade hürriyetinin *hakimiyet-i milliye* esasına dayanan hükümet yönetimlerinin bir ürünü olduğu sonucu çıkmaktadır. Basın hürriyeti ise Mithad Sadullah'a göre ifade hürriyetinden daha önemlidir. Zira ifade hürriyeti ile insanlar fikirlerini ancak birkaç kişiye bildirebilirler. Basın hürriyetinden ise bütün halk istifade edebilir⁷¹². Basın hürriyeti bir memleket için bu kadar önem arz ederken, Ali Seydi de olduğu gibi Mithad Sadullah'ın da vurguladığı basının sınırlandırılmasıdır. Zira serbest basın asayişin ihlaline sebebiyet vermemeli ve başkalarının haysiyetine tecavüz etmemelidir⁷¹³.

Dönemin vatandaşlık kitaplarının yer verdikleri bir başka kişi hak ve hürriyeti ise toplantı hürriyetidir. Kişiler bu haklarını milletin menfaati doğrultusunda icra edebilirler, ancak ve ancak kanunlar kapsamında bu haklarını kullanabilirler⁷¹⁴. Kitaplarda yer verilen bir diğer hak ortaklık hürriyetidir. Bu hak Ali Seydi tarafından hür olan meşruti bir hükümete tabi olan bir toplumun medeni ve tabii hukuku olarak tanımlanmaktadır⁷¹⁵. Mithad Sadullah ise bu hakkın milletin yararına kullanılması gerektiğini, bu hak sayesinde medeni alemde bulunan ve hayretle izlediğimiz müesseselere sahip olduğunu vurgulamaktadır⁷¹⁶. Kitapların yer verdiği bir başka kişi hak ve hürriyeti ise meskenlerin hürriyetidir⁷¹⁷. Mithad Sadullah, mesken hürriyetinin medeni memleketlerin bir göstergesi olduğunu belirtmekle birlikte İstibdat Devri'ne göndermede bulunarak bu devirde böyle bir güvence olmadığı için insanların korku ve telaş içinde yaşadıklarını⁷¹⁸ ifade etmektedir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, İstibdat Devri'nin medeni bir uygulamaya sahip olmadığı ve Kanun-i Esasi'nin ikinci kez ilanı ile birlikte başlayan II. Meşrutiyet'in ise İstibdat Devri'nden çok daha farklı, medeni bir toplum oluşturduğu vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda II. Meşrutiyet'in ötekisinin burada da İstibdat Devri olarak gösterildiği anlaşılmaktadır.

Ali Seydi'den farklı olarak Mithad Sadullah'ın yer verdiği bir başka hak ise din hürriyetidir. Mithad Sadullah'a göre herkes mensup olduğu dini serbestçe icra

⁷¹¹ A.g.e., s. 32.

⁷¹² A.g.e., s.s. 34-35.

⁷¹³ A.g.e., s. 35.

⁷¹⁴ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 19., Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s.s. 29-32.

⁷¹⁵ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 18.

⁷¹⁶ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s.s. 37-38.

⁷¹⁷ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 17., Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 27.

⁷¹⁸ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 27.

edebilir ve hiç kimse din ve mezhep farklılıklarına göre değerlendirilmemelidir⁷¹⁹. Kitapta; devletimiz, resmi dini İslam olmasına rağmen memleketin asayişini ihlal etmeyen diğer mezheplere de serbestlik vermiştir. Böylece din hürriyetine de ne kadar önem verdiğini bütün cihana ispat etmiştir⁷²⁰ ifadelerine de yer verilmektedir. II. Meşrutiyet Dönemi, İstibdat'tan farklı olarak yukarıda ele alınan kişi hak ve hürriyetlerini getirmiş olmasına karşılık kitaplarında vurguladığı üzere sürekliliği devam eden tek hak din hürriyetidir. Mithad Sadullah'ın da belirttiği gibi "*eskiden beri*"⁷²¹ bu uygulama bu şekilde sürdürülmüştür. Söz konusu dönem kitaplarının ele aldıkları bir başka hak ise seçme hakkıdır⁷²². Bu hak sayesinde "*hakimiyet-i milliye*" ortaya çıkar. "*Hakimiyet-i milliye*" ile millet kendi vekillerini seçer, seçtikleri vekiller aracılığı ile de devlet idaresinde söz hakkına sahip olmuş olur⁷²³.

3.4.2. Bireyin Vazife ve Sorumlulukları

Bireyin vazife ve sorumlulukları, ele alınan vatandaşlık kitaplarındaki konular itibarıyla bireyin kendine, devlete ve topluma karşı olan vazife ve sorumlulukları başlıkları altında ayrı ayrı incelenmiştir. Dönemin vatandaşlık kitaplarındaki konular değerlendirildiğinde II. Meşrutiyet'in okul çağından itibaren yetiştirmek istediği meşrutiyet profilli yeni vatandaş olacak çocuklar; iyi ahlak sahibi birer birey olarak yetiştirilmek istenmektedir. Zira iyi ahlaklı bir birey, gerek kendisine gerek devlete ve toplumuna karşı iyi bir vatandaş olma özelliğine sahip olacaktır. Dolayısıyla iyi ahlaklı, terbiyeli, akıllı, zeki, çalışkan, vatanperver, vazifelerini ve sorumluluklarını bilen ve bunları seven, bunları uygulamaktan gocunmayan bir vatandaş olarak II. Meşrutiyet'in değerlerine uygun olarak yetişecektir. Bu ise bireylerin sorumlu oldukları vazifelerini yerine getirmeleriyle ve bu vazifelere uymaları ile sağlanacaktır. Bu vazife ve sorumluluklar bireyleri, iyi birer vatandaş yapmanın yanı sıra medeni birer birey olmalarını da sağlayacaktır. İlerleyen bölümde de görüleceği üzere yetiştirilmek istenen vatandaşa sürekli vurgulanan medenilik olmuştur. Medeni birer birey olmaları konusunda vatandaşlara vazife ve sorumluluklar yüklenirken, karşılığında yukarıdaki bölümde ele alındığı üzere kişi hak ve hürriyetlerinin tanındığı, bu hakların kanun kapsamında güvenceye alındığı ve bu doğrultuda

⁷¹⁹ A.g.e., s. 33.

⁷²⁰ A.g.e., s.s. 33-34.

⁷²¹ A.g.e., s. 33.

⁷²² Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 62.

⁷²³ A.g.e., s. 62.

devletinde vatandaşa karşı sorumlu olduğu karşılıklı bir sistem söz konusudur. Dolayısıyla sınırlı ölçüde de olsa meşrutiyetin sağlamış olduğu haklara sahip olan bir vatandaşlık anlayışı olduğu görülmektedir. Bu durum II. Meşrutiyet'i kendisinden önceki dönemden ayırt eden en belirgin özelliklerden bir tanesidir.

3.4.2.1. Bireyin Kendisine Karşı Vazife ve Sorumlulukları

Bireyin kendisine karşı vazife ve sorumlulukları başlığı altında toplanan konular göstermektedir ki II. Meşrutiyet yeni bir vatandaş profili inşa ederken, bireyi sadece toplumuna ve devletine karşı olan vazifelerle sorumlu tutmamaktadır. Bireye kişisel vazifeler de yükleyerek onu ruh-karakter ekseninde iyi bir vatandaş olarak yetiştirmeyi planlamaktadır. Bu yüzden II. Meşrutiyet'in oluşturmak istediği yeni vatandaş profili, bireyin ilk olarak kendisinin medenileştirilmesinden başlamaktadır. Zira kendisi medenileşen bir birey bunun olumlu değerlerini toplumuna da devletine de aktaracaktır.

Bireyin kendisine karşı olan vazife ve sorumlulukları başlığı altında ele alınması gereken ilk konu, bireylere iyi ahlaklı olmayı telkin eden vicdandır. Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin birinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye* kitabında vurguladığı üzere, ahlakîyatla ilgili sahip olduğumuz duygular vicdandır⁷²⁴. İnsanda daima hakka, hakikate karşı olan bir meyil, haksızlıklara, kötülöklere karşı ise bir nefret duygusu vardır. Bu duyguyu uyandıran ise vicdandır⁷²⁵. Vicdanın yap dediklerini yapmak, insanları iyiliğe sevk ederken yapma dediklerini yapmak vicdan azabına sürükler⁷²⁶. Bunun için vicdanımıza azap duyuracak şeylerden uzak durup vicdanımızdan gelen iyilik, güzellik, doğruluk seslerine kulak vererek ve bu doğrultuda hareket ederek iyi vicdanlı, dolayısıyla iyi ahlaklı vatandaşlar olunması gerektiği telkin edilmektedir. Mithad Sadullah ise Devre-i Âliye'nin birinci sınıfları için hazırladığı *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye* kitabında vicdanı tanımlarken, insanları hayvanlardan ayıran temel bir özelliği; iyilik ve kötülüğü birbirinden ayırabilme yetisine sahip olmaları şeklinde açıklamaktadır⁷²⁷. İyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt etme özelliğine sahip bir insan ise hep iyiliği esas alan vicdana sahip kişi olur⁷²⁸. Vicdan bir ahlak rehberidir.

⁷²⁴ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 5.

⁷²⁵ A.g.e., s.s. 3-4.

⁷²⁶ A.g.e., s. 4.

⁷²⁷ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 6.

⁷²⁸ A.g.e., s. 6.

Bir milleti oluşturan bireylerin vicdanından çıkan emirler o milletin ahlakı demektir⁷²⁹. Bu ifadeyle vicdan sahibi olmak, iyi ahlaklı olmanın temel koşulu sayılmaktadır. Aynı zamanda iyi vicdan sahibi kimselerin ahlakının millete de mal edildiği görülmektedir.

Bireyin kendisine karşı vazife ve sorumlulukları başlığı altında incelenen bir diğer konu vatandaşlık kitaplarında "*Vezaif-i Nefsiye*" başlığı altında ele alınan konulardır. Bu konulardan ilki kitapların da önemle üzerinde durdukları vezaif-i sihhattir. Vatandaşların beden sağlığının korunması konusunda Ali Seydi, özellikle bedeni tanrının bir emaneti, ailenin, milletin hatta yabancı birçok kimselerin üzerinde hakkı olduğu bir varlık olarak değerlendirmektedir⁷³⁰. Beden hem tanrının bir emaneti hem de başkalarının üzerinde hakkı bulunduğu bir varlık olduğuna göre hem tanrıya karşı hem de üzerinde hakkı bulunanlara karşı bedeni iyi korumak, sağlıklı olmak gereklidir. Burada beden sağlığının korunması tanrısal bir vazife olarak addedilmekle birlikte kamusal bir yararı da ön görmektedir. Bunların ötesinde kişinin kendi yararınıdır. Ali Seydi'nin kitabında yer verdiği belli başlı sağlık kuralları ise şu şekildedir:

*"Çatal ve çanak ve tabağının temiz olmasına dikkat et, yemek için yaşanmaz; yaşamak için yenir, her yemekten sonra mümkün ise tatlı ye, yemekten evvel ve sonra ellerini güzelce yıka ve yemekten sonra ağzını yıkamayı da unutma, ham yemişlerden sakın; ekmeğin hamur kısmından kaçın, her sabah jimnastik yapmadan evden çıkma, güzel havalarda kırlarda dolaşmayı adet et, mangal sobadan faydalıdır derlerse inanma, atın varsa aralıkta binmekten, bahçen varsa bir miktar toprağı kazmaktan çekinme, haftada bir defa tırnak kes, sık sık vücudunu yıkayan, çamaşır değiştiren adama hastalık zor yavaşır, terli iken denize, nehre girme, gözlerine acıyorsan ne çok ziya (ışık) ile: ne az ziya ile çalış, her işte, her muamelede intizama alışı, bir makine gibi olmağa çalış"*⁷³¹.

Bu kurallardan anlaşılacağı üzere beden sağlığının korunması için üzerinde durulan önemli bir husus da temizliktir. Mithad Sadullah da sağlık kurallarının en mühimi olarak temizliğe işaret etmektedir⁷³². Bununla beraber Mithad Sadullah, Ali Seydi'de olduğu gibi bedeni tanrısal bir emanet olarak değerlendirmekten ziyade beden sağlığının korunmasını gerek kişisel gerek kamusal bir yarar olarak addetmektedir⁷³³. Ali Seydi ve Mithad Sadullah'ın beden sağlığının korunması için vurguladıkları önemli bir diğer husus ise tütün ve rakı türevi şeylerden uzak durulması, jimnastik ve

⁷²⁹ A.g.e., s. 7.

⁷³⁰ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 10.

⁷³¹ A.g.e., s.s. 13-15.

⁷³² Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 11.

⁷³³ A.g.e., s.s. 10-11.

spor yaparak sağlıklı bir bedene sahip olunması gerektiğidir⁷³⁴. Sağlıklı bir bedene sahip olmanın en önemli göstergelerinden bir tanesi de medeniliktir. Zira Mithad Sadullah'ın da ifade ettiğii üzere, ancak ve ancak sağlıklı bireylerin oluşturduğu bir millet medeni olabilir⁷³⁵. Yani medeni olabilmenin bir diğeri temel unsuru da bu noktada sağlıklı bireyler olmaktan geçmektedir.

Sağladığı toplumsal yararlar açısından toplum başlığı altında ele alınan, fakat vatandaşlık kitaplarının asıl itibarıyla kişinin kendisine karşı vazifesi olarak ele aldığı bir diğeri konu "*tahsil-i ilim*"dir. Ali Seydi; insanları hayvanlardan ayıran temel özelliğinin akıl ve zekâ olduğunu belirtir. Bu akıl ve zekâ sayesinde ise insanın ilim ve tahsili gelişir, büyür. İlim ve marifeti gelişen insan ise bir o kadar hayvanattan uzaklaşır. İnsanlar, insanlık şerefini ve sıfatını kazanabilmek için ilim ve marifet sahibi olmalıdır⁷³⁶. Mithad Sadullah ise başarılı olabilmenin temel koşulunu ilim sahibi olmaya bağlamaktadır⁷³⁷. Dolayısıyla ele alınan vatandaşlık kitapları, tahsil-i ilim konusunu insanı insan yapan ve onu diğeri canlılardan ayıran temel bir özellik olarak değerlendirmektedir. Toplum başlığı altında da değerlendirildiğii üzere, bu vazife bütün toplumu, bütün beşeriyeti de ilgilendirecek şekilde kamusal bir yarar da sağlamaktadır.

Vatandaşlık kitaplarının önemle üzerinde durdukları bir diğeri vazife ise çalışmaktır. Çalışmak olmazsa hayat ve saadet de olmaz onun için zengin, fakir herkes çalışmak mecburiyetindedir⁷³⁸. Çalışan kimseler başkalarına muhtaç olmazlar bundan dolayı özgürdürler, çalışmak kişiye zevk ve neşe verir, bütün sıkıntılarını yok eder, insana kuvvet verir ve zekasını geliştirir⁷³⁹. Çalışma konusunda okul çağındaki çocuklara "*fikr-i teşebbüs*"ün benimsetilmeye çalışıldığı görülmektedir. "*Fikr-i teşebbüs*"ten mahrum olanlar ya hükümet kapısına göz diker ya memur ya zabıta olur ya da girdiğii meslekte babasından veya ustasından ne gördüyse onu taklit eder. Bu adamlar ise büyük servet sahibi olamazlar, eğer zengin olmak istiyorsanız, "*fikr-i teşebbüs*" sahibi olmak, bu nokta da ticaretle, ziraatla ya da zanaatla uğraşmalısınız⁷⁴⁰. Mithad Sadullah ise "*fikr-i teşebbüs*"ü ilerlemenin temel unsuru

⁷³⁴ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s.s. 13-14, Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s.s. 9-11.

⁷³⁵ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 11.

⁷³⁶ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 17.

⁷³⁷ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 13.

⁷³⁸ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 26.

⁷³⁹ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 23.

⁷⁴⁰ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 27.

olarak ele almaktadır⁷⁴¹. Şunu ifade edebiliriz ki; vatandaşlık kitapları, hükümete yük olmak veya devlet memuru olmaktan ziyade kişilere kendi fikir ve teşebbüsleri ile ziraat, ticaret ve zanaatla ilgilenmeyi önermektedir. Bunun en önemli getirisi ise zenginleşmektir. Kitaplarda ötekileştirilen devlet memurluğu ise insanlara bu zenginliği sağlamaz. Bu zenginlik kişinin yararına olmakla birlikte toplumsal yarar da sağlayacaktır. Böylece önemle üzerinde durulan "*fıkr-i teşebbüs*" ile iktisadi alanda kalkınmanın ve zenginleşmenin de zemini oluşturulmak istenmektedir. Çalışmanın en büyük düşmanı tembellik olarak gösterilmektedir. Bu düşmandan ise ancak ve ancak irade, sebat ve metanet (kararlı ve dayanıklı)⁷⁴² sahibi olmakla kurtarılabilir. İradesine sahip, sebat ve metanet sahibi bir kimse medeni bir insan olarak değerlendirilmektedir⁷⁴³. Çalışmak, zenginleşmek noktasında ele alınacak bir diğer konu ise çocuklara tasarruflu olmalarının telkin edilmesidir.

*"Bugün şu koca Memalik-i Osmaniyyeye bakılsa birkaç kişi müstesna olmak üzere bihakk zengin denilmeğe layık pek az adamlar vardır. Çünkü bizde fıkr-i iktisat yoktur. Lakin eğer siz ta mekteb sıraları üzerinde iken tasarrufla, iktisada alışır iseniz ilerde daha ziyade müktesid olur, daha ziyade servet kazanırsınız, sizin zengin olmanız, bahtiyar olmanız ise memleketin, milletin zengin ve bahtiyar olması demektir"*⁷⁴⁴.

Vatandaşlık kitaplarında yer alan bir diğer konu ise vatandaşların dini vazifeleridir⁷⁴⁵. Bireylerden dini vazifelerini yerine getirmeleri istenirken bu vazifenin ifa edilmesi bir milletin kurtarıcısı olarak da değerlendirilmektedir. "*Kalbinde nur-u iman-ı leman eden bir millet her türlü refah ve saadete nail olur. Tarihte gördüğümüz vechle cenab-ı hakkın emirlerine itaat etmeyen milletlerin başlarına pek çok felaketler gelmiştir"*⁷⁴⁶.

3.4.2.2. Bireyin Devlete Karşı Vazife ve Sorumlulukları

Bireyin devlete karşı vazife ve sorumlulukları, dönemin vatandaşlık kitaplarında "*Vezaif-i Medeniyye ve Vataniye*" başlığı altında ele alınan konulardır. Bu başlıktan da anlaşılacağı üzere bu vazifeler, vatandaşların devletine ve vatanına karşı vazifelerini içermekle birlikte medeni birer vazife olarak da değerlendirilmektedirler. Bu nokta da ele alınan ilk konu, doğurduğu sonuçlar

⁷⁴¹ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 33.

⁷⁴² Devellioğlu, a.g.e., s.s. 734, 1080.

⁷⁴³ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s.s. 18-19.

⁷⁴⁴ A.g.e., s.s. 24-25.

⁷⁴⁵ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s.s. 90-91.

⁷⁴⁶ A.g.e., s. 90.

itibarıyla toplumu da doğrudan ilgilendiren ve bu sebepten ötürü toplum başlığı altında da ele alınmış olan kanuna itaattir. Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında belirttiği üzere vatandaşların en büyük, en mühim vazifelerinden biri memleketlerde yürürlükte olan kanunlara itaat etmeleridir. Ali Seydi'ye göre kanuna itaat etmek hamiyetli her vatandaşın boynunun borcudur⁷⁴⁷. Bunun yanı sıra Ali Seydi kanuna itaati mesut olmanın formülü olarak da açıklamaktadır. "*Bir aile mesut olmak için nasıl o ailenin çocukları tarafından pederlerinin emrine, rızasına itaat, hatırına riayet lazım ise; memleket halkının, ehl-i vatanında manevi pederleri olan (hükümet)in emirlerine, kanunlarına riayet ve itaat eylemeleri lazımdır*"⁷⁴⁸.

Vatandaşların devlete karşı sorumlu oldukları bir başka vazife ise vergi borcudur. Vergi, Ali Seydi'nin ifade ettiği üzere ahalinin borcu ve en mukaddes vazifesidir. Vergisini vermeyen, vermek istemeyen veya az yazdıran adamlar hamiyetsiz sayılırlar⁷⁴⁹. Bunun yanı sıra vergi, Mithad Sadullah'ın da belirttiği üzere hükümetin efrada karşı ifa ettiği veya edeceği hizmetlerin bedelidir. Vergi vermek vatanın ilerleyip gelişmesinin en temel unsurudur⁷⁵⁰. Vergiler olmasaydı hükümetin maaşla beslediği polisler, jandarmalar olmaz ve bu suretle canımızı, malımızı, namusumuzu koruyamazdık. Mektepler, medreseler olmaz tahsil edemezdik. Yollar, köprüler, demiryolları olmaz ticarete gelişmezdi. Doktorlar yetişemez, eczaneler açılmaz dolayısıyla sağlığımızı da koruyamazdık⁷⁵¹.

II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında II. Meşrutiyet'in ötekisi olarak işlenen İstibdat Dönemi'nin, vergi konusunda da kendi payına düşeni aldığı görülmektedir. Mithad Sadullah, İstibdat Dönemi'ne yaptığı göndermede, bu dönemde vergilerin herkesin gelirine göre alınmadığını ve adaletsizce alındığını ifade etmektedir. "*Vergi, devr-i istibdatta bir külfet telakki olunurdu. Filhakika o zaman, herkesten suret-i mütesaviyede vergi alınmazdı. Mesela: vezirler, paşalar, mabeyn erkanı vergi vermezlerdi*"⁷⁵². Bütün vatandaşların geliri eşit olmadığı için adalet herkesin aynı derecede vergi vermesini istemez, kanunlar vergiyi herkesin mali

⁷⁴⁷ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 27.

⁷⁴⁸ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 36.

⁷⁴⁹ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 29.

⁷⁵⁰ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 65.

⁷⁵¹ Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 29.

⁷⁵² Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 63.

gücüne göre alır⁷⁵³ ifadelerine de yer veren Mithad Sadullah, *hakimiyet-i milliye* esasına göre yönetilen memleketlerin ise millet meclisi tarafından kabul edilen bir kanun çerçevesinde vergilerini aldıklarını⁷⁵⁴ belirterek, vergide adaletin *hakimiyet-i milliye* esasına göre bir hükümet kurulmasıyla sağlandığını vurgulamaktadır. Vergi vermemek, vergide usulsüzlük yapmak ise vatana ihanet demektir⁷⁵⁵.

Vatandaşların devlete karşı olan bir başka temel vazifesi ise askerlik borcudur. Askerlik hizmeti vatana hizmet demektir ve en şerefli, en mühim vazifedir⁷⁵⁶. Vatanı koruyabilmenin en temel koşuludur. "*Vatanımız, şimdiye kadar ecdadımız tarafından müdafaa edilmeseydi biz bugün bu güzel memleketlere malik olabilir miydik?*"⁷⁵⁷. Bu ifadeler bizi, ecdadımız gibi yeni nesillerin de, kendilerinden sonraki nesillerin bu vatan topraklarında rahatça yaşayabilmeleri için bu vazifeyi layıkıyla yerine getirmeleri ve vatanı müdafaa etmeleri gerektiği sonucuna ulaştırmaktadır. Askerlik borcu, çalışmada yer verilen vatandaşlık kitaplarının hazırlandıkları yıllar dikkate alındığında, sürekli bir savaş halinin söz konusu olması nedeniyle vatan müdafaasının ne derece önem arz ettiğini göstermesi açısından da önemlidir.

Bireyin devlete karşı vazifesi sayılan bir başka konu ise sancağa hürmettir. Ali Seydi'nin de ifade ettiği üzere "*Dünyada her kavmin en birinci alamet-i milliye ve vataniyesi ancak sancağıdır. Binaenaleyh herkesin, her vatanperver adamın sancağına, kendi milli sancağına, hürmet ve riayet etmesi lazımdır*"⁷⁵⁸. Sancak olan yerde bütün vatan var demektir⁷⁵⁹. "*Sancak, (ittihad)ın alameti hariciyesidir*"⁷⁶⁰. Sancağa hürmet, vatandaşların vatana karşı aidiyetlerini sağlaması açısından önemli bir vazife olmakta birlikte kitapların bu noktada ele aldıkları diğer bir konu ise vatanperver olmaktır. Vatanperverlik, ilerlemenin en temel unsurlarından bir tanesi⁷⁶¹ olarak gösterilmektedir. Beraberinde medeniyetin de kaynağıdır. Çünkü insanlar medeniyette ilerledikçe vatanlarına karşı olan muhabbet ve bağlılıkları da

⁷⁵³ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 55.

⁷⁵⁴ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 63.

⁷⁵⁵ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 55.

⁷⁵⁶ A.g.e., s. 60.

⁷⁵⁷ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 58.

⁷⁵⁸ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 38.

⁷⁵⁹ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 57.

⁷⁶⁰ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 41.

⁷⁶¹ A.g.e., s. 48.

artar⁷⁶². Mithad Sadullah vatanperverliği Kurtuluş Savaşı örneği üzerinden açıklamaktadır. " ...Harbi umumi mütarekesinden sonra bütün istiklalimizi mahv etmeğe uğraşan devletlere karşı milletimizin gösterdiği asar-ı celadet derecesinde ulvi bir mücahede-i vatanperveraneyi şimdiye kadar hiç bir tarih kayd etmemiştir"⁷⁶³. Bu ifadeler sonrasında ise çocuklara vatanperverliğin ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir. "Sevgili çocuklarım, hepimiz böyle muazzam bir milletin evladı olmakla ebediyen iftihar ediniz ve babalarınızın, ağabeylerinizin açtıkları bu zafer ve terakki yolunda büyük bir azim ile ilerlemeğe çalışınız"⁷⁶⁴. Mithad Sadullah çok yakın geçmiş üzerinden yaptığı örnekleme ile Türk milletini yüceltmekle birlikte yeni nesilleri de ecdatlarının yolunda ilerlemeye teşvik etmektedir. Vatana karşı aidiyetin, bağlılığın sağlanmak istendiği bu konulara ek olarak, aynı amaca hizmet etmesi noktasında vatandaşlık kitaplarında yer alan bir diğer konu ise vatana karşı fedakâr olmaktır. "Bize hayatımızı ve her türlü saadetimizi temin eden vatanımızı sevelim.; hususuyla, onun şerefli bir vatan, bir medeniyet ocağı, bir terakki memleketi olduğu düşünülerek mukaddes vatanımızı ölünceye kadar müdafaa etmeliyiz"⁷⁶⁵.

Vatandaşların önemle vazifeye çağırıldıkları bir diğer konu ise seçme haklarını iyi kullanmalarıdır.

"Daima vatanın menfaati düşünülerek muktedir ve namushu adamlar intihab olunmalıdır. Böyle meclislere ne kadar muktedir, ne kadar muhterem zevat intihab olunursa millet o derece istifade eder"⁷⁶⁶. "Hakk-ı intihabda milletin menâfi' mevzuu bahis olduğu için, bu hakkın hüsn-ü istimali lazımdır. Şerâit ve evsafı lazımevi haiz olan bir müntehibin: vatanın taliyesine ve kesb-i ümran eylemesine çalışabilecek kimseleri intihab etmesi ve bu ehliyeti haiz olmayanları intihab eylememesi icab eder. İşte bir vatandaş bu şarta riayet ederse, intihab hakkını hüsn-ü istimal etmiş olur"⁷⁶⁷.

Bu ifadelerle bilinçli bir seçmen vurgusunun yapıldığı görülmektedir. Ancak bilinçli bir seçmen bu hakkını layığıyla yerine getirebilir. Zira bu gerek vatanın gerek milletin saadet ve selameti için son derece önemlidir.

⁷⁶² Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 35.

⁷⁶³ Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 50.

⁷⁶⁴ A.g.e., s. 50.

⁷⁶⁵ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 61.

⁷⁶⁶ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 40.

⁷⁶⁷ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 63.

3.4.2.3. Bireyin Topluma Karşı Vazife ve Sorumlulukları

II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında değerlendirilen vatandaşlık kitapları bireyin kendisine ve devletine karşı vazifelerinin yanı sıra bireylerin bütün insanlığa karşı olan vazife ve sorumluluklarına da yer vermektedir. Bunun sebebi ise Ali Seydi'nin de ifade ettiği üzere şu cihan bütün insanların vatanı farz edilir, bütün insanlar da birbirinin kardeşi olarak kabul edilebilir⁷⁶⁸. Kardeş sayılan bu insanlar topluluğunun da birbirlerine karşı vazife ve sorumlulukları bulunmaktadır. Bu noktada insanların uymakla yükümlü oldukları iki önemli kurala yer verilmektedir. Bunlardan birincisi, insanın kendisine yapılmasını istemediği bir şeyi kendisinin de başkasına yapmaması, ikincisi ise bir şey yaparken kanunlar ve ahlak kuralları çerçevesinde vicdaniyla hareket etmesidir⁷⁶⁹. Ali Seydi burada kanundan bahsederken bunu, "*şeriat, kanun*" olarak ayırmaktadır. Bu nokta da Ali Seydi ahlak kuralları ve yazılı kanunlar haricinde, dini kurallara bağlılığı da ön plana çıkartarak işin günah boyutunu da ele almaktadır.

Bireylerin insanlığa karşı yapmakla yükümlü oldukları vazifeler insan hayatının taarruzdan korunması noktasında da önem arz etmektedir. Çünkü kişinin sahip olduğu hayat üzerindeki tasarruf hakkı sadece kendisine aittir⁷⁷⁰. Bu noktada insanların hayatlarına kast etmemek, namus ve haysiyetine tecavüz etmemek insanların birbirlerine karşı yapmakla yükümlü oldukları vazifelerin başında gelmektedir⁷⁷¹. Çünkü insanın hayatı, hürriyeti, namus ve haysiyeti mukaddestir ve bunlara tecavüz edilemez⁷⁷². Bundan dolayı insanlara itidalli (ölçülülük) olma çağrısında bulunmaktadır⁷⁷³. Bunlarla beraber vatandaşları ahlaksızlığa sürükleyecek tahkir (hakaret etme), istihzâ (alay etme) ve zemm (kınama, ayıplama) den de uzak durmaları istenmektedir⁷⁷⁴. Tasarruf hakkının, yine kişinin kendisine ait olduğu ve dokunulmazlığı bulunan bir başka konu ise başkalarının mal ve mülküdür. Çocuklar başkalarının mal ve mülküne tecavüz edilmemesi gerektiği konusunda uyarılmaktadır. Zira "*herkesin emval ve emlakı üzerinde dilediği gibi tasarrufa*

⁷⁶⁸ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 41.

⁷⁶⁹ A.g.e., s. 41.

⁷⁷⁰ A.g.e., s. 41.

⁷⁷¹ A.g.e., s. 42., Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s.s. 64-66.

⁷⁷² Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 42.

⁷⁷³ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 64.

⁷⁷⁴ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s.s. 43-44.

şer'en, aklen, ahlaken hakkı vardır. Başka hiç kimsenin bu emval üzerine zerre kadar hakkı olamaz. Ve hiç bir ferd ahirin mal ve mülküne elini uzatamaz"⁷⁷⁵.

Vatandaşlık kitaplarında yer verilen bir diğer önemli konu ise başkalarının fikir ve inançlarına hürmet edilmesi gerektiğidir⁷⁷⁶. Zira her fikir serbest bir şekilde ifade edilebilmelidir. Eğer bugünkü insanlar eski insanlar gibi düşünüyor olsaydı, bugün sahip olduğumuz ilerleme ve gelişmeye sahip olamazdık⁷⁷⁷. Başkalarının fikirlerine saygılı olmak ilerlemenin en önemli unsuru dolayısıyla medeniyetin de en önemli göstergesi olarak değerlendirilmektedir. "*Bütün medeni memleketlerde herkes siyasi ve şahsi fikirlerinde serbesttir. O memlekette felan adam (benim fikrimde değil!) diye ona darılmak kimsenin hatırına bile gelmez. Memleketin menfaatine, milletin saadetine ait olan her fikir muhteremdir, mukaddestir*"⁷⁷⁸. Çocuklar, "*gurebay-i müslimin*" ve "*ecnebilere*" karşı da iyi muameleyle davet edilmektedir⁷⁷⁹. Müslümanlara karşı iyi muamele Yunanlıların Batı Anadolu'da gerçekleştirdikleri zulümler sonucunda dul kalan kadınlara, öksüz ve yetim çocuklara sahip çıkılması noktasında önemlidir⁷⁸⁰. Ecnebilere karşı iyi muamele ise onların da insan olmalarından ileri gelmektedir⁷⁸¹. Fakat bu iyi muamele ecnebilere milli işlerimize karışmalarına mahal vermeyecek şekilde olmalıdır⁷⁸². Bunların yanı sıra gerek iyi ahlak sahibi olmanın gerek medeni olmanın kuralları arasında yer alan şefkat, merhamet ve nezaket sahibi olmak⁷⁸³, söz tutmak⁷⁸⁴ gibi değerlere de ayrıca yer verilmektedir.

3.5. Türkiye Cumhuriyeti'nde Vatandaş Olarak Birey

Osmanlı İmparatorluğu'nun fiilen yıkılışını dünyaya duyuran Mondros Mütarekesi'nin ardından başlayan Millî Mücadele ve Kurtuluş Savaşı, verilen büyük ve ağır mücadeleler sonrasında zaferle sonuçlandı. Bu zafer kurtarılan topraklar üzerinde yeni bir devletin inşa edilmesiyle taçlandırıldı. Bu yeni devletin kurucu kadroları, miras aldıkları imparatorluk anlayışının aksine, zamanın ruhuna da uygun

⁷⁷⁵ A.g.e., s. 45.

⁷⁷⁶ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s. 68.

⁷⁷⁷ A.g.e., s. 68.

⁷⁷⁸ Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 46.

⁷⁷⁹ Mithad Sadullah, Beşinci Kısım, s.s. 85-87.

⁷⁸⁰ A.g.e., s. 85.

⁷⁸¹ A.g.e., s. 86.

⁷⁸² A.g.e., s. 87.

⁷⁸³ A.g.e., s.s. 72-75.

⁷⁸⁴ A.g.e., s. 84.

olarak egemenliğin kayıtsız şartsız millete bırakıldığı ulus devlet sistemini devlette egemen hale getirdiler. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kuruluş döneminden itibaren vatandaşlık politikalarını da ulus devlet anlayışına uygun bir şekilde belirlemeye çalıştı. Toplumu homojenleştirme ve Türk ulusu etrafında birleştirme, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrolarının temel hedeflerinden biri haline geldi⁷⁸⁵. Kurtuluş Savaşı'nın önderi ve Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e göre, halkın bir kişi veya grup altında ezilmediği ve egemenliği kayıtsız şartsız elinde bulundurduğu tek devlet biçimi demokrasidir ve demokrasinin tam manasıyla uygulanabildiği yönetim şekli cumhuriyettir. Ulusun koruyucusu olan devlet ise cumhuriyetin ve demokrasinin değerleri ile vatandaşlarının her türlü özgürlüğünü korumakla mükelleftir⁷⁸⁶.

Ulus devletlerde ulusu oluşturan bireylerin yaşama, mal-mülk edinme hakkından düşünce hakkına, yasaların yapılması, temsilciler aracılığıyla siyasete katılmasına kadar varan insan hakları denilen bir dizi değişmez hakları bulunmaktadır⁷⁸⁷. Ulus devletlerde bu haklara sahip bireyler ise devlete uyrukluk bağı ile değil, vatandaşlık bağı ile bağlıdırlar⁷⁸⁸. Bu mantık, vatandaşı hukuksal olarak tanınmış belirli hak ve görevlerle donatılmış bir birey statüsüne yükseltmektedir⁷⁸⁹. Bu açıklamalar ışığında çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'ne uyrukluk bağı ile bağlı olan bireylerin, ulus devlet anlayışı çerçevesinde kurulan Cumhuriyet ile birlikte vatandaş konumuna yükseldiklerini⁷⁹⁰ söyleyebiliriz. Yeni kurulan devletin ulusal sınırlarının hayat bulduğu *Misak-i Milli*'ye ve dolayısıyla Kemalist anlayışa göre; "*Misak-ı Milli' sınırları içinde yaşayan herkes, eşit hak ve ödevleri olan Türkiye vatandaşıdır*"⁷⁹¹. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere herhangi bir dinsel aidiyete vurgu yapılmadan, mili sınırlar içerisinde yaşayan herkesi vatandaş kabul eden, toprak esasını temel alan bir vatandaşlık anlayışı söz

⁷⁸⁵ Zafer İbrahimoglu, "Gayrimüslim Azınlıklara Göre Türkiye'de Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi", **Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2014, s. 3.

⁷⁸⁶ Ezgi Güzel Polat, "Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı" **Ankara Barosu Dergisi**, S. 3, 2011, s. 142.

⁷⁸⁷ Sina Akşin, "Uluslaşma Sürecinde Devlet ve Yurttaş", **Yurttaşlık ve Eğitim**, (Haz.: Meral Çileli), Türk Eğitim Derneği XX. Eğitim Toplantısı 21-22 Kasım 1996, Türk Eğitim Derneği Yayınları, s. 23.

⁷⁸⁸ Fatih Kayaalp, "İdeoloji-Vatandaşlık İlişkisi Bağlamında 1923-1950 Türkiye'sinde Sosyal Bilgiler Kapsamındaki Ders Kitaplarının İncelenmesi", **Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Erzurum, 2015, s. 32.

⁷⁸⁹ Mustafa Gündüz, Ferhat Gündüz, **Yurttaşlık Bilinci**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 15.

⁷⁹⁰ Ünsal, a.g.m., s. 13.

⁷⁹¹ A.g.m., s. 13.

konudur. Bu ifadeler beraberinde ümmet anlayışı yerine milli değerlerle donatılacak bir millet anlayışının da söz konusu olduğunun açık bir ifadesidir⁷⁹².

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında bireyi vatandaşlık statüsüne çıkartan ve ilk yazılı belge olma özelliği taşıyan düzenleme pasaportlar üzerinde gerçekleştirilmiştir⁷⁹³. Bu düzenleme ile TBMM İcra Vekilleri Heyeti'nin, Hariciye Vekaleti'nin tezkiresi üzerine, 8 Mayıs 1922 tarihinde yayınladığı bir kararname ile Avrupa'ya seyahat edeceklere verilecek olan pasaportlardan "*Nam-ı nami-i Hazret-i Padişah-i*" ibaresi kaldırılarak yerine "*TBMM Hükümeti Namına*" ibaresi konulmuştur⁷⁹⁴. Bu değişiklik TBMM'nin uluslararası saygınlığının kabulünün bir göstergesi olmakla birlikte egemenliğin simgesi niteliğindeki pasaportların, ulusun temsilcisi konumundaki TBMM tarafından verilmesi, pasaportların sahiplerini artık tebaa değil, vatandaş olarak değerlendirdiğini göstermektedir⁷⁹⁵.

Anayasal olarak vatandaşlık deyimi ilk olarak 1924 Anayasası ile tanımlanmıştır. 1924 Anayasası'nın 88. Maddesi "*Türkiye'de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese 'Türk' denir*"⁷⁹⁶ şeklindedir. Bu madde ile birlikte Cumhuriyet'e hukuki olarak bağlı olan vatandaşların tamamına Türk sıfatı ve kimliği kazandırıldı. Türk sıfatı ile vatandaşlık bir etnik kimliğin üzerine çıkartılmış oluyordu. Daha yalın bir ifade ile soy vurgusu yapılmaksızın, devlete hukuki olarak bağlı olanlar Türk kimliği altında birleştiriliyorlardı⁷⁹⁷. Maddenin devamında ise "*Türkiye'de veya Türkiye dışında bir Türk babadan gelen yahut Türkiye'de yerleşmiş bir yabancı babadan Türkiye'de dünyaya gelipte memleket içinde oturan ve erginlik yaşına vardığında resmi olarak Türk vatandaşlığını isteyen yahut Vatandaşlık Kanunu gereğince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür*"⁷⁹⁸ ifadesi yer almaktadır. Bu madde ile vatandaşlık bağı konusunda hem soy hem de toprak esasının gözetildiği görülmektedir⁷⁹⁹. 1924 Anayasası öncesindeki 1921 Anayasası'nda ise vatandaşlık konusuna yer verilmemiş ve kimlere "*vatandaş*" denileceğine de bir açıklık getirilmemiştir⁸⁰⁰. Çünkü 1876 Anayasası'nın

⁷⁹² A.g.m., s. 13.

⁷⁹³ Gürses, a.g.e.,s .88.

⁷⁹⁴ Aybay, a.g.m., s. 38.

⁷⁹⁵ A.g.m., 38.

⁷⁹⁶ Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 138.

⁷⁹⁷ Mumyakmaz, a.g.t., s. 177.

⁷⁹⁸ Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 138.

⁷⁹⁹ Mumyakmaz, a.g.t., s. 177.

⁸⁰⁰ Civan, a.g.t., s. 13.

bu konuya ilişkin hükümleri 1924 Anayasası'na kadar yürürlükte kalmıştır. Fakat 1921 Anayasası'nın 1. maddesinde yer alan "*Hâkimiyet bilâ kayd-ü şart milletindir*"⁸⁰¹ ifadesi ile egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu bildirilmektedir. Akabinde anayasanın "*İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder*"⁸⁰² şeklindeki ikinci maddesiyle ve "*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti 'Büyük Millet Meclisi Hükûmeti' ünvanını taşır*"⁸⁰³ şeklindeki üçüncü maddesiyle de tüm yetkilerin meclisin elinde olduğuna ve devletin Türk milleti adına TBMM hükûmeti aracılığıyla yönetileceğine yer verildiği, dolayısıyla milli devlet ilkesinin açıkça ortaya konulduğu görülmektedir⁸⁰⁴.

Cumhuriyet'in ilke ve değerlerine uygun bir vatandaş yetiştirilmesi noktasında vatandaşlıkla ilişkilendirilebilecek bir diğer konu 1924 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla ilgilidir. Tekke ve zaviyelerin kapatılması Cumhuriyet'in laik yapısını göstermesi açısından önem arz etmekle birlikte, bu düzenleme ile dini kullanarak insanları sömürmek isteyenlerin önüne geçilerek bireylerin özgür düşünen vatandaşlar olarak yetişmeleri amaçlanmıştır⁸⁰⁵. Vatandaşlığa ilişkin bir diğer düzenleme ise 23 Mayıs 1928 tarihli *Türk Vatandaşlığı Kanunu*'dur. *1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*'ni de yürürlükten kaldıran bu kanun ile evlilik yoluyla olsun ya da olmasın, Türk anne ve babanın Türkiye'de veyahut yabancı bir memlekette dünyaya gelen çocukları Türk sayılmakta, Türk ile evlenen yabancı bir kadın kendiliğinden Türk vatandaşı olurken, yabancıyla evlenen bir Türk kadın ise Türk vatandaşlığını muhafaza edebilmekteydi⁸⁰⁶. Yine bu kanun kapsamında Türkiye'de doğmuş, fakat anne babası belli olmayan veya Türkiye'de doğup ebeveynlerinden birinin vatansız olması durumundaki çocuklar da Türk sayılmaktaydı. Bu çocuklara ise reşit olduklarında anne ya da babalarının vatandaşlığına geçebilme hakkı veriliyordu⁸⁰⁷. Beraberinde Türkiye'de beş yıl kesintisiz olarak ikamet eden ve kanunlara göre reşit sayılan yabancılar, İcra Vekilleri Heyeti kararı ile vatandaş sayılabiliyordu. Küçükler, babaları veya dul annelerinin tabiiyetine göre Türk vatandaşı olabiliyordu. Beş yıl ikamet şartını doldurmayan yabancıların vatandaşlığı

⁸⁰¹ Kili, Gözübüyük, a.g.e., s. 100.

⁸⁰² A.g.e., s. 100.

⁸⁰³ A.g.e., s. 100.

⁸⁰⁴ Polat, a.g.m., s. 141.

⁸⁰⁵ Aybay, a.g.m., s.39.

⁸⁰⁶ A.g.m., s. 40.

⁸⁰⁷ Mumyalmaz, a.g.t., s.s. 189-190.

ise İcra Vekilleri Heyeti tarafından kararlaştırılıyordu⁸⁰⁸. Bu kanun kapsamında Türk vatandaşlığı kazanma koşullarının bu şekilde esnek tutulması Rona Aybay'ın da ifade ettiği üzere Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli bir problem teşkil eden nüfus azlığından dolayı olabildiğince çok kişiye Türk vatandaşlığı verme eğilimini yansıtmaktadır⁸⁰⁹.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin vatandaşlık inşası konusunda vurgulanması gereken önemli bir diğer konu; yeni kurulan devletin din ve ırk farkı gözetmeksizin bütün vatandaşları Türk üst kimliği altında birleştirme gayesine karşın o dönemin koşullarında din unsurunun tamamen göz ardı edilememiş olmasıdır. Bunun en önemli göstergesi ise Türkiye ve Yunanistan mübadelesinde dilin değil, dinin esas alınması ve ana dilleri Türkçe olan Ortodoks Karaman Rumları'nın mübadele kapsamında yer almasıdır⁸¹⁰. Aynı şekilde Balkanlar'dan Türk kökenli olmayıp Türk kültürü ile yakınlığı ve Müslüman olmalarından dolayı birçok göçmenin ülkeye gelmesine ve vatandaş olmasına izin verilmesi, Türk olmalarına karşılık Hristiyan Gagavuzların Türkiye'ye gelmelerine izin verilmemesi de bu göstergeler arasında yer almaktadır⁸¹¹. Dolayısıyla vatandaşlığın inşasında modernleşme projesi kapsamında İslam kimliği her ne kadar öne çıkartılmak istenmese de Türk kimliği içerisinde İslam dinine mensubiyetin en az Türk etnik kimliği kadar önemli algılandığı görülmektedir⁸¹².

Ulus devlet bilincinde geliştirilen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı devletin kurucu kadroları tarafından geliştirilen siyasal bir inşadır. Bu yüzden Cumhuriyet'in vatandaşı yeni resmi Türk kimliğinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır⁸¹³. Başka bir ifade ile Türkiye'de vatandaşlık, yığınların kendi haklarını talep etmeleri doğrultusunda tabandan gelen bir mücadele ile değil, kurucu kadroların toplumsal entegrasyonu sağlamak ve devleti güçlendirmek amacıyla yığınlara bu hakları vermeleri sonucunda ortaya çıkan bir süreçtir⁸¹⁴. Dolayısıyla vatandaş ve devlet

⁸⁰⁸ A.g.t., s. 190.

⁸⁰⁹ Aybay, a.g.m., s. 40.

⁸¹⁰ Polat, a.g.m., s. 144.

⁸¹¹ E. Fuat Keyman, Ahmet İçduygu, "Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu: Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, (Ed. Artun Ünsal), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 177.

⁸¹² A.g.m., s. 177.

⁸¹³ Ünsal, a.g.m., s. 13.

⁸¹⁴ Gürses, a.g.e., s. 99.

ilişkisi içerisinde edilgen, fakat milletin bir üyesi olarak milli idealleri taşıyan, aktaran, yayan bir birey olarak etken bir vatandaş profili ortaya çıkartılmıştır⁸¹⁵.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde olduğu gibi yeni siyasi rejimin öznesi olan vatandaşın inşasında okula verilen öncelik Cumhuriyet Dönemi'nde de aynen devam etmiştir. Okul öncelikle bireylerin toplumsallaştırılmasında, yeni toplum projesine eklemlenmelerinde ve projeye hayatîyet kazandıran değerlerin genç nesiller tarafından içselleştirilmesinde merkezi bir öneme sahiptir⁸¹⁶. Okullarda okutulan *Ma'lûmât-ı Vataniye* dersleri de özellikle vatandaşlığın inşası konusunda önemli bir yere sahiptir⁸¹⁷. Bu bölümde Cumhuriyet Dönemi kapsamında incelenen müfredat programı ve vatandaşlık kitapları çerçevesinde oluşturulmak istenen birey algısı ele alınmıştır.

3.6. 1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda Birey

Cumhuriyet'in ilk müfredat programı olan *1924 İlk Mektepler Müfredat Programı*'nın *Musâhabât-ı Ahlâkiyye* ve *Ma'lûmât-ı Vataniye* dersi kapsamında dördüncü sınıfların programlarında yer alan bireyle ilgili konular; "...Sa'y, ehemmiyeti. ...hak ve vazîfe. Mesuliyet. Hayır ve şer. Fazîlet ve rezilet. Hak ve vazîfelerimiz (nefsimize, âilemize; milletimize, beşeriyete karşı) hemşehrilik vazifeleri. ...Belediyelerin şehrin sıhhatine müteâllik vazîfelerine mukâbil vatandaşlara tevcih eden vazîfeler: Evlerde sıhhatte riâyet; beden hıfzıssıhhası. Evin içerisinde temiz su ve hava, bedeni terbiyeye i'tinâ, mugaddi ve sıhhi yemek, iyi su, mütedil cihad ve sa'y, vücudun temizliği. Ev dâhilinde sıhhi temizlik. Muzâd-ı teaffün mevaddan istifade. Süprüntülerin sıhhi bir suretde muhafâzası ve def'i, mikroblara karşı her husûsda mücâdele, sivrisineklerin evlere girmesine karşı tedbîrler. Sinek, pire, bit, tahtakurusu ve sivrisineğe karşı mücadele. Belediyelerin teşrîk-i mesâi-i: Belediyelerin hıfzıssıhhaya ait tenbîhlerine harfiyen riâyet. Yollarda, araba, şümendüfer, tramvay, tünel, vapur gibi yerlere tükürmemek, sari hastalık zuhûrunda hemen aid olduğu memurlara haber vermek. ...Yangınlara karşı evlerde ve hariçde tedbirler. Kibrit ile oynamamak. Ocakları sık sık temizlemek, ağaçlık yerlerde ateş yakub bırakmamak. Mangal ve sobalara dikkat etmek. ...Sokak ve caddelerin bir halde muhafazası için çocuklara tevcih eden vazîfeler: Sokağa meyva kabuğu, kâğıt

⁸¹⁵ Keyman, İçduygu, a.g.m., s. 178.

⁸¹⁶ Gürses, a.g.e., s. 138.

⁸¹⁷ Keyman, İçduygu, a.g.m., s. 175.

ve süprüntü atmamak. Sokak ve caddeleri bozacak şeyler yapmamak, duvarları tahrip etmemek, sokak ve caddelerdeki ağaçlara dokunmamak, evlerin önünü temiz tutmak, sokak ve caddelerde oyun oynamamak. ...Umumi bahçelerde ve parklarda çocuklara tertib eden vazîfeler: Ağaçlara, çiçeklere, çimenlere dokunmamak. ...Polislerin vazîfelerini temsil için çocuklara tevcih eden vazîfeler: Kavga etmemek, başkalarının mallarını tahrip etmemek, serseriyane gezmek, lüzumsuz gürültü etmemek, duvarlara yazı yazmamak, başkalarının malına dokunmamak, hayvânlara eziyet etmemek, fena çocuklara uymamak, tramvay, vapur gibi vesâiti nakliyyede yer kapmak için başkasına eziyet etmemek, bilet mahallerinde sıraya ve nöbete riâyet etmek"⁸¹⁸ şeklindedir. Beşinci sınıfların programlarında ise; "...Cumhûriyetin vatandaşlara temin ettiği siyasi haklar. Hürriyet, müsâvat, masûniyet. Vicdân, tefekkür, kelam, neşir, seyâhat, akd, sa'y-u amel, temelluk ve tasarruf, içtimâi, cemiyet, şirket, hak ve hürriyetleri. İntihab hakkı. Ehemmiyeti. ...Vatandaşların vezâif-i: Türkiye Cumhûriyetinin kanunlarına itaat, vergi, askerlik borcu. Müdafa-i milliye, lüzüm ve ehemmiyeti. Türk sancağına hürmet. Vatanperverlik. Vatana karşı fedakârlık. Cumhûriyet idâreyi müdafâa için bâzıl nefs. Milli iktisad misâkına riâyet"⁸¹⁹ başlıkları yer almaktadır.

3.7. Cumhuriyet Dönemi Vatandaşlık Kitaplarında Birey Algısı

1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nın *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* ders müfredatı kapsamında yer alan bireyle ilgili bu konular, Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları çerçevesinde bireysel hak ve hürriyetler ile bireyin kendisine, devlete ve topluma karşı olan vazife ve sorumlulukları başlıkları altında incelenmiştir.

3.7.1. Bireysel Hak ve Hürriyetler

Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları, II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi kişi hak ve hürriyetlerini bir anayasanın varlığına dayandırmaktadır. Bu dönemde kişi hak ve hürriyetleri Teşkilat-ı Esasiye Kanun'u çerçevesinde güvence altına alınmıştır. Şunu belirtebiliriz ki bu hakların varlığı, devletin siyasal rejiminden ziyade bir anayasanın var olmasına bağlanmaktadır. Bu durum Orhan Fuad'ın beşinci sınıflar için hazırladığı *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve*

⁸¹⁸ İlk Mektepler Müfredat Programı, s.s. 32-35.

⁸¹⁹ A.g.e., s. 35-37.

Ma'lûmât-ı Vataniye kitabında, cumhuriyet veya meşrutiyetle idare olan hükümetlerin bir anayasası olduğu ve bu anayasa çerçevesinde kişi hak ve hürriyetlerinin tanındığı⁸²⁰ ifadelerinden anlaşılmaktadır. Yukarıda devlet bölümünde de ele alındığı üzere vatandaşlık kitapları, cumhuriyet ve meşrutiyet rejimlerini *hakimiyet-i milliye* esasına dayandırmakta ve devlet başkanlarının seçilme yöntemi çerçevesinde iki siyasal rejim arasındaki farklılığı ortaya koymaktaydı. *Hakimiyet-i milliye*'ye dayandırılan her iki siyasal rejimin temel esası ise bir anayasanın varlığından ileri gelmektedir. Burada yazarların üzerinde önemle durdukları unsur *hakimiyet-i milliye* esasıdır. Bu nokta da dönemin vatandaşlık kitapları, kişi hak ve hürriyetlerini belirtildiği üzere siyasal rejimden ziyade bir anayasanın varlığına ve bu anayasa çerçevesinde güvence altına alınmasına bağlamaktadır. Şunu da ifade edebiliriz ki her ne kadar kişi hak ve hürriyetleri, siyasal rejimden ziyade bir anayasanın temeline dayandırılmış olsa da Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları, çocukların yeni siyasal rejime aidiyetlerini sağlamak için cumhuriyet hükümetini yüceltmekte ve onun en iyi hükümet şekli olduğunu vurgulamaktadırlar.

Kişi hak ve hürriyetleri kapsamında kitaplarda ele alınan ilk konu hürriyettir. Hürriyet; Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın beşinci sınıflar için hazırladığı *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabında, başkalarına zarar vermemek şartıyla kişinin maddi ve manevi kuvvetini istediği gibi kullanabilmesi şeklinde tanımlanmaktadır⁸²¹. Kişi, maddi ve manevi kuvvetini kanunların belirlediği sınırlar içinde kullanabilir. Bu kanunlara uygun davranıldığı müddetçe hiç kimse sebepsiz yere cezalandırılmaz⁸²². Orhan Fuad ise hürriyeti; "*başkasına zarar vermemek şartıyla istediğini yapabilmektir*" şeklinde tanımlamaktadır ve kişinin "*kendi hürriyetinin hududu başkalarının hürriyetinin hudududur*"⁸²³ ifadesiyle de hürriyetin sınırlarını belirlemektedir. Burada dikkati çeken unsur birey, kişi, vatandaş ifadesinden ziyade Türklük vurgusunun yapılmasıdır. "*...her Türk hür doğar ve hür yaşar. Lakin her Türk kendisi gibi başka Türklerin de hür olduğunu bilip ona göre hareket etmelidir*"⁸²⁴. Kişi hürriyeti noktasında yapılan Türklük vurgusu okul çağındaki çocukların Türk kimliğine aidiyetlerini sağlamayı amaçlarken, Türklerin

⁸²⁰ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 43.

⁸²¹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 24.

⁸²² A.g.e., s.s. 24-25.

⁸²³ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 44.

⁸²⁴ A.g.e., s. 44.

bilinçli oldukları vurgusu da yapılarak Türklük, Türk kimliği ve dolayısıyla çocukların kendi şahsiyetleri de yüceltilmek istenmektedir.

Yukarıdaki bölümlerde ele alınan konularda da ifade edildiği üzere vatandaşlık kitaplarının önemle üzerinde durdukları ana konu medeniyet ve medeniliktir. Medeni olmak ise akıllı, zeki ve bilinçli olmakla ilişkilendirilmektedir. Bu özellikler de insanları, diğer canlılardan ayıran temel özellikler olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla yukarıda yapılan Türklük vurgusuyla çocuklara hem özgür hem bilinçli hem de medeni birer Türk vatandaşı oldukları benimsetilmek istenmektedir. Bu durum beraberinde çocukların vatanlarına, milletlerine karşı aidiyet ve sevgi bağlarını kuvvetlendirmeyi de amaçlar.

Bir diğer kişi hak ve hürriyeti ise eşitliktir. Eşitlik Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından, bir memlekette yaşayanların aynı haklara sahip olması şeklinde tanımlanmaktadır⁸²⁵. Eşitlik konusunda Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan, eski hükümet idarelerine göndermede bulunarak cumhuriyet hükümeti ile toplumu oluşturan bütün bireylerin kanun nazarında eşitlik hakkına sahip olduğu vurgusunu yapmaktadırlar. Bu durum kitapta "*Eski idarelerde olduğu gibi köylü ile şehirlinin, büyük bir memurla fakir bir adamın arasında kanun ve hukuk cihetiyle hiç bir fark yoktur. Türkiye Cumhuriyeti'ne tabi olan herkes kardeştir, hükümetin iyiliklerinden herkes, aynı suretle müstefid olur*"⁸²⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Orhan Fuad ise bu hakla birlikte kimsenin herhangi bir şekilde bir imtiyaz sahibi olmadığını, zümre, sınıf, aile ve fert arasında herhangi bir hak ya da hukuksal üstünlük bulunmadığını ifade etmektedir⁸²⁷.

Söz ve fikir hürriyetine gelindiğinde ise Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan, Mithad Sadullah'ın II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında ele alınan vatandaşlık kitabındaki ifadelerin aynısına yer vermişlerdir. Burada dikkati çeken nokta "*Müstebid (baskıcı) hükümetlerin yaptıkları zulümlerden biri de insanı düşündüğü şeyleri söylemekten men etmektir. Milletler, istibdattan kurtuldukları zaman pek tabii olan söz hürriyetine de nail olmuşlardır*"⁸²⁸ ifadelerine de aynen yer verilmiş olmasıdır. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere II. Meşrutiyet Dönemi ayrıştırılarak

⁸²⁵ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 25.

⁸²⁶ A.g.e., s. 25.

⁸²⁷ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 46.

⁸²⁸ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 33.

İstibdat Dönemi ötekileştirilmiştir. Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarının genel eğilimi olan Osmanlı hanedanlarının ya da İstibdat Dönemi'nin ötekileştirilmesi burada da kendisini göstermektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere, kişi hak ve hürriyetleri konusunda siyasal rejimlerden ziyade anayasal bir sistemin varlığı dikkate alınmaktadır.

Söz ve fikir hürriyeti konusunda önem arz eden bir diğer hak vicdan hürriyetidir. Yukarıda II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları incelenirken de ifade edildiği üzere, memleketin asayişini ihlal etmediği müddetçe, başka din ve mezheplere serbestlik tanınması sürekliliğini koruyan tek hak idi. Yani Kanun-i Esasi ile bu hak anayasal güvence altına alınmadan önce de Osmanlı toplumunda farklı din ve mezheplere serbestlik verilmişti. Bu durum Cumhuriyet Dönemi'nde aynı şekilde sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e uzanan süreçte bu sürekliliği farklı kılan ise II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Dönemleri'nde bunun anayasal güvence altına alınmış olmasıdır. Bu konuda Cumhuriyet ve II. Meşrutiyet arasındaki farklılık; Cumhuriyet öncesi dönemde din ve vicdan hürriyetinin, çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde toplumsal çıkarları koruma noktasında önem arz etmesi, Cumhuriyet'te ise toplumsal çikardan ziyade kişinin vicdani bir tasarrufu haline getirilmek istenmesinden ileri gelmektedir. Netice itibarıyla bu durum, 1928 yılında din kaidelerinin anayasadan çıkartılmasıyla birlikte kendisini göstermiştir.

Anayasa ile güvence altına alınmış bir diğer hak basın hürriyetidir. Basın hürriyeti, bir memleketin aydınlanması ve ilerlemesinin en temel göstergesi olarak değerlendirilmekle birlikte burada da yine II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi üzerinde durulan nokta, bu hakkın sınırlandırılmasıdır. Eğer basın hürriyetine bir sınırlandırılma getirilmezse memlekette düzenin, asayişin bozulmasına sebebiyet verebilir ve milletin zararına sonuçlar doğurabilir. Bu yüzden bu hakta icra edilen kanunlar çerçevesinde kullanılmalıdır⁸²⁹. Çalışma hürriyeti ise Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın da ifade ettiği üzere Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan her ferde kanunları ihlal etmemek koşuluyla istediği gibi çalışma ve istediği işi yapma hürriyetini vermesidir. Çalışma hürriyeti gerek kişinin gerek Türkiye Cumhuriyeti'nin saadetini temin etmek için önem arz etmektedir⁸³⁰. Zira bu hak, yükselmenin ve ilerlemenin en önemli unsuru

⁸²⁹ A.g.e., s.s. 34-35.

⁸³⁰ A.g.e., s.s. 42-43.

olarak değerlendirilmektedir. "Sa'y-u amel hürriyetinden istifade etmeli, kaybedecek bir dakikamız bile bulunmadığını düşünerek daima ilerilere, yükseklere doğru koşmalıyız"⁸³¹. Toplantı ve ortaklık hürriyetine gelindiğinde, toplantı hürriyeti kişilerin haklarını müdafaa etmesi noktasında önem arz etmektedir⁸³². Ortaklık hürriyet ise medeni memleketlerin bir göstergesi ve ilerlemenin de ana koşulu olarak değerlendirilmektedir. Ders kitabında bu konuda "Bugün Avrupa ve Amerika gibi medeni memleketlerde gördüğümüz terakkilerin iştirak hürriyeti sayesinde meydana geldiği söylenirse mübalağa edilmiş olmaz..."⁸³³ ifadelerine yer verilmiştir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kapsamında güvence altına alınmış bir diğer hak ise seçme hakkıdır. Bu hak sayesinde ki memlekete ait bütün işlerde milletin hakimiyeti tesis edilmiş olur⁸³⁴ ve bu hak milletin menfaatleri ile ilgili olduğu için herkes bu hakkını layıkıyla yerine getirmelidir. Milletin saadet ve menfaatini temin edecek mebuslar seçerek herkes bu vazifesini layıkıyla yerine getirmiş olur⁸³⁵.

Bunların yanı sıra meskenlerin masuniyeti, seyahat hakkı, mal ve mülk dokunulmazlığı⁸³⁶ da Cumhuriyet Dönemi kapsamında ele alınan vatandaşlık kitaplarında kişilere tanınan hak ve hürriyetler arasında yer almaktadır. Kişilerin şikâyet hakkının bulunması, hiçbir ferdin angarya işlerde kullanılmaması, kanunlar dışında kişilerden vergi alınmaması da kitapların önemle üzerinde durdukları noktalardır⁸³⁷. Orhan Fuad mutlak hükümetlerde kişilerin bu haklardan yoksun olduklarını dile getirerek cumhuriyetin en iyi yönetim şekli olduğunu ifade etmektedir⁸³⁸.

3.7.2. Bireyin Vazife ve Sorumlulukları

Bireyin vazife ve sorumlulukları; bireyin kendine, topluma ve devlete karşı olan vazife ve sorumlulukları şeklinde üç ayrı başlık altında incelenecektir. Bireye yüklenen bu vazifeler, Orhan Fuad'ın da ifade ettiği üzere medeni, iyi eğitim ve terbiye görmüş, kendi haklarını bilen, haklarını arayan kişilerin çekinmeden,

⁸³¹ A.g.e., s. 43.

⁸³² A.g.e., s. 28.

⁸³³ A.g.e., s. 39

⁸³⁴ A.g.e., s. 45.

⁸³⁵ A.g.e., s. 46.

⁸³⁶ A.g.e., s.s. 26- 43-44.

⁸³⁷ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 46.

⁸³⁸ A.g.e., s.s. 46-47.

kaçınmadan yaptıkları vazifelerdir⁸³⁹. Dolayısıyla bireylere bu vazifeler yüklenirken, beraberinde onlara medeni, aydın fikirli, bilinçli birer vatandaş olmaları sorumluluğu da yüklenmektedir. Bu sorumluluklar Cumhuriyet'in okul çağından itibaren yetiştirmek istediği yeni insanı, çağdaş ve medeni bir karaktere büründürcek, böylece bu yeni insan tipi Cumhuriyet'in değerlerine de uygun bir vatandaş haline gelecektir. Bireylerin bireysel gelişimlerinin yanı sıra içinde buldukları topluma uyum sağlamaları için de onlara bazı değer ve vazifeler yüklenmiştir⁸⁴⁰. Topluma uyum sağlama noktasında bireylere yüklenen vazifeler sadece bireylerin içinde buldukları toplumla sınırlı tutulmamış, bu vazifeler bütün insanlığı içine alan geniş bir yelpazede ele alınmıştır. Bu vazifeler Cumhuriyet'in okul çağındaki çocuklara sunduğu insani ve toplumsal değerleri göstermesi açısından önemlidir⁸⁴¹. Beraberinde bireyler devlete karşı da bir takım vazifelerle donatılmıştır.

3.7.2.1. Bireyin Kendisine Karşı Vazife ve Sorumlulukları

Bireyin kendisine karşı vazife ve sorumlulukları başlığı altında ele alınan ilk konu Atatürk'ün çağdaş bir toplum oluşturma fikrinin önemli bir noktasını oluşturan ve bu bağlamda Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarının da yer verdiği sağlık konusudur. Uzun yıllar savaş koşulları altında yokluk içerisinde yaşamış olan halkın, çağdaş bir toplum mertebesine ulaşabilmesi ve Cumhuriyet'in değerlerine uygun birer vatandaş haline gelebilmeleri için ilk önce bedenen sağlıklı olmaları gerekiyordu. Sağlık, bireyin serbest ve mutlu bir hayat yaşayabilmesi için önem arz etmekte birlikte yalnızca kişinin kendi menfaati için değil, aynı zamanda içinde yaşadıkları toplumun, devletin ve hatta bütün insanlığın menfaati için de önem arz etmektedir⁸⁴². Cumhuriyet Dönemi'nde vatandaşların sağlık konusunda bilinçlenmesi için birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan biri de vatandaşları bilinçlendirmek amacıyla kitaplar basılması ve bu kitapların en ücra köşelere kadar dağıtılmasıdır⁸⁴³. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan, öğrencileri söz konusu bu kitaplardan

⁸³⁹ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s. 25.

⁸⁴⁰ Ramazan Alabaş, "Cumhuriyetin İlk Ders Kitaplarından Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye'de Ahlaki Değerler", **7. Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu, Sempozyum Bildiri Kitabı**, (11-13 Ekim 2018), Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, 2018, s. 264.

⁸⁴¹ Ramazan Alabaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İlk Mekteplerde İnsani ve Toplumsal Değerler Eğitimi: Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Ders Kitabı Örneği", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVIII/36, 2018, s. 77.

⁸⁴² A.g.e., s.s. 39-41.

⁸⁴³ Fevzi Çakmak, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Nüfus Politikası" **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2007, s. 65.

faaydalanmaları ve bilinçlenmeleri konusunda öđütlemektedirler⁸⁴⁴. Bunun yanı sıra vatandaşların sağlıklı birer birey olmalarını sağlamak amacıyla gündelik yaşamlarında dikkat etmeleri gereken bazı sağlık tedbirlerine yer verilmektedir. Bu tedbirler; evlerin güneş gören yerlerde olması, rutubetli olmaması ve havadar olması gerektiđi⁸⁴⁵, evlerde temiz su bulundurulması, vücut temizliğine dikkat edilmesi, spor ve jimnastik yapılması⁸⁴⁶, sağlıklı yiyecekler ve içecekler tüketilmesi⁸⁴⁷, mikroplara karşı mücadele edilmesi⁸⁴⁸, sivri sinek, tahta kurusu gibi haşerelerle mücadele ederek bunların yayacağı hastalıklardan uzak durulması⁸⁴⁹, belediyelerin halk sağlığına ilişkin almış oldukları tedbirlere birebir uyulması, salgın ve bulaşıcı hastalık vakalarının gereken yerlere bildirilmesi⁸⁵⁰ şeklindedir. Vatandaşlık kitaplarında beden sağlığı konusu üzerinde önemle durulması, yukarıda ifade edildiği üzere, Atatürk'ün çağdaş bir toplum oluşturma amacına ve uzun yıllar savaş koşulları altında açlık, yokluk, hastalıklarla kırılmış, azalmış olan nüfusun iyileştirilmesi ve artırılmasına yöneliktir. Zira sağlıklı bedene sahip bir kişi aynı zamanda sağlıklı bir ruha da sahip demektir. Hem beden hem de ruhen sağlıklı kişiler Cumhuriyet'i ve onun değerlerini ilelebet yaşatacaklardır.

Sağlıklı bir bedene sahip olmak, çalışmak konusunda da ayrıca önem arz etmektedir. Nasıl ki bizden önceki nesiller çalışarak bizlerin faydalandığı birçok şey ortaya koymuş, bizim saadet ve selamet içinde yaşamamıza vesile olmuş ise bizler de çalışıp insanlığa faydalı olmak mecburiyetindeyiz. Çalışıp insanlığa faydalı olabilmek için sağlıklı ve sağlam bir vücuda sahip olmak gerekir⁸⁵¹. Çalışmak ilk önce ferdin kendisine, daha sonra millete ve beşeriyete fayda sağlar.⁸⁵² Bundan dolayı herkes çalışmak mecburiyetindedir. Çalışmak aynı zamanda medeniyetin ilerlemesi için de gereklidir⁸⁵³. Çalışmayan tembel insanlar ise *"hiçbir şey kazanamazlar; bütün ömürlerinde sıkıntı çekerler. Onların insanlar arasında hiçbir mevki yoktur"*⁸⁵⁴. Çalışmanın önemi konusunda çocuklara verilen bilgilerin

⁸⁴⁴ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s. 24.

⁸⁴⁵ A.g.e., s.s. 42-43.

⁸⁴⁶ A.g.e., s.s. 44-45.

⁸⁴⁷ A.g.e., s.s. 46-49.

⁸⁴⁸ A.g.e., s.s. 53-54.

⁸⁴⁹ A.g.e., s. 55.

⁸⁵⁰ A.g.e., s.s. 57-60.

⁸⁵¹ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s.s. 41-43.

⁸⁵² Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s. 10.

⁸⁵³ A.g.e., s. 9.

⁸⁵⁴ A.g.e., s. 49.

pekiştirilmesi için Orhan Fuad tarafından Mehmet Emin Yurdakul'un Örs Başında adlı şiirine yer verilmektedir:

"-Kalk, gidelim..
-Hayır oğlum, şimdi benim iş vaktim,
Bak ben daha ocaktaki demirleri dövmedim;
Mavimtırak alev saçan ocağımın önünde,
Şu ak kızıl demirleri dövmek lazım bu günde.
Yalan değil, bu dünyada cennet gibi yerler var,
Lakin ekmek kazananlar bunda bir tat duyarlar.
Yoksullara bir cehennem gibi gelir her bucak,
Onun için benden sana öğüt olsun çalışmak.
Evet yavrum bu dünyada sefa sürmek istersen
Sende örsün hakkını ver, kolda kuvvet var iken.
İş başında biri sana kalk, gidelim deyince,
Ona deki: Bırak beni şimdi benim iş vaktim;
Ocağımdan başka yerde yoktur benim ümidim.
Önce çekiç, alın teri, ondan sonra eğlence"⁸⁵⁵.

Toplumsal ilerleme ve yükselme noktasında önemli bir yer teşkil eden ve bu sebep itibarıyla toplum başlığı altında da ele alınan, fakat asıl itibarıyla vatandaşların ilk önce kendi istikballeri noktasında önem arz eden bir diğer vazife ise ilim tahsilidir. Orhan Fuad ilim tahsilinin önemini şu ifadelerle açıklamaktadır: "*Cahil bir insan bugün ne esaslı bir ticaret yapabilir, ne sanatını ileri götürebilir, ne de bulunduğu meslekte terakki eder. Bugün kimin ilmi, malumatı ziyade ise cemiyet içinde onun mevkii, itibarı başkalarından yüksektir*"⁸⁵⁶. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere ilim sahibi olmak, okumak, öğrenmek ve ilerlemenin başat unsuru olmakla birlikte toplum içerisinde itibar sahibi biri olmanın da önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Ama elbette ki bunlar iyi insan olabilmek için yeterli koşullar değildir. İyi insan olabilmenin önemli koşullarından biri vatandaşlık kitaplarının da önemle öğütledikleri gibi iyi ahlak sahibi olmaktır. Bu noktada fazilet ve rezilet (rezillik) konuları üzerinde durularak, çocuklara hem kendileri hem de başkaları için iyi şeyler yapmaları öğütlenerek, onlardan vicdanen rahat olmaları ve toplumda hürmet ve emniyet görmeleri istenmektedir.⁸⁵⁷ Yaptıkları ve yapacakları şeylerden zarar görmemeleri, vicdan azabına düşmemeleri için de reziletten uzak durmaları istenmektedir⁸⁵⁸.

⁸⁵⁵ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s.s. 16-17.

⁸⁵⁶ A.g.e., s. 45.

⁸⁵⁷ A.g.e., s.29.

⁸⁵⁸ A.g.e., s.s. 29-30.

Bireyin kendisine karşı vazife ve sorumlulukları noktasında ele alınan bir diğer konu ise güçlü bir iradeye sahip olunması gerektiğidir. İrade her kişi de vardır. Fakat bazılarında güçlüdür, bazılarında ise zayıftır. Güçlü bir iradeye sahip olanlar her işte başarılı olurlar, fakat iradesi zayıf olanlar ise hiçbir işe yaramazlar ve başarılı olamazlar⁸⁵⁹. Güçlü bir iradenin olması için ilk önce sağlam bir bedene sahip olmak gerekir, ikinci olarak bilgi sahibi olunması gerekir⁸⁶⁰. Sebat ve metanet sahibi olmak da güçlü bir iradenin varlığının en önemli göstergelerinden bir tanesi olarak gösterilmektedir⁸⁶¹. Sebat ve metanet konusunda Orhan Fuad, yine Mehmet Emin Yurdakul'a ait bir şiire yer vermektedir.

*Fırtına var...
-Varsın olsun, kıyametler koparsın.
Sen yolunda bir büyük dev adımıyla ilerle!
Durma yürü, ayakların yürümekten kabarsın,
Ölümlerden kurtulunur ileriye gitmekle!..
Ziyarı yok, sendele, düş, geçitten uzaklaş!
Atacağı her adımla menziline koş, yaklaş;
Yürü, yürü, yarı yolda kalma, haydi ileri!..
-Oh çiğ uçmuş...
-Görüyorum lakin bundan ne çıkar!
Sen yolunda bir büyük dev adımıyla ilerle:
Durma, yürü, insanoğlu ister ise dağ yıkar.
Kayalıklar yol olur, bir parçacık emekle!..
Bak, şu sarp, dik dağ başına; işte ayak izleri:
Bunlar bütün senden önce geçenleri gösterir;
Yürü, yürü artık yeter korkaklığın elverir!.."862.*

3.7.2.2. Bireyin Devlete Karşı Vazife ve Sorumlulukları

Ele alınan vatandaşlık kitapları, devletin topluma ve bireylere karşı olan vazifelerine yer vererek çocukların gözünde devleti somutlaştırmak isterken, bu vazifeler karşılığında bireyleri de devlete karşı bazı vazifelerle donatmaktadır. Bu durum Orhan Fuad'ın beşinci sınıflar için hazırladığı 1924 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmaât-ı Vataniye* kitabındaki şu ifadelerle netlik kazanmaktadır: "*Mademki: biz hükümet-i Cumhuriyetimizden Teşkilatı Esasiye kanunumuzdan birçok menfaatler, faideler görüyoruz, o halde hükümetimizin Cumhuri bir hükümet olması bu kanunun tamamıyla yolunda tatbik edilebilmesi için ehil vatandaşlar da*

⁸⁵⁹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s. 25.

⁸⁶⁰ A.g.e., s. 25

⁸⁶¹ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s. 46.

⁸⁶² A.g.e., s. 47.

kendilerine düşen vazifelerini tamamıyla yapmaları lazım gelir"⁸⁶³. Bu ifadelerden devletle vatandaşlar arasında karşılıklı bir görevler bütünü söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Bireylerin devlete karşı vazife ve sorumlulukları, Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında kişinin hem vatani hem de medeni vazifeleri olarak değerlendirilmektedir⁸⁶⁴. Bu doğrultuda ele alınan ilk konular, sağladığı toplumsal faydalar açısından toplum başlığı altında da ele alınmış olan, fakat vatandaşlık kitaplarının bireyin vazife ve sorumluluğu çerçevesinde ele aldığı kanuna itaat ve sancağa hürmettir. Bir memlekette intizam ancak ve ancak kanunlarla sağlanır. İntizam ve düzeni sağlamak için devlet tarafından konulan kanunlara ise vatandaşların itaat etmesi mecburidir⁸⁶⁵. Devletin koyduğu kanunlara itaat eden bir vatandaş, kendi şahsi vazifesini yerine getirmiş olacaktır. Yerine getirilen bu vazife ise toplumsal düzeni sağlayacaktır. Düzen, intizam ise medeniyet noktasında önem arz etmektedir. Bir vatandaşın devletine karşı vazifelerini layıkıyla yerine getirmesi için sancağına da hürmet etmesi gerekir. Zira sancak bir milletin varlığını gösterir⁸⁶⁶.

Bireylerin devlete karşı sorumlu tutuldukları en önemli vazifelerden biri de vergidir. Vergiler devletin masraflarını kapatmak, milletin borçlarını, faizlerini ödemek ve memleketi müdafaa etmek için ahaliden aldığı paradır. Bu paranın herkes tarafından verilmesi mecburidir⁸⁶⁷. Vergiler konusunda vurgulanan en önemli unsur ise adaletli bir şekilde alınmalarıdır. Vergiler öyle gelişmiş güzel, hükümet memurlarının keyif ve arzusuna göre alınamazlar. Bunlar bir kanun dâhilinde tespit olunurlar⁸⁶⁸. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan çocuklara vergi ödevinin ne kadar önemli olduğunu ve her vatandaşın bu ödevi yerine getirmekle yükümlü olduğunu, vergisini vermeyenleri hırsız olarak niteleyerek iyi ahlak çerçevesinde algılatmak istemiştir.⁸⁶⁹ Yine Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın vergi konusunda üzerinde durdukları bir diğer nokta bu vazifeyi her vatandaşın seve seve yerine getirmesi

⁸⁶³ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s. 67.

⁸⁶⁴ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s.97

⁸⁶⁵ A.g.e., s. 99.

⁸⁶⁶ A.g.e., s. 112.

⁸⁶⁷ A.g.e., s. 105.

⁸⁶⁸ Orhan Fuad, Beşinci Sene, s.s. 71-72.

⁸⁶⁹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Beşinci Sene, s. 104.

gerektiğidir. Bu vazife eski dönemlerde olduğu gibi bir ceza olarak değerlendirilmemelidir⁸⁷⁰.

Bireylerin devlete karşı sorumlu tutuldukları bir diğer vazife ise askerliktir. Askerlik pek şerefli bir vazife olarak değerlendirilmekle birlikte askerler de yüksek ve fedakâr kimseler olarak tanımlanmaktadır⁸⁷¹. Vatan hepimizin anası, hepimizin malı olduğu için onu içeriden ve dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı korumak herkesin boyun borcudur⁸⁷². Bundan dolayı askerler Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından vatanın bekçileri olarak değerlendirilmektedir. Vatanın bekçisi olmaktan daha büyük bir şeref yoktur⁸⁷³. Askerlik konusunda Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın Türklüğü yücelttikleri de görülmektedir. Bununla ilgili ders kitabında; *"Türkler, dünyanın en cesur ve en zeki askerine sahiptir. Anadoluyu ve bütün vatanı düşmanlardan temizleyen kahraman Türk ordusu, cihanda bir eşi bulunmayan çok kıymetli bir ordudur"*⁸⁷⁴ ifadelerine yer verilmiştir. Bununla beraber askerlik medeniyetle de örtüştürülmektedir. Bu da *" Bugün bütün medeni memleketlerin mükemmel silahlanmış askerleri var"*⁸⁷⁵ cümlesi ile ifade edilmiştir.

Vatan sevgisi ve vatanperverlik konusunda cumhuriyet çocuklarına ve onların eğitim aldığı yeni okullara yüklenen bir diğer vazife ise cumhuriyet idaresini korumaktır. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan bunu eski hükümet sistemlerini eleştirerek şu şekilde ifade etmektedirler:

"Pek büyük fedakarlıklarla kavuştuğumuz sevgili Cumhuriyetimizi her türlü tehlikeden korumak ve bu yolda ölmek vatanımıza karşı ifa edeceğimiz vazifelerin en mukaddesidir. Çünkü Türk vatanı ancak Cumhuriyet sayesinde yükselecek; Türk milleti, asırlardan beri nail olamadığı iyiliklere ve yeniliklere Cumhuriyet idaresinin hamiyetleriyle mazhar olacaktır. Daha pek yeni olan Cumhuriyetimizin bize temin ettiği birçok nimetleri düşünürsek ileride bu feyizli idareden ne kadar müstefid olacağımızı anlayabiliriz. Cumhuriyet; yüzlerce seneden beri Türk milletini ezen padişahlık idaresinden bizi kurtardı; saraylarında oturarak yalnız kendi zevklerini düşünen, milletin bütün felaketlerine yabancı kalan padişahlarla onların sefih sülalesine Türk vatanının kapılarını ebediyen kapadı. Türk çocuklarını karanlık ve köhne medreselerde boş yere vakit geçirmekten kurtaran ve o medreseleri memlekete asırlarca yaptıkları batıl fikirlerle beraber maziye gömen Türk Cumhuriyeti; vatanın her yerinde yeni, güzel mektepler açmaya başladı. Bu mekteplerde en yeni ve en hayati bilgiler öğretilecek ve Türk çocukları Cumhuriyet'in nimetlerini bütün

⁸⁷⁰ A.g.e., s. 105.

⁸⁷¹ A.g.e., s. 107.

⁸⁷² A.g.e., s. 111.

⁸⁷³ A.g.e., s. 111.

⁸⁷⁴ A.g.e., s. 111.

⁸⁷⁵ A.g.e., s. 111

*ruhlariyla anlayacaktır. Mukaddes Cumhuriyetimizi yükseltmek için hiç bir fedakarlıktan çekinmeyeceğiz; Türk Cumhuriyeti'ne zarar vermek için uzanan her eli kanımız pahasına olsa da kıracağız. Güzel vatanımızın her köşesinde yeni ve asri fikirlerimizi hakim kılmak için daima çalışacağız"*⁸⁷⁶.

Bireylere düşen bir diğer vazife yeni kurulan devletin iktisadi yönünü belirleyen müdahaleci devlet politikasına riayet etmeleridir. Devlet iktisadi hayata müdahale ederek bir toplumu kalkındırmayı hedeflerken, toplumu oluşturan bireylerin de bu politikaya riayet etmeleri istenmektedir⁸⁷⁷.

3.7.2.3. Bireyin Toplum Karşı Vazife ve Sorumlulukları

Bireyin topluma karşı vazife ve sorumlulukları kapsamında ele alınan ilk konu, bireylerin millete karşı olan vazife ve sorumluluklarıdır. Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları bu vazife ve sorumlulukları millettaşların hukukunu, malını, namusunu, şerefini korumak,⁸⁷⁸ millete karşı sürekli iyilik yapmayı düşünmek, milletin başına gelecek felaketlere karşı hayatını esirgememek şeklinde ele almaktadır⁸⁷⁹. Bu vazifeler bireylerin mili vazifeleri olarak ele alınmakla birlikte aynı zamanda yükselmenin, ilerlemenin bir göstergesi olarak da değerlendirilmektedir. "*Milli vazifelerini iyice bilen fertlerden merkebi bir millet daima yüksek, daima mesut yaşar. Milli mefkure; bir milleti saadete götüren en aziz yoldur*"⁸⁸⁰. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Cumhuriyet Dönemi itibarıyla insan unsurunun millet niteliğine dayandırıldığı ulus devlet bünyesinde, dönemin vatandaşlık kitapları çocuklarda millileşme algısı yaratarak onların millete aidiyetlerini sağlamak istemektedir. Bireylerin insanlığa karşı vazife ve sorumlulukları ise II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında olduğu gibi onların da insan olmaları noktasında önem arz etmektedir. Her insanı millettaş olsun, yabancı olsun, kendimiz gibi insan olarak görmeliyiz. Bundan dolayı onlara karşı da yardım ve dayanışma içinde olmalıyız⁸⁸¹. Toplumsal vazifelerin yerine getirilmesi insan olabilmenin temel koşulu olarak değerlendirilmektedir. "*Beşeri vazifelerini bilmeyen bir kimse, insan olmak hakkını kaybeder. Çünkü her hak bir vazife karşılığıdır*"⁸⁸².

⁸⁷⁶ A.g.e., s.s. 114-115.

⁸⁷⁷ A.g.e., s. 116.

⁸⁷⁸ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s. 50.

⁸⁷⁹ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s. 32.

⁸⁸⁰ A.g.e., s. 32.

⁸⁸¹ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s. 50.

⁸⁸² Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s. 32.

Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında bireylere toplumsal düzenin sağlanması açısından önem arz eden daha başka vazifelerin de yüklendiği görülmektedir. Bunlar; arabalara, tren, tramvay, tünel, vapur gibi yerlere tükürmemek⁸⁸³, gürültü ve haylazlık yapmamak, halkı rahatsız etmemek⁸⁸⁴, sokaklara meyve kabuğu, süprüntü atmamak, sokak, cadde ve duvarları tahrip etmemek, sokaklardaki ağaçlara dokunmamak, evlerin önünü temiz tutmak, sokak ve caddelerde oyun oynamamak⁸⁸⁵, bahçelerde ve parklarda çevreye zarar vermemek, insanları rahatsız etmemek⁸⁸⁶ spor ve oyun meydanlarında intizama riayet etmek⁸⁸⁷, fakir ve muhtaçlara yardım etmek ve bu noktada açılan cemiyetlere iştirak edip yardımlarda bulunmak⁸⁸⁸, yangınlara karşı tedbirli olunması için kibrit, lamba türevi şeylerle oynamamak, ocakları sıkça temizlemek, mangal ve sobalara dikkat etmek, ağaçlık alanlarda ateş yakıp bırakmamak⁸⁸⁹, yangın çıktığı vakit yangını derhal itfaiyeye bildirmek, itfaiyenin işini yapmasına mani olmamak ve onlara yardım etmek⁸⁹⁰ şeklindedir. Bu vazifelerle bilinçli, görgülü, dolayısıyla medeni birer vatandaş yetiştirilmek ve ayrıca bu değerlere sahip bireylerin oluşturduğu medeni bir toplum da yaratılmak istenmiştir. Çağdaş medeniyetler seviyesine yükselmiş bir toplum Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk toplumuna kazandırmak istediği en önemli özelliktir. Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları da okul çağındaki çocuklara bu bilinci yaratmada önemli bir misyon yüklenmiştir. Aynı zamanda bu vazifeler ile birlikte Cumhuriyet'in yaratmak istediği yeni vatandaş profili için okul çağındaki çocukların hayatlarının hemen hemen her alanına dokunulduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayış devletin yeni vatandaşlar yetiştirme politikasında belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir

⁸⁸³ A.g.e., s.s. 60-61.

⁸⁸⁴ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s. 60.

⁸⁸⁵ Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, Dördüncü Sene, s. 74.

⁸⁸⁶ A.g.e., s.s. 77-78.

⁸⁸⁷ A.g.e., s. 79.

⁸⁸⁸ A.g.e., s.s. 80-81.

⁸⁸⁹ A.g.e., s.s. 62-65.

⁸⁹⁰ Orhan Fuad, Dördüncü Sene, s.s. 62-63.

SONUÇ

"*İmparatorluğun Tebaasından Cumhuriyet'in Vatandaşına Geçiş Sürecinde İlköğretimde Devlet, Toplum ve Birey Algısında Dönüşüm*" adlı bu çalışmada vatandaşlık dersleri ve bu dersin ders kitapları kapsamında, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e, devlet, toplum ve birey algısında yaşanan dönüşümler ele alındı.

19. yüzyılda gerek Tanzimat Fermanı'yla gerek Islahat Fermanı'yla ve gerek *1869 Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* ile Osmanlı tabiiyetinin durumunda bir dizi iyileştirmeler gerçekleştirilmiş olmasına karşın tebaadan vatandaşlığa geçiş II. Meşrutiyet ile birlikte başlamıştır. II. Meşrutiyet ile birlikte başlayan vatandaşlığa geçiş sürecinde yeni rejimin oluşturmak istediği yeni vatandaş profili için hedef kitle okul çağındaki çocuklar olmuştur. Okullarda ise II. Meşrutiyet itibarıyla okutulmaya başlanan vatandaşlık derslerine rejimin vatandaşını yetiştirme konusunda önemli bir misyon yüklenmiştir. Vatandaşlık dersleri kapsamında okul aracılığı ile yeni bir vatandaş inşa edilmeye çalışılırken doğal olarak vatandaşların oluşturduğu toplum da değişime açık hale gelmiştir. Gerek vatandaşlığın gerek toplumun inşasında temel gaye, bu unsurları II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu yeni değerler sistemi ile donatmaktır. Cumhuriyet Dönemi'nde çok uluslu bir yapıdan ulus devlete geçilmesiyle imparatorluktan keskin çizgilerle ayrılmış yeni devletin, yeni vatandaşını inşa etmede ve toplumu biçimlendirmede, okullar, özellikle vatandaşlık dersleri aynı öneme sahip bir şekilde varlığını sürdürmüştür. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimleri arasında devlet, toplum ve birey eksenli bir karşılaştırmayı ön gören bu çalışma neticesinde söz konusu unsurların önemli dönüşümlere uğradığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimleri'nin, hayatiyet ve başarı kazanmalarında önemli rol oynayan temel farklılıklardan biri nasıl sistematize edildiği ile ilgilidir. 1908 yılında çağın gerekliliklerine ayak uydurmak amacıyla meşrutiyet yeniden ilan edilmiş ve kendinden önceki dönemden farklı olarak birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Buna rağmen bu hareketin sağlam bir zemine oturtulmadan, sistematize edilmeden hayata geçirilmiş olması ve sonrasında

hareketin öncülerinin demokrasiyi askıya alan geri dönüşümlere neden olması II. Meşrutiyet'in uzun ömürlü olmamasına sebebiyet vermiştir. Cumhuriyet'e gelindiğinde, yeni devletin kuruluş aşamasında temel aldığı değerler sistemi çerçevesinde reform hareketlerine devam etmesi daha sistemli bir yapıya oturtulduğunu, amaca ulaşmak konusunda II. Meşrutiyet'ten daha başarılı olduğunu göstermektedir.

II. Meşrutiyet, mutlakiyet rejimine karşı bir hareket olarak ortaya çıkıp hükümdarın haklarını sınırlandırmakla yetinerek egemenliğin kaynağında kısıtlı bir düzenlemeye gitmiştir. Cumhuriyet, imparatorluktan çok daha farklı bir siyasi rejimi benimseyerek, egemenliğin kaynağını koşulsuz şartsız millete bırakmıştır. Bu dönüşüm Cumhuriyet'in ulus devlet anlayışının en önemli göstergelerinden bir tanesidir. Ulus devletin inşası Cumhuriyet'in temel değerlerinden biri olan milliyetçilik ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Milliyetçilik ilkesi Cumhuriyet Devrimi'nin yönünü belirleyen temel ilke olmakla birlikte II. Meşrutiyet Dönemi'nde çok uluslu bir yapıya sahip olunması nedeniyle daha temkinli yaklaşılacak bir ilke konumunda olmuştur.

Anayasa açısından değerlendirildiğinde, gerek II. Meşrutiyet Dönemi gerek Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları demokrasinin varlığını anayasalara bağlamaktadır. Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları ayrıca anayasal hareketleri 1876 yılına dayandırarak bu anayasanın yürütülememesi konusunda Osmanlı padişahlarını sorumlu göstererek, onları demokrasinin işleyişi önündeki en önemli engel saymakta ve ötekileştirmektedir. Anayasa konusunda Cumhuriyet'i II. Meşrutiyet'ten ayıran, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının yeni kurulan devletin getirdiği değerler sistemi çerçevesinde yeni anayasalar düzenlemiş olmasıdır. II. Meşrutiyet'in kurucu kadroları ise yaklaşık otuz yıl boyunca rafta kalmış 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymayı amaçlamış ve yürürlüğe koyduğu bu anayasa üzerinde sadece düzenleme yapmakla yetinmiştir.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimi arasındaki değişimlerden biri de yasama alanında karşımıza çıkmaktadır. II. Meşrutiyet'te yasama; milletin kısıtlı da olsa temsil hakkının bulunduğu Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'dan oluşmaktaydı. Bu çift meclisli yapı yetkilerini hükümdarın kısıtlanan hakları dâhilinde kullanıyordu. TBMM'nin açılmasıyla birlikte yasama tek meclisli bir

yapıya dönüştürüldü ve yasama yetkisi tamamen milletin seçtiği vekiller aracılığı ile kullanılmaya başlandı. Böylece padişah tamamen sistemin dışına itilmiş oldu. Meclisin tek ve gerçek temsilcisi millet konumuna geldi. Bu durum Cumhuriyet ile birlikte egemenliğin kayıtsız şartsız millete bırakıldığı yapının tecelli ettiği önemli noktalardan birisidir.

1923 tarihli *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* çerçevesinde yapılan düzenlemeler neticesinde, mebus seçmen kitlesi düşürülerek daha fazla mebus seçilmesi sağlandı, seçmen yaşı 18'e indirilerek seçmen sayısı çoğaltıldı, mebusluk ve memuriyet görevlerinin birlikte yürütülmesi yetkisi sadece öğretmenlere tanındı. Yine aynı kanun kapsamında seçmen veya mebus olmak için öngörölmüş olan vergi verme şartı kaldırıldı, ikinci seçmen sayısında da artışa gidildi. Yapılan bu düzenlemeler 1921 Anayasası ile egemenliğin koşulsuz şartsız millete bırakıldığı bir sistemde halkın temsilini artırmaya ve demokratikleşme yöneliktir. 1923 tarihli *İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun* çerçevesinde yapılan bu düzenlemeler Cumhuriyet'in ilanı sonrası dönemde de aynı şekilde uygulanmaya devam etmiştir. Yalnızca mebusluk ve memuriyet vazifelerinin birlikte yürütölme yetkisi konusunda 1924 Anayasası ile yeni bir düzenleme getirilmiştir. Yapılan düzenleme ile 1924 Anayasası, mebusluk ve memuriyet vazifesini birlikte yürütme hakkını kimseye tanımamıştır. Özellikle mebus seçimi konusunda da II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimi arasında önemli bir değişimin olduğu görölmektedir. Zira imparatorlukta mebus olma koşullarından biri Osmanlı kimliğine sahip olmak iken Cumhuriyet'in ulus devlet anlayışıyla birlikte bu koşul Türk kimliğine dönüşmüştür. Bu dönüşüm Cumhuriyet'in Türklük üst kimliği çerçevesinde milli bir devlet oluşturma amacıyla doğrudan ilgilidir.

1909 değişiklikleri ile padişahın hakları kısıtlanarak yürütme yetkisi padişahın Bakanlar Kurulu'na doğru kaydırılmıştır. Padişah her ne kadar bazı haklarından ödün vermiş olsa da yürütmenin başındaki kişi konumundadır. 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılması, egemenliğin kayıtsız şartsız millete bırakılması, 1922 yılında saltanatın kaldırılması padişahı tamamen etkisiz hale getirmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yürütme yetkisi milletin vekilleri aracılığı ile seçilen bir cumhurbaşkanı ve onun atadığı İcra Vekilleri Heyeti aracılığı ile kullanılmaya başlanmıştır. Yürütmenin sahibinin de milletin temsilcisi konumundaki meclis

içinden seçilmesi daha demokratik bir sistem ortaya çıkartmıştır. Böylece yürütme kişilerin keyfi idaresinden arındırılmıştır.

Yine yürütme kapsamında, 1924 tarihli "*Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun*" çerçevesinde Şeriye Vekaleti'nin kaldırılıp Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, Cumhuriyet'i II. Meşrutiyet'ten ayıran faktörler arasında yer almaktadır. Bu düzenleme II. Meşrutiyet'ten farklı olarak Cumhuriyet'in laikleşme ve çağdaşlaşma yolunda daha cesur ve ileri adımlar attığını göstermektedir. Yine aynı kanun kapsamında Genelkurmay Başkanlığı'nın kurularak Genelkurmay Başkanı'nın bağımsızlığının sağlanması, orduyu siyasetin etki ve denetimi dışına çıkartmıştır. Bu değişiklikler Cumhuriyeti, II. Meşrutiyet'ten daha demokratik bir yapıya büründürmüştür. Bir diğer önemli nokta ise Cumhuriyet Devrimi ile birlikte yeni sistemin değerlerine ve ihtiyaçlarına uygun olarak bakanlıklarda yapılan değişikliklerdir. Bu değişiklikler incelemeye alınan vatandaşlık kitaplarında kendisini net bir şekilde göstermiştir.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimi arasında ortaya çıkan temel farklılıklardan biri de kendisini hukuk alanında göstermiştir. Tanzimat Dönemi'nde yapılan düzenlemelerle ortaya çıkan Batı tarzı kanunlarla şer'i kanunların birlikte uygulanması hukuk alanında düalist bir yapı ortaya çıkartmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde şer'i kanunların etkisinden çıkılarak bu düalist yapı ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. Bunun en önemli göstergesi şer'i mahkemelerin kapatılması ve özellikle Batı'dan alınan birçok kanunun yürürlüğe konulmasıdır.

Yönetim sistemi alanında Cumhuriyet, 1921 ve 1924 anayasaları ile imparatorluktan farklı bazı düzenlemeleri öngörmüş ve bazılarını hayata geçirebilmiştir. Fakat bu alandaki asıl değişim 1930'lu yıllarda gerçekleşmiştir. Cumhuriyet idaresinin bu süreçte yaptığı bazı düzenlemeler merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki etkisini artırmış, merkezîyetçi bir yapı ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde bu alanda yapılan en önemli değişiklik idari teşkilatta sancakların kaldırılmış olmasıdır.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimi arasında bu köklü değişimler söz konusu olmakla birlikte iki dönem arasında sürekliliklerin de var olduğu görülmektedir. Bunlardan biri keyfi idarenin egemen, halkın çağdaş, siyasal ve toplumsal değerlerden yoksun olduğu bir yönetim şekli olarak tanımlanan mutlakîyet

rejiminin ötekileştirilmesidir. Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları Osmanlı sultanlarını, Türk milletinin gelişmesine, ilerlemesine, hatta meşrutiyetin önünde de engel sayarak ötekileştirme yapmaktadır. Burada asıl ötekileştirilen son Osmanlı İmparatoru Vahdettin ve onun iş birlikçileri konumunda olan kişilerdir. Bunlar baş düşman ve "hain" olarak değerlendirilmiştir. Bu ötekileştirmeler, mevcut siyasal rejimlerin getirdiği yeni değerler sistemini meşrulaştırmada bir aracı olarak kullanılmıştır.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimi arasında ortaya çıkan dönüşümlerden biri hiç kuşkusuz toplum yapısında yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin ümmet anlayışının yerini Cumhuriyet'le birlikte millet anlayışı almıştır. Böylece yeni devletin insan unsuru, artık millet niteliğine büründürülmüştür. Cumhuriyet'in millet anlayışı insanları din, mezhep ve ırk çizgileriyle bölmeyi reddeder. Bu durum bizlere imparatorluktan farklı olarak Cumhuriyet'in laik ve çağdaş bir toplum oluşturma bilincinin esaslarını göstermektedir. Cumhuriyet'in dayandığı ilkelerden halkçılık ilkesi imparatorluktaki sistemden farklı olarak eşit bir toplum oluşturmayı amaç edinmiştir. Cumhuriyet aynı zamanda milleti Türk üst kimliği çerçevesinde birleştirerek çok uluslu bir yapıya sahip olan imparatorluktan ayrılarak, ulus devlet anlayışı çerçevesinde milli bir toplum oluşturmayı da amaç edinmiştir.

İmparatorluğun çok uluslu yapısından Cumhuriyet'in ulus devlet anlayışına geçilmesiyle birlikte millet kavramının tanımlanmasında da belirgin farklılıkların olduğu görülmektedir. II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları imparatorluğun çok uluslu bir yapıya sahip olması itibarıyla mazi, hatıra, istikbal, ülkü birliği gibi manevi değerler üzerinden hareketle sübjektif bir millet tanımlaması yaparken, Cumhuriyet Dönemi kitapları ise aynı soy, aynı lisan, aynı adetlere tabi olma gibi değerler üzerinden Atatürk'ün millet tanımlamasına daha yakın bir tanımlama yapmıştır. Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarının yaptığı bu tanımlamanın milliyetçilik ilkesine yönelik bir tanımlama olduğu açık bir gerçekliktir. Bunun yanı sıra Cumhuriyet'in bütün alt kimlikleri, Türklük üst kimliği çerçevesinde birleştiren ulus devlet anlayışı kapsamında Türklük yüceltilerek, okul çağındaki çocukların Türk milliyetçiliğine entegrasyonu sağlanmak istenmiştir. Bu durum imparatorluktaki bütün unsurları tek çatı altında toplayan Osmanlı kimliğinden Türk kimliğine geçildiğini göstermektedir.

Bir diğerk farklılık ise toplumun temel yapı taşı olan ailenin tanımlanmasında karşımıza çıkmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarında geniş aile tanımlaması yapılırken Cumhuriyet'e geçişle birlikte bu tanımlamanın geniş aileden yavaş yavaş çekirdek aileye dönüşen bir yapıya kavuştuğı görülmektedir. Bununla beraber yine aile noktasında Cumhuriyet Dönemi kitapları, kadını aile içinde eşit konuma getirse de II. Meşrutiyet Dönemi kitaplarında olduğu gibi aile arası vazife dağılımında, kadını özel alanın içine hapsetmiş bir yapıda karşımıza çıkartmıştır. Bu durum ise bizlere Cumhuriyet'in amaç edindiğı eşit yurttaş prensibinin henüz olgunlaşma sürecinde olduğunu göstermektedir.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimi arasındaki farklılığı ortaya koyan dönüşümlerden biri de siyasal yapıların toplumu oluşturan bireyleri, toplum ve devlet mekanizmaları içerisinde nasıl konumlandıkları ile ilgilidir. Burada söz konusu olan kavram vatandaşlıktır. Kanun-i Esasi'de yapılan vatandaşlığa ilişkin tanımlama ile din ve mezhep farkı gözetmeksizin herkese Osmanlı sıfatı yüklenmiştir. Fakat bu tanımlama vatandaşlığa değil uyrukluğa-tabiiyete ilişkin bir tanımlamadır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Kanun-i Esasi kapsamında bazı kişi haklarının tanınmasının yanı sıra bireylerin kısıtlı da olsa siyasal hayata katılımlarının önünün açılması ile vatandaşlığa geçiş süreci başlamıştır. Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde ise bu dönemde kurucu kadrolar ulus devlet anlayışı çerçevesinde yeni bir toplum inşa ederken, bireylerin toplum ve devlet mekanizmasına hukuksal bağlılığını da sağlamışlardır. Böylece imparatorluğun tebaası, Cumhuriyet ile birlikte artık uyrukluktan çıkarak vatandaş konumuna yükselmiştir. 1924 Anayasası ile birlikte de anayasal bir vatandaşlık tanımı yapılmış ve vatandaşlığa anayasal bir statü kazandırılmıştır. Cumhuriyet'in yaptığı bu tanımlama ile de kişiler arasında din ve ırk farkı gözetilmemesi esası kabul edilmiş, aynı anayasa kapsamında vatandaşlığa Türk kimliği kazandırılmıştır. Fakat burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta söz konusudur. Bu da; Cumhuriyet her ne kadar din ve ırk farkı gözetmeyip laik ve çağdaş bir yapı ortaya koymayı amaçlasa da, Türk vatandaşlığının inşasında dolayısıyla ulusal bir toplumun inşasında, mübadele kapsamında yapılan yer değişikliklerinde, İslam dinine mensubiyetin belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmış olmasıdır. Bu durum Cumhuriyet'in ulus devlet inşası sürecinde Türkçülük kadar İslam dinine mensubiyetin de önemli bir belirleyici etken olarak kendisine yer edinmiş olduğunu göstermektedir.

Kişi hak ve hürriyetleri konusunda ise gerek II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları gerek Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitapları, kişi hak ve hürriyetlerinin varlığını anayasal zemine oturtmaktadır. Bu konuda her iki döneme ait kitaplar üzerinde ciddi bir ayırım bulunmamaktadır. Her iki siyasal yapının da kişi hak ve hürriyetleri konusunda mutlakiyet rejimini ötekileştirdikleri ve eleştirdikleri görülmektedir. Kişi hak ve hürriyetleri kapsamında, her iki dönemi birbirinden ayıran farklılık din ve vicdan hürriyeti ile ilgilidir. Kitaplar her ne kadar bu hürriyetin II. Meşrutiyet'ten önce de var olduğu düşüncesini ileri sürse de; imparatorluk, çok uluslu ve dolayısıyla çok dinli bir yapıya sahip olması nedeniyle din ve vicdan hürriyeti konusunda Cumhuriyet'ten farklı bir politika izlemiştir. Aynı zamanda imparatorlukta İslam dinine mensubiyet toplum içerisinde ve devlet kademesinde belirleyici bir nitelik taşımıştır. Buna karşın Cumhuriyet ise din ve vicdan hürriyetini kişilerin vicdanı tasarrufuna bırakma amacına yönelik hareket etmiştir.

Vatandaşlık dersleri kapsamında her iki siyasi rejim de getirdikleri yeni değerler sistemi çerçevesinde kendi vatandaşını ve kendi toplumunu inşa etmek isterken bireylere kazandırmak istedikleri değerler birbiri ile hemen hemen aynılık göstermektedir. Oluşturulmak istenen söz konusu toplum yapısında bireylere devletlerine, hükümetlerine bağlı, vatanperver, okumuş, eğitilmiş, kendini geliştirmiş, bilinçli, ahlaklı, terbiyeli, çalışan, sağlıklı, toplumsal değerleri içselleştirmiş bireyler olmaları öğütlenmektedir. Bu öğütler iki dönemde de bireyin kendisini ruh-karakter ekseninde geliştirmesini öngörür. Ruh-karakter ekseninde kendisini geliştiren bireyler bunun olumlu değerlerini toplumuna, devletine ve hatta bütün insanlığa aktarır. Gerek II. Meşrutiyet'in gerek Cumhuriyet'in ulaşmak istediği toplum yapısı ve vatandaş anlayışı bu şekilde hayata geçirilmeye çalışılır. Yani yeni bir toplum anlayışı yaratılırken hem II. Meşrutiyet hem Cumhuriyet bireylerin kendisinden başlamaktadır. Bu öğütlerin birleştiği temel nokta ise medeniliktir. Bu bir anlamda her iki devrimin de getirmek istediği yeni değerlerle çocuklara yeni bir hayat anlayışı sunma çabası içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu yeni hayat anlayışı ile hedeflenen toplum inşa edilmek istenmektedir. Cumhuriyet'in hedeflediği yeni hayat anlayışında ise II. Meşrutiyet'ten farklı olarak millilik vurgusu söz konusudur.

Her iki dönemin de yeni vatandaş ve toplum anlayışının inşasında fertlere yüklenen bu sorumluluklar vazife temelli bir insanın söz konusu olduğunu göstermektedir. Zira her fert bütün vazifelerinin bilincinde olmalı, bunları severek ve

isteyerek yerine getirmelidir. Bu durum ise her iki hareketin de yeni vatandaşlar ve yeni bir toplum inşa etme amaçlarına ulaşabilmek için tepeden inmeci bir yaklaşıma sahip olduklarını göstermektedir. Bu durum devletin, bireyin hayatının hemen hemen her alanına müdahale ettiğini ve hayatları yönlendirmede başat unsur olarak rol aldığını göstermektedir. Her ne kadar medeni bireyler ve bu bireylerin oluşturdukları medeni bir toplumun yaratılması için bireylere vazife ve sorumluluklar yüklense de bunun karşılığında devlete de birtakım vazifelerin yüklendiği görülmektedir. Bu vazifeler ise özellikle toplumun ilerlemesi, gelişmesi, medenileşmesi noktasında devletin yapmakla yükümlü kılındığı vazifelerdir. Buradan her ne kadar karşılıklı vazifelerle donatılmış bir yapı söz konusuymuş gibi gözükse de asıl yük, topluma ve toplumu oluşturan bireylere yüklenmiştir. Dolayısıyla yükler iki taraf arasında eşit bir şekilde paylaşılmamıştır. Gerek II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarının gerek Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarının çocukların hayatının her alanına müdahale ederek, onları vazife ve sorumluluklarla yüklemesi, her iki siyasal rejimin getirdiği yeni değerler sistemini meşrulaştırmada ve hayatiyet kazandırmada, çocukların devletin gelecek güvencesi olarak görülmesinden ileri gelmektedir.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimleri arasında incelenen kitaplar çerçevesinde vatandaşlık kavramı üzerinden bir farklılaşmanın olduğu da anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında incelenen kitaplarda vatandaşlıkla ilgili asıl vurgu vatanperverlik iken, Cumhuriyet Dönemi kitaplarında vatandaşlık kavramı ile vurgulanan kişinin doğduğu yer olmuştur.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devrimleri arasında devlet, toplum ve birey eksenli yapılan bu karşılaştırmada, değerlendirmeye alınan kitaplar üzerinden elde edilen sonuçlardan biri de Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık kitaplarının II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitaplarıyla hemen hemen aynı içeriklere sahip olduklarıdır. Diğer bir ifade ile Cumhuriyet mevcut kitaplar üzerinde sadece yeni rejimin değerlerine uygun olmayan bölümleri çıkartarak, kendi değerleriyle yeniden düzenlemiştir.

KAYNAKÇA

I- ESKİ ESERLER

Ali Seydi, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye**, Devre-i Âliye Birinci Sene-Beşinci Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1920.

Ali Seydi, **Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye**, Devre-i Âliye İkinci Sene-Altıncı Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1920.

Maarif Vekaleti, İlk Mektepler Müfredat Programı, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1924.

Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dersane ve Muallimli Mekteblere Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330(1914).

Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, **Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye**, Beşinci Sene, İstanbul Ebussuud Caddesi 11-13 Matbaa, 1924.

Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, **Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye Dersleri**, Dördüncü Sene, Orhaniye Matbaası, 1926.

Mithad Sadullah, **Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye**, Devre-i Âliye İkinci Sene-Altıncı Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1923.

Mithad Sadullah, **Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye**, Devre-i Âliye Birinci Sene-Beşinci Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1923.

Orhan Fuad, **Musâhabât-ı Ahlâkıyye Ma'lûmât-ı Vataniye**, Beşinci Sene, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1924.

Orhan Fuad, **Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye**, Dördüncü Sene, Kanaat Kitabhanesi ve Matbaası, Dersaadet, 1926.

II- KİTAPLAR

AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 15.b., Kaynak Yayınları, b.y.y., b.t.y.

AKAL, Cemal Bali, **İktidarın Üç Yüzü**, 8. b., Dost Kitabevi, Ankara, Ekim 2016.

AKBAY, Muvaffak, **Umumi Amme Hukuku Dersleri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Birinci Cilt, Ankara, 1948.

AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, S. 73, Ankara, 1976.

AKŞİN, Sina, "Siyasal Tarih (1789-1908)" **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), 5.b., Cem Yayınevi, İstanbul, 1997.

AKTAN, Coşkun Can, VURAL İ. Yaşar, **Özgürlük Bildirgeleri**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2004.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, 7.b., Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.

ARSLAN, Ahmet, **Felsefeye Giriş**, 23. b., Adres Yayınları, Ankara, Şubat 2016.

ASLAN, Cahit, **Birey-Toplum-Devlet Kavramlaştırma ve Ara Değişken Olarak Etnisite**, 1. b., Karahan Kitabevi, Adana, 2004.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Divan Yayıncılık, 2006.

ATUF, Nafi, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, 1. b., Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930.

AYAS, Nevzad, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara , 1948.

AYBARS, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1**, 6.b., Zeus Kitabevi, İzmir, Ekim 2015.

BAHAR ,Halil İbrahim, **Sosyoloji**, 1. b., Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara, 2005.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 22.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

BIÇAK, Ayhan, **Devlet Felsefesi Eleştiriler ve Öngörüler**,1.b., Dergah Yayınları, İstanbul, Ekim 2016.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit, **Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2005.

BOZKURT, Veysel, **Sosyoloji Temeller Kavramlar Kurumlar**, 11. b., Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, Şubat 2015.

BRONOWSKI, J., MAZLIŞ, B., **Leonardo'dan Hegel'e Batı Düşünce Tarihi**, Çev.: Elvan Özkavruk Adanır, 1. b., Say Yayınları, İstanbul, 2012.

BULAÇ, Ali, **Tarih, Toplum ve Gelenek**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2007.

BURKE, Peter, **Rönesans**, Çev.: Özkan Akpınar, 1. b., Babil Yayınları, İstanbul, 2000.

C.B. ve J.R. **Sosyolojinin Unsurları**, Çev.: Kazım Nami Duru, 3. b., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975.

CARR, Edward Hallett, **Tarih Nedir?**, Çev.: Misket Gizem Gürtürk, 15.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

CİCİOĞLU, Hasan, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Ortaöğretim**, 2. b., Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 140, Ankara, 1985.

CİHAN, Ahmet, **Osmanlı'da Eğitim**, 3F Yayınevi, İstanbul, 2007.

- CİN, Halil, AKYILMAZ, Gül, **Türk Hukuk Tarihi**, 4.b., Sayram Yayınları, Konya, 2011.
- ÇAM, Esat, **Siyaset Bilimine Giriş**, Der Yayınları, İstanbul, 1987.
- ÇİĞDEM, Ahmet, **Aydınlanma Düşüncesi**, 1. b., İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- DAVER, Bülent, **Siyasal Bilime Giriş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 251, Sevinç Matbaası, Ankara, 1968.
- DEMİR, Fevzi, **Anayasa Hukukuna Giriş**, Dost Kitapevi, İzmir, 1984.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat Eski ve Yeni Harflerle**, 19. b., Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- DOĞAN, İsmail, **Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar**, 3. b., Sistem Yayıncılık, İstanbul, Ocak 2000.
- DÖNMEZER, Sulhi, **Sosyoloji**, 9. b., Savaş Yayınları, Ankara, 1984.
- DURSUN, Davut, **Siyaset Bilimi**, 8. b., Beta Yayınları, İstanbul, Ekim 2016.
- EBENSTEİN, William, **Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri**, Çev.: İsmet Özel, Şule Yayınları, 1996.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, **Osmanlı Hukuku**, 1.b., Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, 1.b., Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2004.
- ERDEM, Tarhan, **Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982**, 1. b., Milliyet Yayınları No: 7, İstanbul, Temmuz 1982.
- ERDOĞAN, Mustafa, **Aydınlanma Modernlik ve Liberalizm**, 1. b., Orion Yayınevi, Ankara, 2006.
- ERGİN, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, C. 5. Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- ERGÜN, Mustafa, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

- EROĞUL, Cem, **Devlet Nedir?**, 2.b., Yordam Kitap, İstanbul, 2017.
- FİNDLEY, Carter V., **Modern Türkiye Tarihi**, Çev.: Güneş Ayaş, 5. b., Timaş Yayınları, İstanbul, Mart 2016.
- FREYER, Hans, **Sosyolojiye Giriş**, Çev.: Nermin Abadan, 2. b., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 165-147, Şevinç Matbaası, Ankara, 1963.
- FROMM, Erich, **Özgürlükten Kaçış**, Çev.: Selçuk Budak, 6. b., Öteki Yayınevi, Ankara, 1999.
- GARDNER, John W., **Yenilikçi Birey, Zinde Toplum**, Çev.: Şan Öz-Alp, Hikmet Seçim, İlgı Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- GIDDENS Anthony, SUTTON, Philip W., **Sosyoloji**, 7. Edisyon, Çev.: Mesut Şenol, Kırmızı Yayınları, İstanbul, Ekim 2016.
- GÖKBERK, Macit, **Felsefe Tarihi**, 13. b., Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.
- GÖNÇ ŞAVRAN, Temmuz, GÜNEŞ, Fatime vd., **Klasik Sosyoloji Tarihi**, T.C Anadolu Üniversitesi Yayın No: 2685, Açıköğretim Fakültesi Yayın No: 1651.
- GÖZLER Kemal, **Devletin Genel Teorisi**, 1.b., Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, Şubat 2017.
- GÖZLER, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, 11.b., Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2011.
- GURYEViÇ, Aron, **Ortaçağ Avrupasında Birey**, Çev.: İlknur İgan, Zeynep Ülgen, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- GÜNDÜZ, Mustafa, GÜNDÜZ Ferhat, **Yurttaşlık Bilinci**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002.
- GÜRSES, Fatma, **Kul Tebaa Yurttaş**, 1.b., Ütopya Yayınevi, Ankara, 2011.
- GÜVEN, Sami, **Toplumbilim**, 1. b., Ezgi Kitabevi, Bursa, 1999.

- HALDUN, İbni, **Mukaddime I**, Çev.: Zakir Kadiri Ugan, 2. b., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968.
- HALE, William, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Çev.: Ahmet Fethi, Alfa Yayınları, İstanbul, Eylül 2014.
- HOBSBAWM, Eric J., **Devrim Çağı 1789-1848**, Çev.: Julide Ergüder, Alaaddin Şenel, Verso Yayınları, Ankara, 1989.
- HOF, Ulrich Im, **Avrupa'da Aydınlanma**, Çev.: Şebnem Sunar, 1. b., Literatür Yayınları, İstanbul, 2004.
- İNAN, Afet, **Medeni Bilgiler**, 5.b., Örgün Yayınevi, İstanbul, 2016.
- KAFADAR, Osman, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, İstanbul, 1997.
- KANAT, Celal A., **Platon ve Aristoteles'te Devlet ve Toplum Felsefesi**, Doruk Yayıncılık, İstanbul, Nisan 2013.
- KAPANİ, Münci, **Politika Bilimine Giriş**, 10. b., Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 1998.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, Türk Tarih Kurumu Yayınları 13. Dizi, Ankara, 1983.
- KARPAT, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi**, 6. b., Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, **Cumhuriyet ya da Birey Olmak**, 2. b., İmge Kitabevi, Ankara, Aralık 2003.
- KİLİ, Suna, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, 8.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003.
- KİLİ, Suna, GÖZÜBÜYÜK, Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, 2.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.
- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, 2. b. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

- KONGAR, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, 9. b., Remzi Kitabevi, İstanbul, Ekim 2002.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiyenin Doğuşu**, III. Edisyon, Çev.: Boğaç Babür Turna, 8.b., Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2015.
- MENDRAS, Henri, **Sosyolojinin İlkeleri**, Çev.: Buket Yılmaz, 1. b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- MUMCU, Ahmet, ÖZBUDUN, Ergün vd., **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi II**, Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları, Yayın No: 5, Ankara 1986.
- NOMER, Ergin, **Vatandaşlık Hukuku**, 12.b., Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999.
- ORTAYLI, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, 3.b., Cedit Neşriyat, Ankara, 2010.
- OSİPOV, G., **Toplumbilim Teori ve Yöntem Sorunları**, Çev.: Ünsal Oskay, 1. b., Sol Yayınları, Ankara, Ocak 1977,.
- OZANKAYA, Özer, **Toplumbilim**, 7. b., Cem Yayınevi, İstanbul, 1991.
- ÖZDEN, Ömer, ELMALI, Osman, **Yeniçağ Felsefesi Tarihi**, 1. b., Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.
- ÖZER, Ahmet, **Sosyal Bir Varlık Olarak İnsan**, 1. b., Öteki Yayınevi, Ankara, 2002.
- ÖZKALP, Enver, **Sosyoloji**, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, Anadolu Üniversitesi Yayın No: 606, Açıköğretim Fakültesi Yayın No: 300, 1994.
- ÖZTEKİN, Ali, **Siyaset Bilimine Giriş**, 3. b., Siyasal Kitapevi, Ankara, 2001.
- ROUSSEAU, J.J., **Toplum Sözleşmesi**, Çev.: Ali Alper, 4. b., Roman Yayınları, İstanbul, Temmuz 2015.
- SAKAOĞLU, Necdet, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, 1.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

- SAKAOĞLU, Necdet, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, 1. b., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- SAYIN, Önal, **Sosyoloji Giriş**, 2. b., Üniversite Kitapları, İzmir, 1994.
- SENCER, Muzaffer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Geçiş Yayınları, İstanbul, Kasım 1971.
- STÖRİG, Hans Joachim, **Vedalardan Tractatus'a Dünya Felsefe Tarihi**, Çev.: Nilüfer Epçeli, Say Yayınları İstanbul, 2011.
- TANİLLİ, Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, C. 3, 5. b., Adam Yayınları, İstanbul, 2003.
- TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 27. b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- TANYOL, Cahit, **Atatürk ve Halkçılık**, 2.b., Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1984.
- TEKELİ, İlhan, **Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.
- TEZCAN, Mahmut, **Sosyoloji Giriş "Temel Kavramlar"**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 177, Ankara, 1995.
- TORUN, Yıldırım, **Siyaset Felsefesi Tarihinde Devlet**, Orion Kitabevi, Ankara, 2011.
- TOUCHARD, Jean, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Çev.: İsmail Yerguz, 1. b., Işık Yayınları, İstanbul, Ekim 2015.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Batılılaşma Hareketleri I**, Yeni Gün Haber Ajansı, Ocak 1999.
- TUNCAY, Mete, **Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi Seçilmiş Yazılar Yeni Çağ**, 6. b., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Mart 2016 .

- TUNCER, Erol, **Osmanlı'dan Günümüze Seçimler 1877-1999**, 1.b., Tesav Yayınları, Ankara 2002.
- TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 1 İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, 4. b., Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 2013.
- TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, 3. Kitap Birinci Bölüm, 3.b., Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013
- TÜRKDOĞAN, Orhan, **Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.
- TÜZEL, Sadık, **Anayasa Hukuku**, , 3.b., Ege Üniversitesi Matbaası İzmir, Mayıs 1969.
- UNAT, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.
- USAL, Alparslan, ASLAN, Zeynep, **Davranış Bilimleri**, 1. b., Fakülteler Kitabevi Barış Yayınları, İzmir, 1995.
- ÜÇOK, Çoşkun, MUMCU, Ahmet, **Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı**, 3.b., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 470. Ankara, 1982.
- ÜSKÜL, Zeynep Özlem, **Bireyselleşme Tarihsel Bakış**,1. b., Büke Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- ÜSTEL, Füsün, **"Makbul Vatandaş"ın Peşinde**, 7.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- WEBER, Alfred, **Felsefe Tarihi**, Çev.: H. Vehbi Eralp, 5. b., Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.
- WELLS, Calvin, **Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası**, Çev.: Erzen Onur, 1. b., Remzi Kitabevi, İstanbul, Ekim 1972.
- YALÇIN, Durmuş, AKBIYIK, Yaşar vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, 8.b., Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011.

YAYLA, Yıldızhan, **Anayasa Hukuku Ders Notları**, Marmara Üniversitesi Yayın No. 426, Hukuk Fakültesi yayın No. 1, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1985.

ZABUNOĞLU, Yahya Kazım, **Kamu Hukukuna Giriş Devlet Tanım- Kaynak- Unsurlar**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 328, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973.

III- MAKALELER

AKBAY, Muvaffak, "Devletin Menşeyini İçtimai Mukaveleye İstinat Ettiren Nazariyeler", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 2, S. 4, 1945.

AKÇA, Gürsoy, HÜLÜR, Himmet, "Tanzimattan Cumhuriyete Siyasal ve Hukuksal Yapının Modernleşmesi " **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 21, 2007.

AKŞİN, Sina, "Sened-i İttifak ile Magna Carta'nın Karşılaştırılması", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi** , S. 27, C.16, 1994.

AKŞİN, Sina, "Uluslaşma Sürecinde Devlet ve Yurttaş", **Yurttaşlık ve Eğitim**, (Haz.: Meral Çileli), Türk Eğitim Derneği XX. Eğitim Toplantısı 21-22 Kasım 1996, Türk Eğitim Derneği Yayınları.

AKYILDIZ, Ali, "Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010.

AKYILDIZ, Ali, "Şurâ-yı Devlet" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010.

- AKYÜZ, Yahya, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", **OTAM Dergisi (Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S. 5, 1994.
- ALABAŞ, Ramazan, "Cumhuriyetin İlk Ders Kitaplarından Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye'de Ahlaki Değerler", **7. Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu, Sempozyum Bildiri Kitabı**, (11-13 Ekim 2018), Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, 2018.
- ALABAŞ, Ramazan, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İlk Mekteplerde İnsani ve Toplumsal Değerler Eğitimi: Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Ders Kitabı Örneği", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVIII/36, 2018.
- ASLAN, Erdal, "1924 İlk Mektepler Müfredat Programı", **İlköğretim Online**, 10(2), 2011.
- ASLAN, Erdal, "Osmanlı'nın "*Mekatib-i İptidaiye*"sinden Türkiye Cumhuriyeti'nin "*İlk Mektepler*"ine Geçişte Tarih Programlarında Değişim", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 48, Güz 2011.
- ASLAN, Erdal, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Ders Kitapları", **Eğitim ve Bilim**, C. 35. S. 158, 2010.
- ATALAR, Münir, "Şeriye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, S. 4, 1980.
- AYBAY, Rona, "Teba-i Osmani'den T.C. Yurttaşına Geçişin Neresindeyiz ?", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, Ed.: Artun Ünsal, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- BAŞGİL, Ali Fuat, "Devlet Nedir?", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 12, S. 4, 1946.
- BAŞGİL, Ali Fuat, "Devletin Ülke Unsuru (Ülke ile Devlet Birliği Arasındaki Münasebetin Hukuki ve Sosyolojik Mana ve Mahiyeti Üzerinde Bir İzah

Denemesi)" **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 13. S. 4, 1947.

BİLGİ, Nejdet, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Mülki Yapının Gelişimi (1920-1950)", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BUDAK, Lütfi, BUDAK, Çiğdem, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S. 3/1, 2014.

BULUT, Nihat, "Türkiye'de Temel Hak ve Özgürlüklerin Gelişimi Açısından 1909 Anayasa Değişikliklerinin Önemi", **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XII, S. 1-2 (2008).

BURAK, Durdu Mehmet, "Osmanlı Devletinde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C. 14, S. 14, 2003.

CANŞEN, Efkan, "Türkiye Cumhuriyetinin Spor Politikaları", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Haziran 2015, C. 17, S. 1.

COŞTU, Yakup, "Toplumsallaşma Kavramı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, IX (2009), S. 3.

ÇİLLİLER, Yavuz, "Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları", **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.10. S.2, 2015.

ÇUHADAR, Cengiz, "Bazı Filozofların Düşüncesinde Devlet Kavramı", **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12:2, 2007.

ÇÜÇEN, A. Kadir, "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, 2006.

DEMİRTAŞ, Zülfü, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 17, S. 1, 2007.

- DUGUİT, Leon, "Egemenlik ve Özgürlük" Çev.: Didem Köse, Sedef Koç, **Devlet Kuramı**, (Der.: Cemal Bali Akal),4. b., Dost Kitabevi, Ankara, Kasım 2013.
- DURHAN, İbrahim, "Osmanlı Hukukunun Yapısı Üzerine Bir Etüd", **A.Ü. Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.3, S. 1
- DURSUNOĞLU, İsmail, "Sosyal Darwinizm" **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.6, S.1, 2016.
- ERGÜN, Mustafa, "İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Eğitim Reformlarının Türk Modernleşmesindeki Yeri", **100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler**. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009.
- EVKURAN, Mehmet, "Ortaçağ Paradigması ve Siyasal Düşüncenin Evrimi", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.2, S.4.
- GENCER, Ali İhsan, "Bahriye Nezâreti", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.4, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul, 1991.
- GÜMÜŞ, Musa, "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri İdeolojisi ve Kurumları" **Tarih Okulu**, S.14, İlkbahar-Yaz 2013.
- GÜVELOĞLU, Nazım, " ' Birey ve Toplum' İkiliğine Karşı Tarihsel Materyalizmin Nesnesi Olarak Toplumsal İlişkiler", **Praksis(1)**, 2001.
- HÜLÜR, Himmet, AKÇA, Gürsoy, "İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.17, 2005.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", Çev.: Mehmet Özden-Fahri Unan, **Türkiye Günlüğü**, Yaz, 1990.

- İPŞİRLİ, Mehmet, "Şeyhülislâm", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2010.
- KAHRAMAN, Fatih, "Zygmunt Bauman'da Toplum ve Toplumsal Düzen Kavramsallaştırması", **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 6, S. 2, 2016.
- KAPLAN, İbrahim, "Demokrasi-Hukuk-Otorite", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 49, S.1, 1994.
- KARTAL, Nazım, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, C.4, S.1, İlkbahar 2013.
- KEYMAN, E. Fuat, İÇDUYGU, Ahmet, "Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu: Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, (Ed.: Artun Ünsal), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- KONGAR, Emre, "Toplumsal Değişme", **Amme İdaresi Dergisi**, C.4, S. 1, 1971.
- MISIR, Mustafa Bayram, "Devlet", **Siyaset Bilimi**, (Haz.: Gökhan Atılgan, E. Atilla Aytekin), 6. b., Yordam Kitap, Şubat 2017.
- OKTAY, Tarkan, "Belediyelerin Tarihsel Gelişimi", **Türkiye'de Yerel Yönetimler**, (Haz.: Recep Bozlağan, Yüksel Demirkaya), 1.b., Nobel Yayınları, Ankara, 2008.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Harbiye Nezâreti", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997.
- ÖZKAYA, Hilal, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", **Türk Aile Hekimliği Dergisi**, 20 (2), 2016.

PASSERİN D'ENTREVES, Alessandro, "Devlet Kuramı" Çev.: Başak Baysal, **Devlet Kuramı**, (Der. Cemal Bali Akal),4. b., Dost Kitabevi, Ankara, Kasım 2013.

POLAT, Ezgi Güzel, "Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı" **Ankara Barosu Dergisi**, S. 3, 2011.

SANAL, Recep, "Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Deseniindeki Değişmeler", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 22, 1998.

SEMİZ, Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 35, 2014.

UZUN, Hakan, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi**, C. 6, S. 2, 2005.

ÜNSAL, Artun, "Yurttaşlık Zor Zanaat", **75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru**, (Ed. Artun Ünsal), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

ÜSKÜL ENGİN, Zeynep Özlem, "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. LXXII, S. 1, 2014.

ÜSKÜL ENGİN, Zeynep Özlem, "Yüzyılımızın Postmodern Bireyi ve Baudrillard'ın Birey Anlayışı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. LXIII, S. 1-2, 2005.

YİNİLMEZ AKAGÜNDÜZ, Seval, "II. Meşrutiyet Dönemi Ahlak Eğitime Örnek Bir Ders Kitabı: İptidailere Malumat-ı Ahlakiyye ve Medeniyye", **Kesit Akademi Dergisi**, Yıl: 3, S. 7, 2017.

IV- TEZLER

AĞIRAKÇA, Gülsüm Pehlivan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**

İlahiyat Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2012.

ALTINDAĞ, Arzu, "Tek Parti Dönemi'nde (1924-1946) İlkokullarda Vatandaşlık Eğitimi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2013.

APAN, Ahmet, "Türkiye'de Mülki İdare: Tarihsel Gelişimi ve İşlevsel Dönüşümü" **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi (Yönetim Bilimleri) Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2014.

CİVAN, Murat, "Tek parti Dönemi İlköğretim Vatandaşlık Bilgisi Ders Kitaplarında Vatandaş Modeli", **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Tokat, 2007.

ÇAKMAK, Fevzi, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Nüfus Politikası" **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2007.

ERKEK, Mehmet Salih, "II. Meşrutiyet Döneminde Türk Eğitim Sistemindeki Gelişmeler ve Ethem Nejat Bey", **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Tarih Öğretmenliği Programı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İzmir, 2009.

GÜLER, Uğur, "Türkiye'de Siyasal Bir Aktör Olarak Ordu", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kamu Yönetimi Programı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, İzmir, 2006.

İBRAHİMOĞLU, Zafer, "Gayrimüslim Azınlıklara Göre Türkiye'de Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi", **Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul, 2014.

- KAYAALP, Fatih, "İdeoloji-Vatandaşlık İlişkisi Bağlamında 1923-1950 Türkiye'sinde Sosyal Bilgiler Kapsamındaki Ders Kitaplarının İncelenmesi", **Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Erzurum, 2015.
- KÜÇÜKYAĞCI, Nazmi, "Geçmişten Günümüze Türk Yargı Sistemi ve Yargı Bürokrasisi", **Başbakanlık Uzmanlık Tezi**, Ankara, 2012.
- MUMYAKMAZ, Hatice, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık" **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2008.
- ÖZTÜRK, Yücel, "Kuruluşundan 1950'ye Kadar Bursa Belediyesi ve Hizmetleri" **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Erzurum 2014.
- TEKİN, Gürkan, "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)" **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ankara, 2011.
- TEKİNSOY, Yunus Emre, "Türk Rum Nüfus Mübadelesi ve Konya", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2007.
- TORTUK, Bilgehan Bengü, "İbn Haldûn'un Siyaset ve Devlet Felsefesine Dair Görüşlerinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Isparta, 2012.
- UĞUR, Ebubekir, "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Türkiye'de Devlet İzdüşümleri: 'Siyaset, İdeoloji ve Din Üçgeninde Tek-Parti Dönemi'", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Sosyoloji Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Konya, 2014.

V- İNTERNET KAYNAKLARI

Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu:
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200423.pdf , (Erişim: 25.03.2019).

Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun:
<http://icticaret.ticaret.gov.tr/data/51f62306487c8e4cbc94b341/1920.pdf>,
(Erişim: 25.03.2019).

Köy Kanunu: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf>, (Erişim: 25.03.2019).

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti İhdasına Dair Kanun:
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200352.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiyei Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun:https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200429.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun:
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc005/kanuntbmmc005/kanuntbmmc00501164.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

Umuru Belediyeye Müteallik Ahkamı Cezaiye Hakkında Kanun:
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.486.pdf>, (Erişim: 25.03.2019).

YÖRÜKOĞLU, Fuat, "Türk Belediyeciliğinin Gelişim Süreci", **Mevzuat Dergisi**,
Yıl. 12. S.135, Mart 2009,
<https://www.mevzuatdergisi.com/2009/03a/02.htm#>, (Erişim: 25.03.2019).

Ziraat ve Ticaret Vekâletleri Teşkili Hakkında Kanun:
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200432.pdf, (Erişim: 25.03.2019).

EKLER

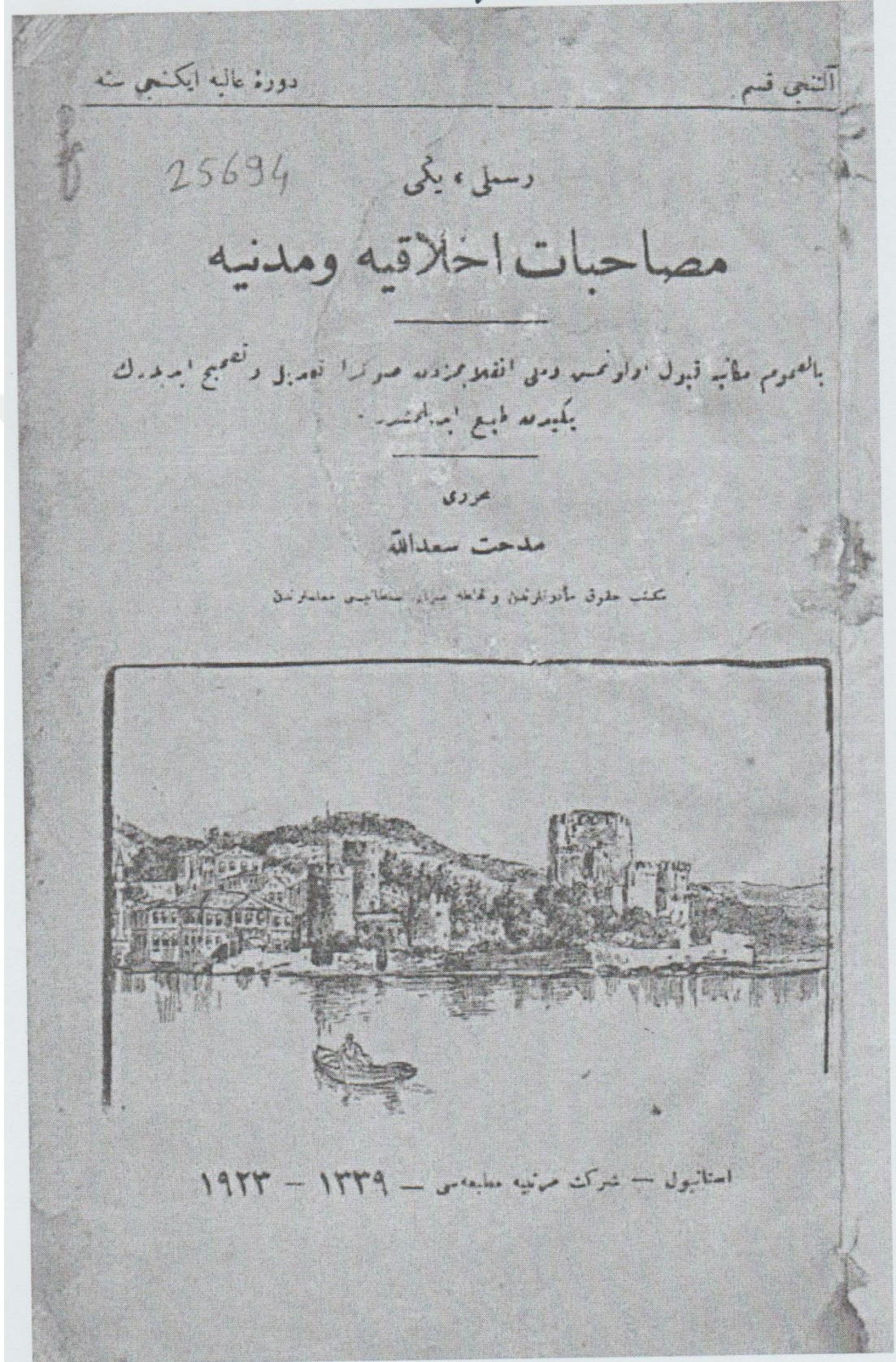
EK 1: Ali Seydi, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Devre-i Âliye, Birinci Sene, 1920.

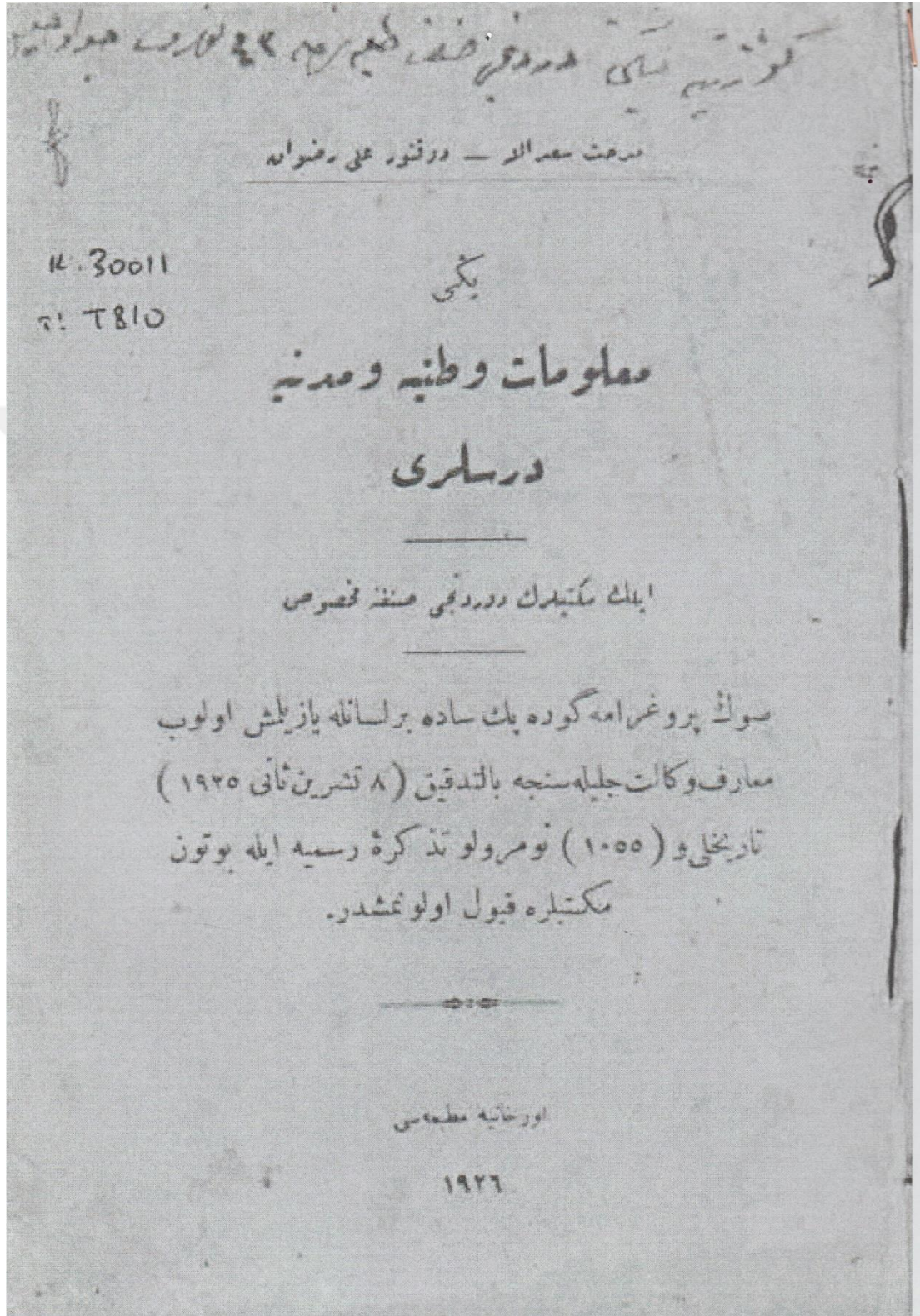
EK 2: Ali Seydi, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye, Devre-i Âliye, İkinci Sene, 1920.

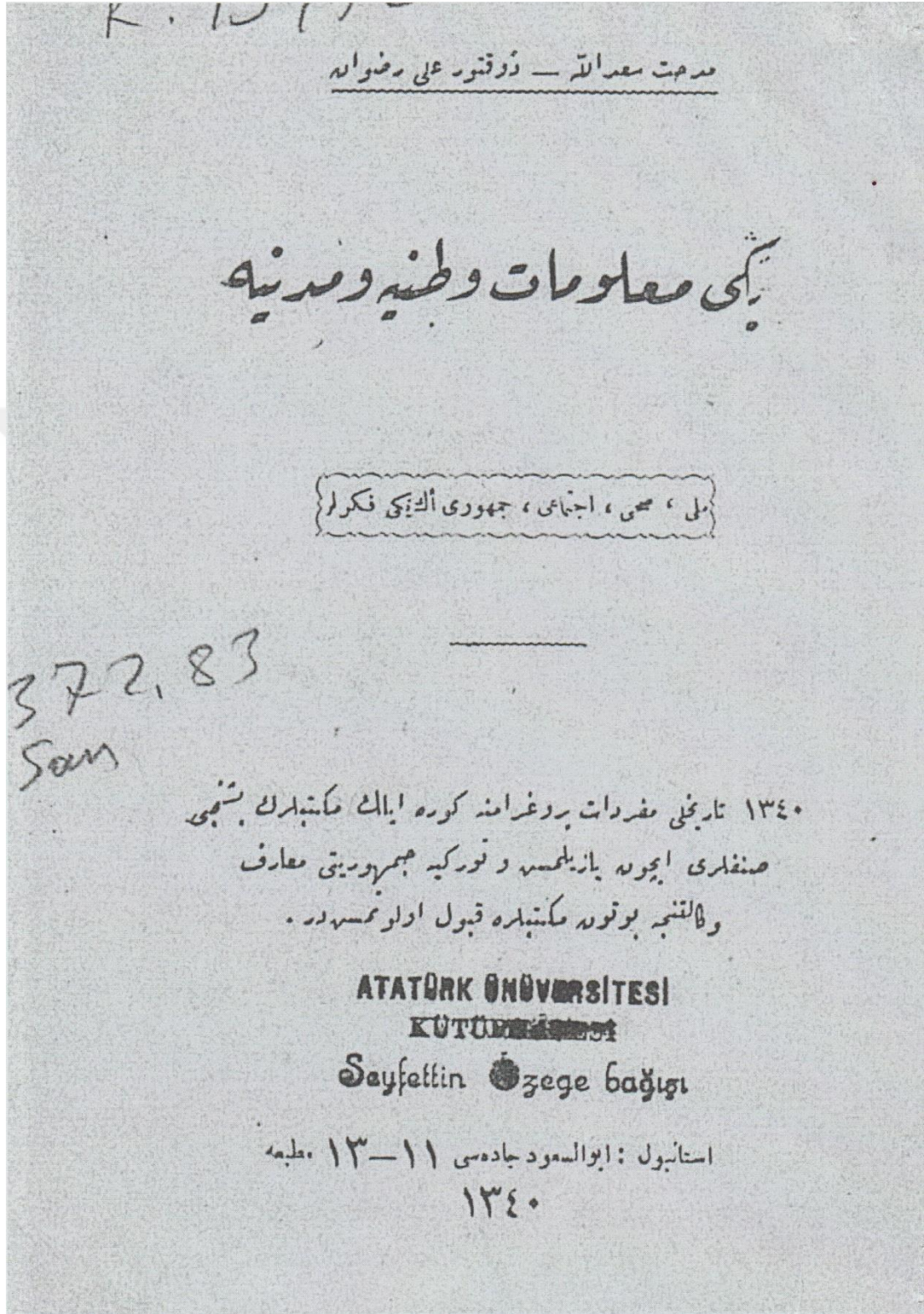
EK 4: Mithad Sadullah, Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye, Devre-i Âliye, İkinci Sene, 1923.

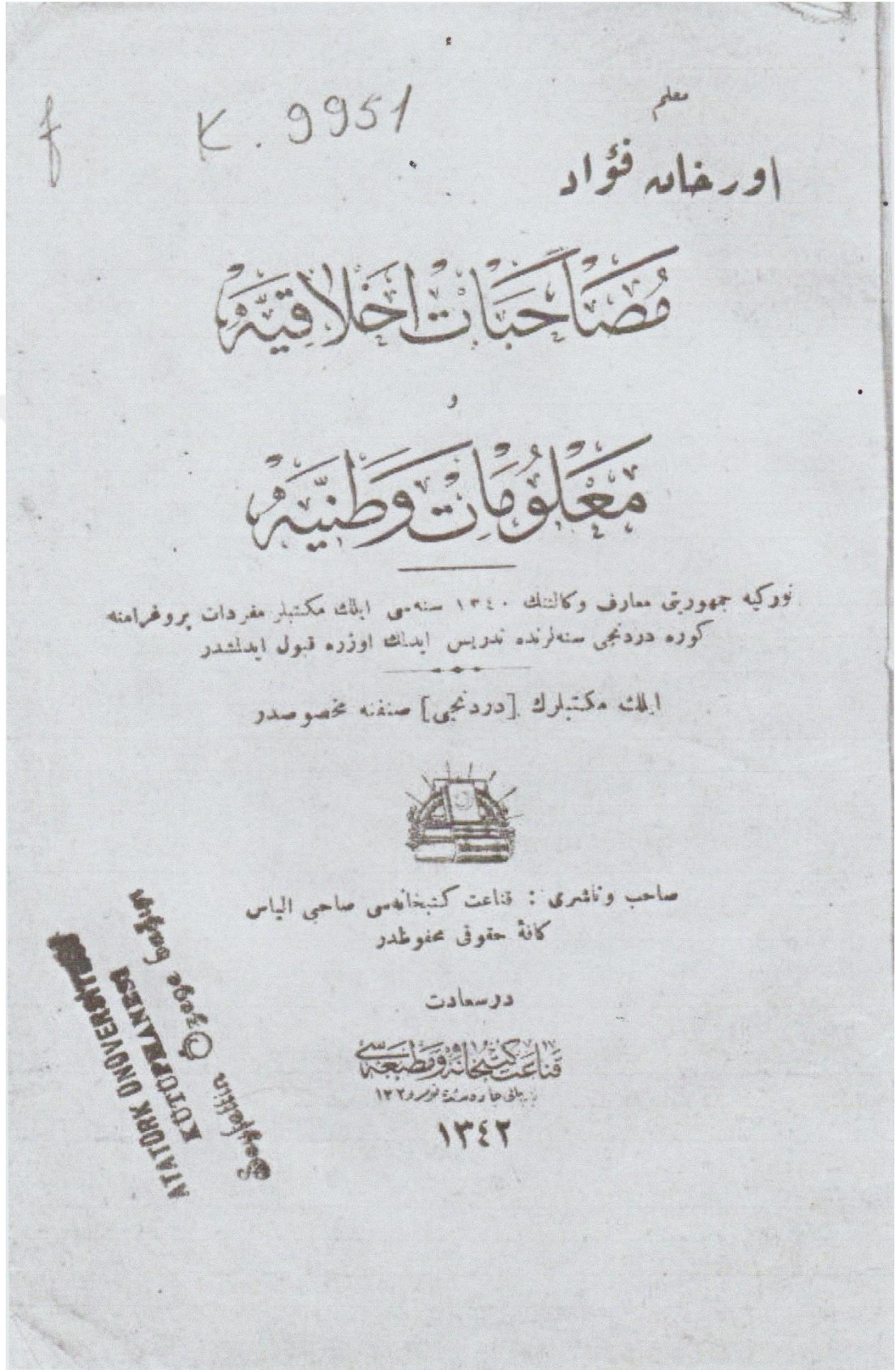
EK 5: Mithad Sadullah, Doktor Ali Rıdvan, Yeni Ma'lûmât-ı Vatanîye ve Medeniye Dersleri, Dördüncü Sınıf, 1926.

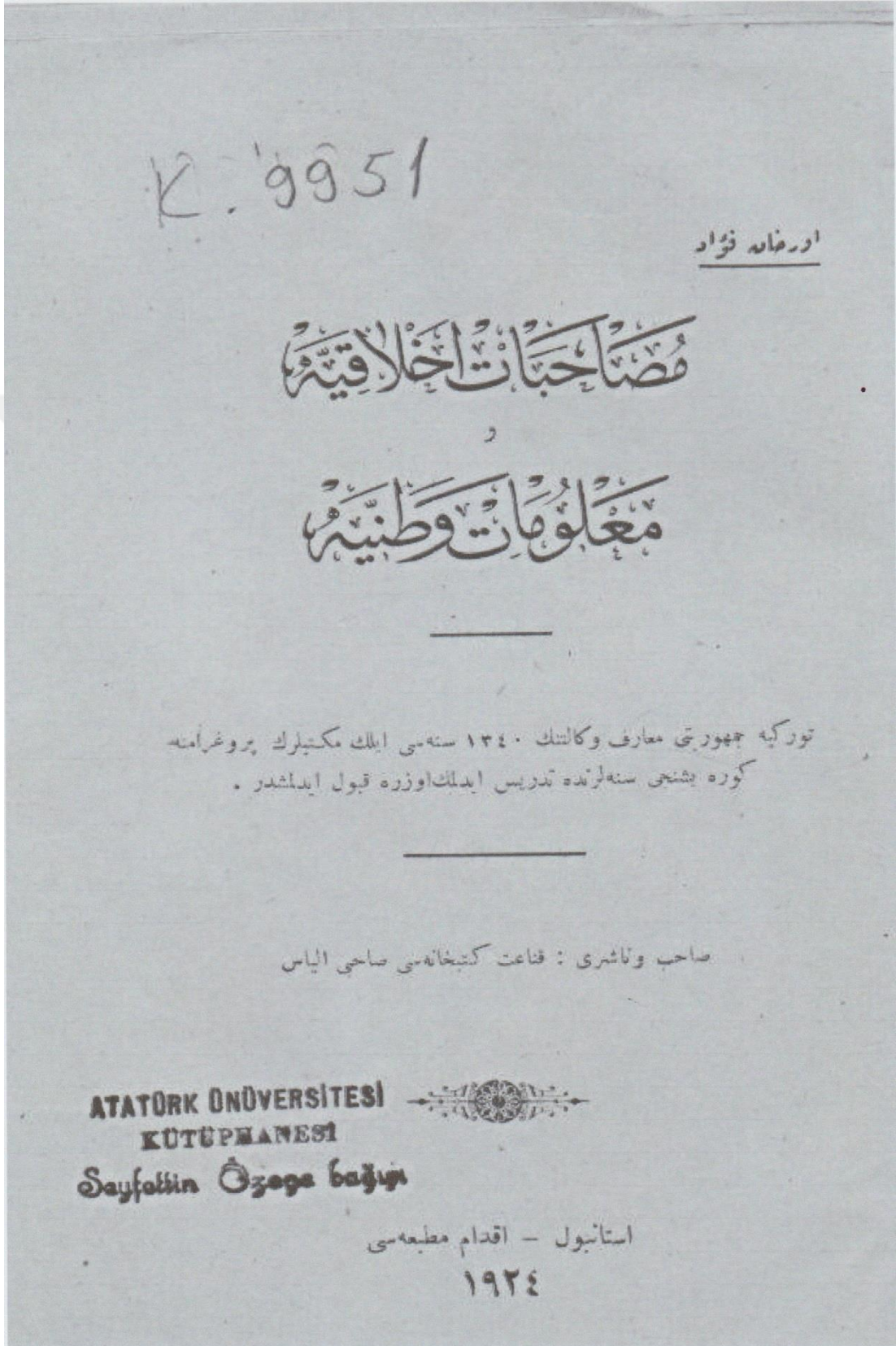
EK 6: Mithad Sadullah, Doktor Ali Rıdvan, Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniye, Beşinci Sınıf, 1924.

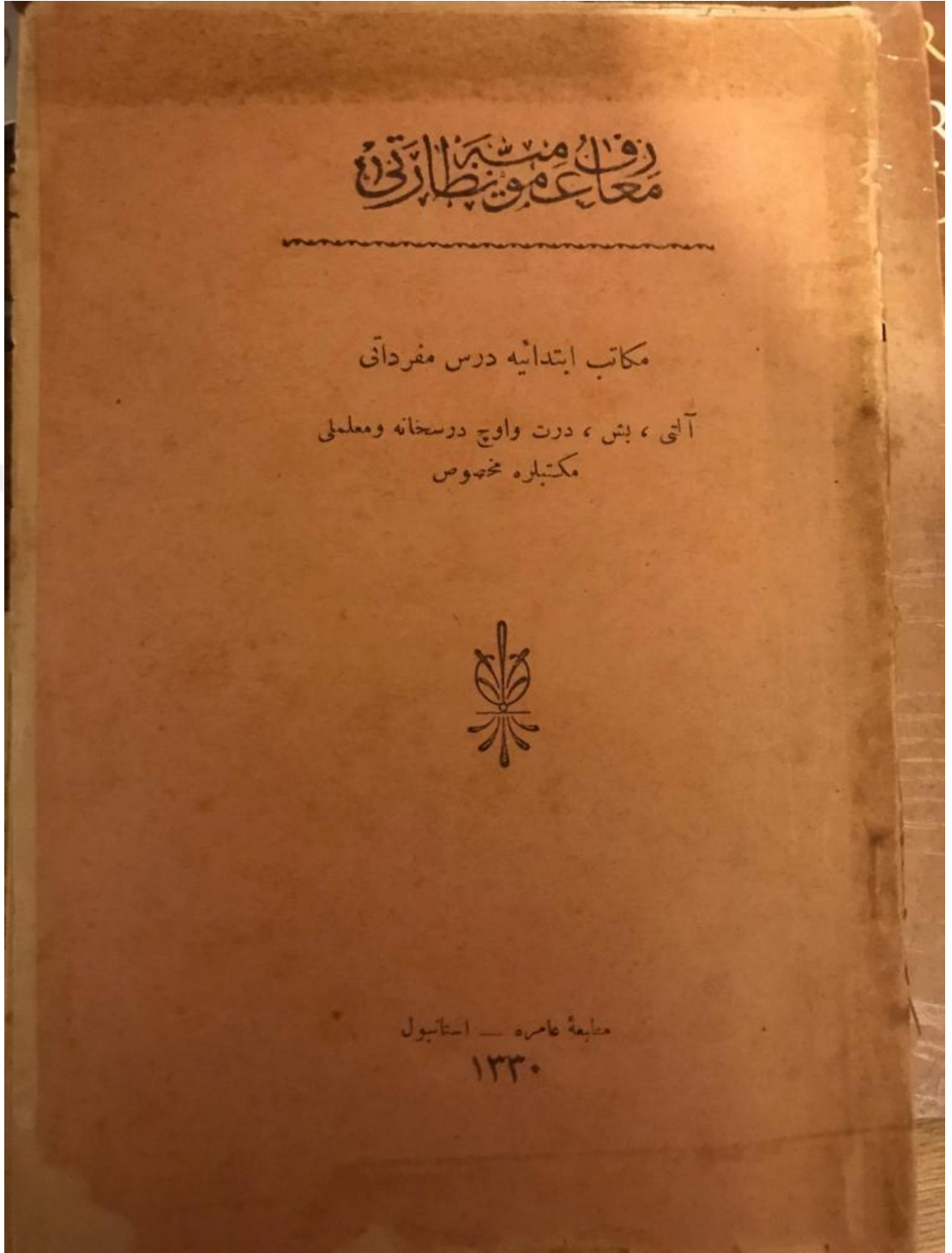
EK 7: Orhan Fuad, Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lumât-ı Vataniye, Dördüncü Sınıf, 1926.

EK 8: Orhan Fuad, Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lumât-ı Vataniye,
Beşinci Sınıf, 1924.

EK 9: 1914 Mekatib-i İptidiye Ders Müfredatı

EK 10: 1340 (1924) İlk Mektebler Müfredat Programı

